

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TAKÁTS GYULA versei 929

MÉSZÖLY MIKLÓS: Családáradás (*Részlet a regényből*) 932

*

KUKORELLY ENDRE versei 947

N. HORVÁTH BÉLA: „Jól ki van dolgozva” (*Kukorelly Endre verseiről*) 948

PÉTERFY GERGELY: A költő és a gyilkos (*elbeszélés*) 954

KOVÁCS ANDRÁS FERENC verse 961

SÁNDOR IVÁN: Átkelés (*Fejezetek egy regényből, 8.*) 964

*

DOLINSZKY MIKLÓS: Az életmű körülírása (*Variációk Hamvas Béla mondataira*) 972

BAZSÁNYI SÁNDOR: A regényformát cserbenhagyó szellem (*Hamvas Béla és a regény*) 976

KELEMEN ZOLTÁN: A láthatatlan elmélet (*Az Imaginárius Könyvekről*) 983

*

LENGYEL ANDRÁS: Szabadságérzés és zavar (*A fiatal Bibó „pénz”-értelmezése*) 988

HATÁR GYŐZŐ: A Karkasszban (*elbeszélés*) 998

KARÁTSON ENDRE: Kettősségben (*Kelevéz Ágnes interjúja, 2., befejező rész*) 1003

PÁLINKÁS GYÖRGY: Felhők Könyve: Virga 1015

PARTI NAGY LAJOS: Az abrosz ráncai (*Pálinkás György albumkönyve*) 1017

THOMKA BEÁTA: Törékeny prózai veduták (*Pálinkás György: A városban esik az eső*) 1020

FÁY MIKLÓS: A magányos nő nyomában (*Agnes Baltsa ötvenéves*) 1022

1994

NOVEMBER

*Folyóiratunk 1994-ben a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécssett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 5.
Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Kállai Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér Alagsor 7.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.
Katalizátor Iroda: VIII., Krúdy Gy. u. 4.; V., Szerb u. 21-23.;
VI., Teréz krt. 30.; VII., Erzsébet krt. 39.

JELENKOR

XXXVII. ÉVFOLYAM

11. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),
a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: Csordás Gábor.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

SÁNDOR IVÁN író kapta a Magyar Írószövetség által megválasztott zsűri döntése alapján az 1994. évi Getz Írói Díjat. Az író október 5-én, a Parlament Kupolatermében vette át a díjat *Göncz Árpád* köztársasági elnök, a díj fővédnöke és *Robert A. Pritzker*, a díj alapítója jelenlétében. Szerezzel gratulálunk munkatársunknak.

*

KIÁLLÍTÁSOK. *Baász Imre* (1941–1991) emlékkiállítása volt látható szeptember 23. és október 23. között a Budapest Kiállítóteremben. – A *Fiatall magyar fotó 1990 után* című kiállítás október 14-től november 20-ig tekinthető meg a Budapest Galéria kiállítóházában. – A Józsefvárosi Kiállítóteremben *Ipari építészet* címmel *Lugosi-Lugo László* és *Hajdú József* kiállítását nézhetik meg az érdeklődők október 25-től november 25-ig. – A Budapest Galéria kiállítóterme november 1. és 20. között *Jindrich Streit* cseh fotóművész képeinek ad otthont. – Ugyancsak itt lesz látható *Gellér B. István* képzőművész kiállítása november 27-től január 1-ig. – A Műcsarnok kiállítási csarnokában a fiatal művészekből alakult *Block csoport* művei tekinthetők meg november 10. és december 4. között. – Az Ernst Múzeumban rendezi meg a Műcsarnok a *Művészek az életért kép- és szoborvásárt*, a Nádasdy Akadémia leendő otthonául szolgáló nádasládi kastély rekonstrukciójának támogatására november 11-13-án. – Ugyanitt látható november 20. és január 8. között *Frey Krisztián* festőművész retrospektív kiállítása. – A Dorottya Galériában november 8. és december 9. között mutatja be a Műcsarnok *Széchy Beáta* (USA) könyvobjektjeit. – A budapesti Knoll Galéria *Situace Brno* címmel rendezte meg *Jan Ambruz*, *Vladimír Kokolia*, *Petr Kořál* és *Dalibor Chátrny* műveinek kiállítását szeptember 17. és november 19. között. – Az 1993. évi Smohay-díjas Kicsiny Balázs festőművész kamarkiállításának megnyitóján adták át szeptember 29-én a székesfehérvári Fekete Sas Patikamúzeumban a Smohay János Alapítvány ez évi képzőművészeti díját *Július Gyula* festőművésznek, valamint az egyéves ösztöndíjat *Bodó Nagy Sándornak*. – A pécsi Parti Galéria *Pinczehelyi Sándor* alkotásait mutatta be szeptember 17-től október 13-ig. – A Pécsi Galéria *Koncz András* festőművész munkáiból rendezett kiállítást

szeptember 29. és október 30. között. – Ugyanitt november 3-tól 27-ig krakkói művészek alkotásai láthatók. – A Pécsi Kisgalériában *Máthé András* belsőépítész és *Michael Gausling* üvegtervező közös kiállítását tekinthették meg az érdeklődők október 6. és november 6. között. – Ugyancsak itt látható *Horváth Dénes* grafikusművész kiállítása november 10-től december 4-ig.

*

KESERŐ ILONA falfestményének ünnepélyes átadására került sor október 12-én, a tatai Kocsi úti temető ravatalozó- és temetőkápolna-épületében. A festmény átadása egyben a festőművész akadémiai székfoglalója is volt a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémián.

*

A KALLIGRAM novemberi számának tartalmából: *Bettes István*, *Cseh Zoltán*, *Polgár Anikó*, *Tsúszó Sándor* és *Z. Németh István* versei; *Samuel Borkopf*, *D. Szabó Ede*, *Kis Zoltán*, *Szántó T. Gábor* és *Szitányi György* prózája; *Mészöly Miklós*: *Családradás* (regényrészlet); *Mohai V. Lajos*: *Kis Mészöly-mozaik*; *Angyalosi Gergely*: *Az apokalipszis víziója és a posztmodern magyar próza*; *Rajslai Emese*: *Orhidi naplók*.

*

A PÉCSI KISSZÍNHÁZ *Weber Kristóf Szép Levegő* című egyfelvonásos kollázsoperáját mutatta be szeptember 30-án. A szöveg, a látvány és a rendezés *feLugossy László* munkája, zenei munkatársak: *Lamár János* és *Vidovszky László*.

*

A JAK-FÜZETEK sorozatában három új kötet látott napvilágot. *Peer Krisztián Bel-ső Robinson* című verseskötetét *Garaczi László*, *Farkas Zsolt* *Mindentől ugyanannyira* című esszékötetét *Angyalosi Gergely* mutatta be október 20-án a budapesti Írók Boltjában. Ugyanitt tartották október 27-én az *Üvegezés* című – *Márton László* regényét, az *Atkelés az üveget* elemző tanulmányokat, fiatalabb kritikusok írásait tartalmazó – kötet premierjét *Csordás Gábor* közreműködésével. A kötetet *Balassa Péter* szerkesztette.

*

BERTÓK LÁSZLÓ estjét rendezték meg október 12-én Szegeden, a Móra Kollégiumban. A költővel *Csuhai István* beszélgetett.

A REGÉNYFORMÁT CSERBENHAGYÓ SZELLEM

Hamvas Béla viszonya a regényhez, azon belül is a modern regényhez, bölcséletének egyik legplasztikusabb manifesztációja, ami talán a legközelebb áll a mai olvasó szellemi horizontjához. Ennek ellenére Hamvas regényeit és regényelméletét nem gondolati rendszerének reprezentációjaként kívánom vizsgálni. Ami ennél számomra fontosabb és célravezetőbb, az a Hamvas Béla munkásságával fémjelezhető szellemiség, és a regényforma ellentmondásoktól nem mentes kapcsolata. Így talán elkerülhető az a két szélsőséges irány, amely a Hamvas-oeuvre túlfokozott végiggondolását követi, egyfajta véleménynyilvánítási kényszer formájában: az egyik út a sértett értelem rossz közérzetéből fakadó elutasítás, míg a másik lehetőség az ugyanezen értelem szelíd legömbölyödését követő vak tisztelet és imádat. Az ambivalens érzések, amelyek a Hamvas-művek olvasását kísérik, nehezen artikulálhatók, ahhoz túl személyes pontján érintik meg az olvasót. Lemondván erről, a megszólalás egyetlen módja a pusztá leírás marad. Annak a folyamatnak a leírása, amelyben a *szellem** és a *regényforma* egymásra talál, majd fokozatosan elválik. Ezen változás útjelzői: Hamvas epikával kapcsolatos cikkei és tanulmányai, *Regényelméleti fragmentuma*, *Karnevál* című nagyregénye, valamint kisebb terjedelmű regényei: a *Szilveszter*, a *Bizonyos tekintetben* és az *Ugyanis*.

I

Hamvas 30-as évekbeli tanulmányaiból, amelyek a huszadik századi világirodalom, de leginkább az angolszász irodalom regényterméséből vették példákat, két egymásnak ellentmondani látszó gondolatsor szűrhető ki. (1) *Egy ideális regényt megcélzó formaeszmény* és (2) *Egy formaellenes alaphang* határozza meg elképzeléseinek két ellenpólusát.

(1) Hamvas James Joyce életművét századunk regényirodalmának csúcsára helyezi. Regényeit tárgyalva, a prózaforma két fő tényezője, a *stílus* és az *epikusság* közül ő az előbbit tekinti meghatározóbbnak: „Joyce... az összes következményeket levonta, más szóval: mindazt, ami nem stílus, a műből teljesen kizárta. Az „Ulysses”-ben még volt lélektani rajz, eszmény... A „Finnegan”-ban ezek az elemek eltűntek és felszívódtak a stílusba.”¹ A stílus a nyelv használata: „Az irodalom egyetlen anyaga Joyce szerint a nyelv... nemcsak az angol nyelv, amelyen ír, hanem kivétel nélkül minden nyelv.”² Hamvas Joyce íróelődeit is az epikusságot fel lazító eljárásai alapján szemeli ki: „Amit Rabelais-tól tanult, az a határozott ellenkezés mindattól, amit az irodalomban finomságnak neveznek... Sterne hatása abban nyilvánul, hogy regényeinek ő sem készít vázat. A szerkezetet mellőzhetőnek tartja, talán nem is tud szerkeszteni... Mallarmé hatása a szimbolizmus.”³ Figyelemreméltó, hogy később keletkezett regényeiben

* Jobb híján továbbra is ezt az ellentmondásos és előítéletektől terhelt, magát homályba burkoló fogalmat használok a körülményes és nehezen kezelhető „Hamvas Béla bölcséleti rendszere” kifejezés helyett.

1 James Joyce. Forrás, 1. évf. 11. sz. 143. o.

2 i.m. 140. o.

3 James Joyce Ulyssese. Nyugat, 23. évf. I. félév 10. sz. 140. o.

forrása; a tehetetlenség dühéből táplálkozó tehetség. *A tökéletes életmű a nem-mű. E mű megvalósításának tevékenysége nem az építés, hanem a folyamatos feladás és lebontás, amíg nem marad semmi.* A bontás eszköze a mű, mely leleplezi, hogy nincs külön mű és életmű, szellem és biosz, élet és halál, és hogy az egyetlen közeget, a hús démoni és őrjöngő vágóját csakis az értelem illúzióvágya választotta külön a halál princípiumától.

A mű embere a szörny, aki nem tud meghalni. Deres hajú kamasz, gyanúsán fürge agastyán. Beszél: nagy munkában van, alkot. És valóban, folyton irigylésre méltó munkalázban ég, szemei lelkesen csillognak. Semmi más nem érdekli a világon – egész életét a műnek rendeli alá. Élet? Ez már nem is élet: mindent megtagadni, mindenről lemondani, mindent, ami a műben nem felhasználható, elvetni. Igaz, a nagy opuszt még senki sem látta. A befejezés, úgy látszik, késlekedik. És talán azt sem sejtik: nem is fog megtörténni soha. Az, aki a terhet csakis a műre kívánja háritani, aki a művet először írni, nem pedig megélni akarja, röviden: aki a művet az életmű ellen akarja kijátszani, az éppen a művel vall kudarcot. Ha nincs „komponieren”, mielőtt a „geschrieben” kétes útjára bocsáttatik – a mű fizikai mivoltában sem jöhet létre. Néha úgy tűnik, a pillanat elérkezett: a művet elkezdi (vagyis belép az életműbe). Aztán később mégis visszalép: hátha kimarad valami. Mindig jöhet kedvezőbb alkalom. És vár, és amíg művét meg nem írja, meghalni sem (élni sem) tud. *Ott áll a halál kapujában, de nem tud bemenni.* – Egyetlen kívánságuk ez: *teremtő Isten engedd, hogy meghaljak. S élnek – borzalmas, elijesztő kísérteteket. Miért nem halnak meg? Miért nem tudnak meghalni?* Mert a megélt élet iszonyatos tömege nem engedi, és abba fojtja bele, amihez a mű önző tartogatásával körömszakadtáig ragaszkodik. Életre ítéli. (És mégis, halálakor, amely úgyszólván véletlenszerűen és esetlegesen történik meg, úgy fogja érezni, *életében először: „elkészültem”.* És ez visszamenőleg mindent érvényesít. Az életműnek nincsen kronológiája.)

Az igazság minimuma nélkül egyetlen vonás sem tehető a művön. Az igazság: nyelv. Az igazságot megtalálni annyi, mint egy nyelvet találni, melyen „minden” elmondható. És ha ez a nyelv már egyszer megvan, a művek nem is olyan fontosak – felelősségüket a közeg leveszi vállukról. Mert ezen a nyelven beszél nemcsak a mű, hanem az élet is – ez a nyelv beszél folyamatosan, akkor is, amikor a mű éppen hallgat.

Szeretném megtalálni a nyelvet, amelyen igazat mondhatok.

tak, annak léte már nem függ emberi emlékezettől. Valahol másutt győzött, örökre s véglegesen. A mű mint közlés, mint kommunikáció, mint üzenet tipikusan outsider feltételezése, mely a művet célirányos objektummá degradálja, egyenes következménye annak, hogy figyelmen kívül hagyták a mű tett mivoltát, az alkotó tényleges aktivitását, röviden: a mű megvált(oztat)ó erejét. Megtörtént. Akkor is, ha senki se tudja. És Isten emlékszik reá szívében, amikor már a papírok elégték, ahogy egy porfir obelisz elporlad, mint a homok.

Szó szerint lemásolni egy remekművet, majd gúnyosan várakozni hiába: semmi sem történt. A szöveg itt van, a mű sehol; a mű itt van, az életmű sehol. A szöveg a dilettáns csúfolja meg, aki nem tudja, hogy a kockázatot nem a beszéd, hanem a hallgatás, nem az építés, hanem a bontás jelenti. A dilettáns lelkesedése egyszerűen pozitivizmus: a dilettáns azért dilettáns, mert előzetesen tud a művészet fogalmáról. Ez a tudás abban nyilvánul meg, hogy nem ismeri a „komponieren” ontológiai elsőbbségét a „geschrieben”-nel szemben. Ezért történhet meg, hogy a kontármunka silánysága abban van, amit kimond, a mesetermő nagysága abban, amit elhallgat. Ez a hallgatás az életmű primátusáról szól.

A halál távlatából nézve a művek kiszikkadnak és összetöpörödnek, az életmű viszont beteljesedik: a mű halálát éppen az életmű diadala okozza. A mű csakis az életmű közegében válik tetté; nélküle csak valószínűtlenül bonyolult és törekeny, megfoghatatlanul és hektikusan változó építmény, az életmű közegében viszont megmásíthatatlanul megtörténik. A műben az alkotó megtanul valamit, amit addig ő sem tudott, az életmű pedig ezt a valamit soha többé nem engedi elfelejteni. Egyre nyesegeti az út elágazásait, amíg csak egy is marad. A mű után, ha az megtörténik, már nem lehet ugyanúgy élni, a vele szerzett tudás az életbe is beépül, s a művel az alkotó is előbbre lép egy fokkal az önmegismerés ama lépcsőjén, melynek végső állomása a halál mint pontos és végleges önmeghatározás. Ha a mű önnön nyelvének megteremtése, az életmű éppen azzal győzedelmeskedik rajta, hogy feltalálja a közvetlenség nyelvét, s ezzel a többit illuzionálja.

Művek és életmű különbsége megfelel annak a különbségnek, ami a két kritikus alkat között van: az egyik a művekről mond sokat anélkül, hogy a mű mibenléte világosan állna előtte; a másik az egyes művek előtt inkább zavarban van, mondandója a műről volna. Mondjuk úgy: inkább az utóbbiban bízom. Elsőjük nem tudja, hogy a mű mint közlés, mint állásfoglalás az életmű közegében érdektelenné válik, és hogy az életmű perspektívájából nézve az úgynevezett tartalom ornamenssé lesz. Milyen gyakori, hogy az állásfoglalás, mellyel később azonosítják, az alkotóhoz csak későn és esetlegesen csatlik, sokszor tudatos választás révén, de mindig utólagosan, járulékszerűen, csaknem mint egy elkésett és rezignált epilógus.

Kronológia? Az időben a mű áll, az életműben minden egyszerre van jelen. És vannak precízen előre megtervezett életművek, például Wagneré: „komponiert ist schon alles”. – Önnél minden mondatnak regénye van. – A láthatatlan történet.

Az életmű győzelme a Don Giovanni-paradigma: leleplezése annak, hogy az életnek csupán egyetlen közege van, és hogy minden ellentét metafora, pusztán a nyelv inkompetenciájának beismerése. Leleplezi, hogy a kultúra egész vertikumát az emberi értelem illúzióteremtő ereje hozta létre azért, hogy a halál felé vágató „életösztön” démonját megfékezze és értelmesnek állítsa be. Teljes virágjában az úgynevezett alkotóerő az egyszerre szabadjára engedett és igába hajtott erotikus halálösztön. Egyfelől azoknak a kulturális illúziógiáknak diadalmas felrúgása, melyek az életet több szférára próbálták beosztani, s így azt, hogy egyetlen közeg van, elködösítették; de másfelől az, ami ezt a felismerést az értelem kordájában képes tartani és a halált rituálisan játszani el. Tudás az illúzióról, mint az illúzióteremtés

ve készen állóra. Ahogyan az úgynevezett stílus is éppen a sallangoktól megszabadult pontos beszéd, nem pedig a különbözőzés igényéről ad hírt. Az ember szinte irigyelni kezdi a természettudományos módszert, melynek az az egyetlen előnye megvan, hogy az akcióban közreműködő energiákkal el kell számolnia, és ott, ahol hiány mutatkozik, nem lehet gyorsan bedobni egy metaforikus diszciplínát.

„Komponiert – geschrieben”: *megírni* csakis a művet lehet. De a műben megnyilatkozik valami, ami nélkül egyetlen pillanatra sem létezhetne. A műnek ez a közege, melyet elnevezünk életműnek, nem írható meg. Az életmű nem a művek összessége, mert ki tudja mondaní azt, amit külön egyik mű sem tudott. De nem is csupán a megíratlan, a potenciális művekről van szó. Mindezzel továbbra is a mű primátusát feltételeznénk. Csakhogy nem a mű van előbb, s belőle az életmű, ahogyan nem előbb van az élet, s belőle a mű. „Komponieren”: ez mindenekelőtt nem a műnek, hanem a mű közegének építését jelenti. Élet és mű közös és egyben preegzisztens közegét, melyből mindkettő merít, és amelyben a mű, ha egyáltalán leválk rőla, az élet szővegét is írja. A kritikai diszciplínák sokasága mind abból indul ki, hogy az élet eleve adott, azt külön megformálni nem kell, s hogy az élet számára a mű: ráadás, ornemens – nem veszik észre, hogy a játék nyílt, s hpgy az alkotó sem tud többet annál, mint amennyit műve tud, arra is éppen a mű tanította meg. Vagyis csak életmű van, vagy akkor mű sincs; de műnek lennie kell, mert nélküle élet sem lehetséges. És bár azt mondják, *a művészek mesteri tevékenysége megalkotása nem annak, ami az ember, hanem ami az ember fölött van*, az élő ember ismeretében a helyzet nagyon sokszor megfordul, és az ember ragyogása nyilvánvalóvá teszi, hogy még legnagyobb műve is csupán e ragyogás halvány visszfénye.

Tiszta vagy természetes élet nincsen. „Komponieren” nélküli élet elképzelhetetlen. Ha nem akarok lemondani arról, hogy életemnek akár csak két, egymást követő pillanatát összefüggőnek, vagyis értelmesnek lássam: már „komponálok”, éspedig szó szerint: két elemet, melyek eredetileg inkompatibilisek és egymástól függetlenek, összeillesztek egy olyan közegben, mely el tudja hitetni, hogy a kettőnek mégis köze van egymáshoz. A mű megalkotása voltaképp egy közegnek, egy nyelvnek a megalkotása, amelyen a művet el lehet mondaní (de nem feltétlenül muszáj). Valószínű: az, hogy az életmű a modern korban szinte kizárólag műként képes megnyilatkozni, csupán az életmű egykori léttérének összezsugorodását jelzi. Eredetileg az életmű *nem kivetíthető, hanem az emberi lényben realizált eredmény*; nem mindig voltak rászorulva arra, hogy külön műveket alkossanak, vagyis arra, hogy a ragyogást a műre átplántálják. A mű beismerése annak, hogy az életmű nem valósítható meg maradéktalanul. Liebermann, a festő azt mondta, rajzolni annyi, mint kihagyni. Írni is annyi. Ilyesmire semmi kedvem. Inkább az egészet kihagyom. A mű teljességigénye töredék mivoltából fakad. Minden mű az életmű töredéke.

A „geshrieben”, a rögzített és nyilvános alak arra való, hogy a kulturális közvetítés tárgya legyen és vele az interpretációs láncba bekapcsolódjon. A rögzítés nem „másolás”, kétségkívül alakít a művön, hozzáad valamit, ami eredetileg nem tartozott hozzá, de ez a járulék, legyen az egy szó cseréje, egy más árnyalatú vagy akár ellentétes jelentés vagy végkicsengés, mindig a közvetíthető forma kedvéért jön hozzá. A mű így némileg cserben hagyja az életművet, megpróbál önállósulni tőle. Az utolsó lökést adja arra a kétes és esetleges útra való rálépéshez, amit interpretációs folyamatnak neveznek, és amiről nem volna szabad elefelejteni, hogy rajta a mű, mintegy a rá kimondott *utolsó ítélet* súlya alatt, az életmű televényéből kiszakadva, gazdátlanul, idegenül és értetlenül hányódik (hogy aztán „értelmezessék”). Ha megfeledekezünk a filológiában használatos *szövegromlás* kifejezés nem is olyan rejtett teológiai jelentésétől, oda juthatunk, hogy elhissszük: a művet azért alkották meg, hogy továbbadják. *Amit egyszer halhatatlanul megír-*

AZ ÉLETMŰ KÖRÜLÍRÁSA

Variációk Hamvas Béla mondataira

Ha az ember repülőn utazik és a gép az utazómagasságot már elérte, egy bizonyos távolságban a felhőréteg fölött az az érzése támadhat, hogy tájakat lát. Dús erdővel borított hegyláncokat, lágy völgyeket és sziklás meredélyeket, és néha meg merne esküdni, hogy az egyik hegycsúcs tetején karcsú, soktornyos vár körvonalai látszanak. És sokáig nem döbben rá a dermesztő mozdulatlanúságra és csendre, ami végre tudtul adja, hogy nem emberi világban jár; hogy amit lát, azért nem valódi, mert légüres tér veszi körül; mert nincsen közege, melyből a tájak, az építmények valódi létet nyerhetnének, és csak hogy erre a nem emberi világra egyáltalán rá tudjon pillantani, kellett valami emberit belelátnia. Vagy Luc Besson tenger alatti filmjében, ahol olykor mintha fantasztikus épületkonstrukciók formálódnának a korallok különös anyagából, hogy aztán az évmilliókig mozdíthatatlannak hittet egy újabb hullám szempillantás alatt ismét más alakzatban rendezze el. A víz közege minden változást álomszerűvé tesz: nincs idő, mert az események nem állnak össze, nem épülnek egymásra, csupán összefüggéstelenül lebegnek egymás mellett a derengő homályban. Igaz, jönnek cápák is, és olykor ezek a cápák széttépik egymást egy őrjöngő tömegjelenetben, melyben az iménti játszótárs is szemvillanás alatt gyilkos ellenséggé válhat. Mindegy: a víz elsimít és érvénytelenít mindent, és a felfalt cápák véres maradványai olyan idilli békében szállingóznak lassan alá a zöldes derengésben, mintha szelíd falevelek volnának.

A nagy alkotó halála számomra nem jelenthet mást, mint a pillanatot, melyben az alkotó előtt az energikusan felfelé törő terebélyes építmény, amely műveinek tégláiból épült, illúzióként lepleződik le. *Vannak művek, melyek a halál előtt öt perccel jelentékenyek lehetnek; öt perccel később nincsenek sehol.* A halál az én illúzióját rombolja le, azt, hogy ez az én haladt, fejlődött, emelkedett és gyarapodott; a műépítménnyel pedig szertefoszlik az európai kultúrát jellemző gesztus, mellyel az alkotó ehhez az építményhez önmagát hozzárendelte, amellyel kezesekedett érte. S azzal, hogy az európai művész a szellem valóságára való rámutatás egyéni gesztusát e valóság fölé helyezte, az alkotást hatalmi kérdéssé tette. Ez az önazonosság felelőssége mögé rejtőző hatalomvágy adta az építménynek a harmadik dimenzió távlatát, amely most mögüle eltűnik, az pedig elfoglalja természetes helyét a kétdimenziós térben.

„Komponiert ist schon alles, nur geschrieben nicht.” Egy levelében Mozart írta le ezt a mondatot, melynek mélységét a lélektan előtti korban csakis a józan és két lábbal a földön járó, nem pedig az intellektualista okosság fedhette fel. Hogyan lehetséges, hogy egy mű készén áll, még mielőtt egyetlen hangja le volna jegyezve? A kérdés megfordítható: hogyan lehetséges az alkotás tett mivoltát, az alkotói bátorságot metaforizálni? Hogyan lehetséges megmaradni a tudomány, az esztétika, a kritika diszciplinái nyújtotta metaforikus keretek között? Hiszen minden szempont metaforikus, ami a művet mint valami természeti képződményt, mint eleve adottat feltételezi, és mint magától értetődőről hallgat arról az energiáról, ami a művet egyáltalán létre kényszerítette. Persze ennek az energiának a művészethez semmi köze nincs. Az alkotóerő eredetileg nem a műre, hanem közvetlenül az életre irányul, és esze ágában sincs építeni, hanem mindig csak bontani. Az alkotóerő: *merni* rámutatni az ele-

utcára, látható lett mögötte a nagyanyja is. Ugyanolyan könnyű fekete szövetből készült megviselt tavaszikabátban volt, mint az anyja. A fekete fejkendőjük is egyforma. Soha nem vette észre még, hogy a nagyanyja ilyen alacsony. Egy folt volt a kabátján, elől a gomboknál. A kabátja hosszú, a magasszárú cipője a bokája fölé ér, a lábából nem látszott semmi. Az elmerengő szempárt, habár a nagyapja koporsója után pillantva mintha üres lett volna, telítettnek látta. Eltéríthetetlenül befelé irányult. Hogyan lehet arrafelé akkora táv? Szeretett volna csatlakozni a pillantáshoz, hogy ő is láthassa azt, amit a nagyanyja, de a nagyanyja kezei – összefonva a mellén – mintha elzárták volna előle az utat. Mégsem azt érezte a mozdulatból, hogy őt el kívánnák rekeszteni valamitől, az önvédelmet érezte. A nagyanyja megőrizni akart valamit. Olyan szép volt az arca, mintha nem is az övé lett volna. Valamelyik rokonuk lakásában – sohasem értette, hogy miért olyan magasra akasztva – látható portréhoz volt hasonló. A dohánybarnává szelídített mélybarna, az olivazöldbe hajló mélyzöld háttérfüggöny keretében megjelenő női arc pillantásához, s ő ott a halottaskocsinál nem volt tudatában, hogy valóban a nagyanyja arcát látja, vagy a festményről ismert arcot. Mennyi mindent láthat a nagyanyja befelé pillantva, miközben mintha mondani is akart volna valamit, ám felhagyott vele); most ugyanezt látta a fiúra pillantva. Talán nem is a nagyanyja egykori pillantásának emléke szorult a másodperc töredékei közé, csak most képzei el *olyannak* a fiú tekintete láttán. De az is lehet, hogy a gyerek hallgatása mögött nem az öregembertől való búcsúzás emléke, hanem (esetleg egy szobáé, lépcsőházé, játszótéré, sötét utcáé, ahol menekülők rohannak).

És miközben ő erre gondolt, a gyerek énekelni kezdett. Először a találkozásuk óta, héja, héja, digidigi, olyadamimeni, édoraci, odararimuzsi, kademamuzsikanige, jatajeneme, azalekidigiteni, csaticsatijama, jamacsati, sasatisiti, titatőtő, és oda hatala, menement, sememeseodament, haharobobogátsa, mesenemköszönete, nőtősegata, segíté, netenesegítene, csaticsati, nemnemnem, lefelelefelealá, lálefealá, segítősemenemenem, köszesegíteleke, gyüttgyütt, egyenem, segítégyüttköszönöm, előtovatovanem, hátmerrenemenem, amamama, feleviz, hozzazaza; így dúdolt, mint aki rátalált az érzései kifejezésére.

(Azt mondta neki, miközben haladtak a bokáig érő vízben): nagyon szép volt, énekelj tovább, (azt gondolta) menj csak tovább, talán megtalálod azokat a szavakat is, amelyekkel megnevezhetitek egymást és azt is, hogy merre jártok. Most már a fövényen lépkedtek. Az iszap a gumicsizmákra ragadva lehúzta a lábukat. A kitáguló látóhatár alatt a szürke partvidék, mintha arra várt volna, hogy foglyul ejtse őket, kimerevítve a testüket, a lépések közben befagyasztva egy állóképbe, amelyben ott vannak (ugyanígy a lépés kimerevített mozdulatában) mindazok, akik erre haladtak már, vagy erre haladnak majd. A gyerek arca kisimult. Szóra nyitotta a száját, de nem mondta ki azt, amit gondolt. Várom kell még arra, amit el akar mondani. Még nincs itt az ideje, de bizonyosan eljön, s akkor megtudom, amit már régen tudni szeretnék (gondolta). Nem volt előttük szikla. Szürke, porhanyós partszakaszon haladtak. A talajt (mintha lánc-talpas járművek hagytak volna rajta nyomot) pikkelyes ösvények szelték át. Nem hozott az idő vihart, nem zengett az ég, eső sem hullott, a szirtek mögöttük a homályba vesztek. Kiszáradt, mintázott volt mindenfelé a terep, a pikkelyek mint millió lábnyom, amelyre az ő lábuk nyoma is rárétegződött, miközben...

ugyan egymásnak, ám mégis – közelségbe kerültek. Én így látom (mondta)... én így gondolom... mondd, amit te látsz... mondd, amit te gondolsz...

Sekély volt a víz. Mintha tócsák között lépkedtek volna. Úgy érezte, a gyerek megértette, hogy az, ami vele történt, azokkal is megtörténik, akikkel a közös útonjárásban összesodorhatja őket a véletlen, a megismerést – saját sorsa ismétlődését a mások sorsában – olvasta le a tekintetéből. Olyan az arca, mint egy felnőtté, aki annyi mindent tud, hogy feleslegesnek tartja a tudását szavakkal igazolni. Ezért indultam el (gondolta), hogy ilyennek láthassam; felcserélhető lenne az arca az enyémmel, vagy akár még az öregemberével is. A hosszúra nőtt szőkés haja ugyanúgy a vállára omlik, mint az öregé, ugyanúgy középen fut a választék, mint az enyém gyerekkoromban. A feje féloldalra döntve, mintha a karok terhet emelnének. Arra gondolt, hogy a gyerek még sohasem szólította meg. De hiszen ő sem kérdezte meg tőle még, hogy mi a neve. Nem attól tartott, hogy nem kap rá választ, hogy elfelejtette, vagy egyszerűen nem érti a kérdést, azt nem tudod még mindig, hogy kik vagytok egymásnak (gondolta). A névadás nehézségei... Bizonyos volt benne, hogy addig, amíg nem tárul fel mindkettőjük számára közös útonlétük vitathatatlan értelme és célja, várnia kell, (mert adhatott volna ugyan bármilyen nevet a fiúnak, ha nem sikerült volna előhívnia a nevét, amelyet viselt, és ajánlhatott volna bármilyen megszólítást, amivel a fiú fordulhat feléje, ám úgy érezte), nem jött el még az idő, hogy végérvényes legyen mindkettőjük számára: kik ők egymásnak. Várj (mondta magának, miközben a gyerek mögött lépkedett), megtaláltuk együtt a veszteségérzés mindennapiságát, (talán az öreggel való találkozás jóvoltából, habár talán anélkül is rátaláltak volna, mindegy, rátaláltak arra is, hogy) van mindkettőjükben egy olyan zug, ahol megszülethetnek a közös felismerések, melyeknek birtokában minden elviselhetőbb.

Bizonyára valami hasonló játszódtott le a gyerekekben, mert amikor újra kézen fogta, úgy látta, hogy habár a fiú őt nézi, ám egészen mást lát. Nem lehetett a pillantása irányát másképpen meghatározni: a gyerek befelé figyelt. Ez újdonság volt. Szerette volna megérteni a változást. Visszaemlékezett arra, hogy milyen sokáig zokogott, amikor az asszony útja másfelé vezetett. Miért fogadta ilyen fegyelemmel az öregtől való elszakadást? Szeretett volna ennek a mélyére látni, de a gyerek érzéseihez vezető úton torlasz állt: a saját érzései. Neki is hiányzott az öregember. Hiányzott a karja érintése, a teste közelsége, az azonosulása, (mintha valóban ugyanabból a kőtömbből kifejtett szobor hármasképe alakjai lettek volna, torzók ugyan, a vonások külön-külön nem véglegesek, együtt azonban közös kompozíciót alkotva); úgy érezte, maga az azonosulás tölti be a hiányt, amit az öreg távozása hagyott. Lehet, hogy a gyerek is ezt érzi: a története össze van kötve a másokéval, s ha felismerhető bármi, akkor az ennyi, nem több. Igen, talán ezt érzi (gondolta a gyerek tekintetét figyelve), talán őt is az tölti el, amit az öregember itt hagyott számukra, s ha ebben nem tévedek, akkor anélkül, hogy éppen fognánk egymás kezét, összetalálkoztunk.

A fiú azonban mégis szeretett volna valamit közölni (nemcsak megismételni az ő szavait). Ha netán ugyanerről az érzésről, ami őt is eltölti, akkor persze, hogy nincsenek rá szavai. Ezt tükrözi a befelé figyelő tekintete. Ismerem az ilyen tekintetet (gondolta), amelyben megőrzés és eltávolodás, a lehetetlen megvalósítására való felhívás és a megvalósíthatatlanságba való belenyugvás van együtt. Látta magát (amint áll egy kórház udvarának kapujában. Az egyik félreeső földszintes épület felől közeledett a halottas kocsi. Az anyja kezét szorongatva állt. Látható volt a lovak gözölgő teste, a kocsis köpenyének durva posztója. Mikor a kocsi kigördült az

vonalazódott (most már a sima víztükörből), amint az öreg mindkettőjüket a hónuk alatt átkarolja. A derengés annyira sűrű volt, hogy valamiféle sziklából formált tömböt mintáztak együtt a visszatükröződésben; testrészeik belesimultak a tömbbe, mintha külön-külön nem is lett volna testük, ám – akár egy torzónál – mégis megkülönböztethetőek voltak, habár azt nem lehetett pontosítani, hogy a két férfi-fej közül melyik kié. Érezte az öreg inas karjainak erejét, érezte, hogy begyakoroltak a mozdulatai, a gyerek igyekezetét is érezte, hogy ne terhükre, hanem segítségükre legyen. Jól hallatszottak az öregembernek a gyerekhez intézett szavai: segíts... tartsd... figyelj... tanuld meg, szükséged lesz rá... így... itt... menj... kapaszkodj... segíts... Mintha a saját hangját hallotta volna, s a gyerek számára is olyannyira ismerősek voltak a szavak, hogy nem esett nehezére mindegyiket megismételni, ezzel is bizonyítva, hogy nem tesz különbséget kettőjük között.

Arra gondolt, hogy próbálja megszólítani az öregembert néhány kérdéssel, mégis milyen utat tett meg, és merre akar továbbhaladni, de úgy érezte, még ha válaszolna is, akkor sem tudna meg többet, mint amit együttlétük már eddig is közvetített, hiszen hogyan lehetne pontos ismerete bárkinek nem csak arról, hogy mi az, amit maga mögött hagy és ami felé elindul. Innen már tovább tudnak menni, mondta hirtelen megállva az öreg. Időt veszített ugyan, mégsem volt hiábavaló a számára a kitérő, ezt érezte a hangja. A gyerek utánozta mindkettőjük mozdulatait. Kérdéseket is fel tudott tenni, és a kérdések valószínűleg történésekre vonatkoztak. Amikor azzal fordult hozzá, „hová ment?“, valóban már csak ketten gázoltak a vízben. Az öreg (mintegy búcsúzásként átölelte mindkettőjüket) ugyanolyan észrevétlenül távozott, amiként megérkezett.

Azt mondta a gyerekeknek, hogy az öregembernek el kellett mennie, a hozzátartozóit keresi, akik között minden bizonnyal egy hozzá hasonló fiú is van. A gyerekek bólintott. Nincs okom töprengeni rajta, hogy a szavaim megegyeztek-e azzal, ami történt (gondolta), a gyerek bólintása azt jelenti, mi sem természetesebb, mint az, hogy mindenkinek lehet valakije, akinek a felkutatására útnak indul. Meglátta az egyik szikláról felszálló madarat. Ez azt jelenti (gondolta), hogy közel a szárazföld, és az öreg tudta ezt. A gyerek tehát nemcsak észlelte, hogy az öregember elment, de szótlánul fogadta a búcsút; megértette: annak, aki eltávozott, el kellett távoznia. Most már nemcsak akkor hallgat, amikor nem talál szavakat, akkor is (megtanulta), amikor érzi, hogy annak, amit meg kell cselekedni, nem kell a szavakkal útjába állni. Nem rángatta a kezét, nem kiáltozott (habár néhány másodpercig még felvillant előttük a köpenyes alak, amint a dűnénél, ahol a csónakja megfeneklett, a mélyebb vízbe taszította a lélekvesztőt, és az ő haladási irányukkal ellentétes irányba evezett tovább).

Újra ketten haladtak. Beszéljessünk, kérte – egy korábbi szavát megismételve – a gyerek. Elmondta neki, mit lát, ha körülnéz. A gyerek elismételte. Beszéljessünk, kérte újra, de ő hallgatott, mert úgy érezte, hogy arra, ami történik velük, nincsenek szavai, nem tudta ugyanis, hogy mi történik, miközben a vizet taposták. Azt tudom csak, hogy nem mondhatok neki semmi olyant (gondolta), aminek a hitelességét egyszer számon kérheti. Ez a legtöbb, amit tehetek. Egy idő után (amikor feltűnt a távolban a part) újra elmondta, hogy mit lát. Nem többek a szavaim, mint a benyomásaim rögzítése. Amit a gyerek válaszol, azok az ő benyomásai. De mintha lett volna egy érzékeny sáv, amelyben a két észlelést rögzítő szavak – nem megfelelően

– ballonkabátját a gyerekre. A fiú megfordult, újra szájába kapta hüvelykujját, tovább aludt. Sehol... sehol, mondta az öregember. Körülpillantott. Adhatok maguknak egy kis tejport... nézze, van itt néhány konzerv is. Jegyzetfüzetet halászott elő, ceruzacsonkkal fölírt valamit. Lapozott. Egymást metsző vonalakat húzott, és kis karikákat rajzolt a vonalak mentén. Azt mondta: pontosan elmondom, figyeljen. Testmagasság, arcforma, hajszín, szemszín, öltözők, csontozat, a körmök... Mint egy boncolási jegyzőkönyv. Azt felelte, hogy nagyon sok gyerekkel találkozott, és tulajdonképpen mindegyikre illenek az adatok. Hát ez az, mosolyodott el az öregember. Szelíd volt a tekintete, megértő. Köszönöm, mondta. Úgy látom, a gyerek kitartása rendkívüli. Sokan már a tégláégetőknél elpusztultak, aztán a marhavagonokban, vagy a gyalogmenetben, és el sem jutottak a gázkamrákig. Ha szabadna megkérdezni, hogyan vélekedik, vajon a halálnak ebből az orgiájából, a gonosz láz tűzvészéből feltámadhat még egyáltalán a szeretet?

Messziről beszél (gondolta), mintha egy könyvből olvasná, vagy mintha hirtelen támadt suhogással egy kiterjesztett szárnyú madár érkezne (nem tudni honnan), és leszálna a dűnén. Hogyan érkezhetsz ilyen lassú repülésben, koncentrált körözéssel, nesztelen talajt éréssel, mintha volna célképzete és áttekintése, amellyel bárhol talál annyi helyet, amin megkapaszkodhat? Itt volt tehát a kérdés (valóban, mint egy szárnycsapás), az a mosolyra méltó néhány szó ott hevert a lábuknál egymáshoz préselve a két különböző időt (amelyből az öregember megszólalt, s amelyben ő ezt hallotta). Lehet, hogy az ilyen találkozás az idő megmentését is jelenti? Miképpen érezhetném különben, hogy ugyan a saját múltjában haladva, ám mégis úgy ölel át bennünket menet közben, mintha ide tartozna.

Ugyanis már haladtak hárman, egymást támogatva és átkarolva a dűnék, a kis szigetek közötti bokáig érő vízben. Középen az öregember. Ballonkabátjába belekapott a száraz szél, mint köpenyt lengette, még csuklyát is képzett belőle, amely az arcvonásait eltakarta. Később, mikor visszaidézte ezt az – immár közös – továbbhaladást, mindenekelőtt egyeneseket látott, amelyeket három alak követett (mintha mégis lett volna starthely és célvonal). A karok olyannyira egymásba kapaszkodva, hogy megállapíthatatlan volt nemcsak az, melyiken van a teher, de még az is, hogy melyik kié. Talán a középen haladó köpenyes tartotta a másik kettőt, azonban lehetséges volt, hogy az egymásba fonódó karok közösen emelnek közös terhet, vagyis az egyik pillanatban mintha a középen álló őket is magához ölelte volna, a másikon azonban éppen hogy a támogatásukra szorult. De azt sem lehetett kizárni, hogy mindhárman közösen emelnek egy, a testük takarásában lévő terhet, amelyet látni nem lehetett ugyan, ám a léptek óvatossága, az előredöntött felsőtestek tartásából áradó figyelem arra engedett következtetni, hogy talán egy másik test.

Hacsak nem mégis hármuk közül az egyiké. A gyerek kezének melegében az öregember kezének melegét is érezte. Az idő, amiként szétválasztotta őket, ugyanúgy össze is kapcsolta. Bizonyára ezért tudott zavartalanul beszélni az öreggel, és ezért tudott az öregember mesét mondani a gyerekeknek. Mélyebben ható törvényszerűségek munkálkodtak, semmint hogy a szavak meg nem felelése, a belső csönd különböző változatai útjába tudtak volna állni az összehangolódásnak. Úgy érezte, hogy az öreg mindent tud róla, az útonlétükben sok a hasonlóság, s habár akár fél évszázad is áll közöttük, pályájuk mégis metszi egymást. Szerette volna jobban megismerni az öregget, ám ez (most) nem volt lehetséges, de még a korlátozott ismerettel is mélyebben tudott alámerülni az álomba, amelyben a gyerekekkel való útonlétét megálmodta. Úgy megyünk (együtt hárman), mintha azonosak volnánk (gondolta); elég pontosan kör-

niszpályánál, érezte a kisfiúk kíváncsiságát: hogyan történt meg mindez (egyszer) talán az apjukkal és az anyjukkal, átérezte számonkérő izgalmukat, hogy miért nem tudnak *mindent*, ami hozzájuk tartozik. Főképpen az apjuk maradt ugyanolyan magába zárkózó, mint fiatalember korában (az öregemberrel kellett itt a dűnén találkoznom – gondolta –, hogy előhívhassem a hajdani érzést, amire nincs jobb szó, mint a számonkérés az apámmal szemben, amiért visszavonult élményeinek tengerébe); aztán a Doberdó alól hazaküldött utolsó tábori postalapok, a hivatalos értesítés mellé csatolt kisezüst és a Károly csapatkereszt, a ruhásszekrényben megőrzött kamgarn tisztí öltözék, ennyinek az emléke összefűzhető volt az öreg szavaiból, miközben mindhárman alváshoz készülődtek, a homokos talajra terítve a köpenyhez hasonló ballonkabátot is. Az öregember még egyszer a gyerek fölé hajolt, mert habár bizonyos volt benne, hogy az azonosítás reménytelen, de megszokta az elmaradhatatlan megfigyelést.

A fiú magára húzta a göncöket, szájába kapta bal keze hüvelykujját. Az öregember mesét mondott. A gyerek nevetett. Az öreg is vele nevetett. Lehunyt szemmel is folytatta a mesélést. Ismerős, ismerős... (futott át rajta), de nem a mesét, a hangot érezte ismerősnek. Mintha a családi fényképalbum darabjai elevenedtek volna meg benne (pántos fürdőruhájú férfiak, a Szent Márk téren a fejükön galambokkal – me-rev nyakkal, hogy a galambok el ne repüljenek – a lencsébe pillantó nászutaspárok, voltak a képek között olyanok is, amelyeken kávéházak, tenispályák, óbudai kocsmák, s persze mindegyik helyszínen valamelyik felmenője, vagy az apja, netán a nagyapja, a barátokkal és az ismerősökkel, körszakállas arcok, túllfátyolos női kalapok, világháborús katonazubbonyok, egy hajdani huszármente); a gyerek újra felnevetett, gurgulázva törtek fel belőle az érthetetlen szavak, de az nyilvánvaló volt, hogy a mese folytatását kérte, sőt azt követelte, hogy az öregember menjen vissza abban a történetben, amit elmond, még messzebbre (de hová, ezt csak a gyerek tudhatta; talán arra vágyott, hogy azok között, akik a mesében megelevenedtek, a szülei is ott legyenek, akikre tehát mégis emlékeznek; talán valóban élnek még, nem maradtak ott egy panelépület romjai alatt, ugyanúgy keresik most, miként az öregember keresi azokat, akik helyett őket találta itt a dűnén).

A gyerek kapkodott, erőlködött, a megszólalásra való képesség reménytelenségének mélyéről próbálva kipréselni magából a hangokat. Bármennyire is nélkülözi a szavakat, mégis kialakult a kapcsolat közötté és az öregember között (gondolta). Két hiány találkozott. Az öregember végigsimította a gyerek fejét. Nyugodt volt a mozdulat, nem olyan, mint amivel egy sivalkodó kölyköt (vagy nyugtalan állatot) próbálnak lecsillapítani. A tenyér tartása, az ujjak tapintása mintha nagyon is be-gyakorolt lett volna. Végül egymáshoz húzódva mindhárman elaludtak (a gyerek a középen). Mikor felébredt, hajlékony változásokat érzett. Mintha a hajnalt megelőző derengés érkezett volna meg. Koncentráltódott az idő, de égtájak nélkül. A horizont teljes körben világosodott a víz felett. Eltűnt a távoli gyertyaláng (amelyről nem volt eldönthető, hogy honnan világít, valóban a peremről, vagy az emlékekben megjelent jelenetekből; az is elveszítette a jelentőségét, hogy ha netán a múltból, akkor melyikük múltjából, olyannyira egymásba lényegültek át a megélt, a megálmodott és az elfeledett emlékeik). Eltűnt az omlás is, a csúcok, a peremek, a kiszögellések, a kagylószerűen zárt öböl sötét árnyékként felmagasló tömbje.

Az öreg is felébredt. Óvatos mozdulattal ráterítette – az alvás közben lecsúszott

hirtelen felugranak, egy távoli asztalhoz sietnek, és írni kezdenek. Hohó, mondják, vagy azt, hogy ez igen, ez szép; nem neki mondják, hanem egymásnak, s ő éppen ezt szereti, ott lenni közöttük, mégis észrevétlenül, tudni azt, amit tud, ám megtartani önmagának, szertartásos lépkekkel haladni egy idő után immár lefelé a rézrudakkal leszorított vörös szőnyegen, elkapni egy áhítózó pillantást, lakkcipőben, galambszürkében, kissé előredöntött felsőtesttel lépkedni a szivarfüstben, (valahol olvasott a viszonyok, a dolgok, az arányok heves, túláradó érzetéről, ami életre kelti... de mit? ez foglalkoztatja, miközben) utolsó koronáért újra konflisba ül, áthajtat a Margit-hídon. Arra gondol, hogy amit érez, az csak a legmélyebb hallgatással fejezhető ki, hacsak nem a halványszürke levélpapíron, amelyen a címzett mindig ugyanaz a kisasszony, és az aláírás fölött mindig: „a Kegyed változatlan híve”.

A papíron jobbra döntött hosszúkás betűk, a hurkok ünnepi asztalon elhelyezett ezüstös kis halakra emlékeztetnek. Látható a láng is a baljától nem messze, de hogy a gyertyatartó hat vagy nyolcágú karcsú réz, netán spanyol székek félkörében az asztalra helyezett ezüst, elveszíti a jelentőségét: „Nem múlik el bennem óra, bármerre járok, hogy ne képzeljem magam a Kegyed közelébe. De ennyi mit sem mond el a helyzetünkről, hiszen hogyan is lenne kifejezhető az, amint a Kegyed közelsége kitapintható az ajka érintésével? Ugye, van fogalma arról, hogy minden zene a Kegyed hangjainak áradását idézi fel bennem, ugye, van fogalma arról, hogy mit jelent nem is a hallójáratokon, hanem az ajkakon, a bőr pórusain át beszívni ezt a zenét. Kegyed követte el velem a vétket, hogy megfélemlített arról, ki vagyok én, olyannyira felkeltette a kíváncsiságomat, hogy megízleltem azokon a forró lélegzetvételeken át, amelyben beszippanthatta az én lélegzetvételeimet, hogy milyen lehet nem férfinak, de nőnek lenni, aki megtelik azzal, aki én vagyok. Gondolt-e rá már, hogy egy férfi ezt sohasem érezheti?... habár... habár a kéjnek láthatóbb formáit adja tudtára, ám azt, hogy a teste megtelik a birtokba vett másik testtel, csak a Kegyed sóhajainak a hullámain képzelhetem el. Szerettem volna mindezt a fülébe suttogni a minap, amikor a Mária-kő kápolnánál végre karját karomba fűzte. Emlékezik a hársfa törzsére? Együtt dőltünk hozzá, miközben az ajkam a füléhez ért. Úgy tűnt fel, mintha a mozdulat véletlen lett volna valamiféle egyensúlykeresés közben, ám tudom, erről szó sem volt, akárcsak később, amikor Berlinger úr kisvendéglőjében, ugyancsak a hársak alatt, a kerti széken ültünk, és a térdünk egy pillanatra összeért. Emlékszik a főúr tapintatos pillantására, ahogy elnézett a fejünk felett? Emlékeznie kell rá, az nem lehet, hogy ne látta volna meg abból a pillantásból, miszerint az egész világ előtt nyilvánosan tilosba tévedtünk. Ugye azért húzta vissza oly gyorsan a térdét, mert érezte azt, amit én is. Ujjainak a mozdulatait sem felejtettem el, amint közben az asztalterítővel babrált, az egyik ujjhegy a piros kockában, a másik éppen a fehérben elhelyezkedő kék virágmintán. Bárhogyan is alakul a jövő, holnap látnom kell Kegyedet, ott leszek a teniszben, a pálya bal sarkánál állok majd, csak azt ne gondolja, hogy jelenlétemmel zavarni akarom, nem, a mozdulatait lesem. Tudja-e, hogy ha az out-vonaltól három méterre balra állok, odáig elér a lélegzetvételének a hangja, nem különbözik a sóhajtól, folyamatosan hallom, amint magam elé képzelem...”

Miközben az öregember lassan elhelyezkedett mellettük, miképpen tudott ráhangolódni az emlékeire (nem is az emlékeire, hiszen vele mindez nem törénhetett meg). Elképzelte, amint folytatódna a séták Óbudán, a randevúk a te-

nálata. Miközben hallgatta, a fiúra pillantott. Az öreg és a gyerek tekintetében hasonlóságot látott. Hosszú idő telt el azonban, amíg meg tudta határozni, hogy ez a hasonlóság: a félelemnélküliség. Mintha egymástól térben és időben távol mindketten olyan események részvevői lettek volna, amelyekben megszerezték a kivételes biztonságot. Mit kellett vajon megismerniük és az életük természetes folyamatosságának tekinteniük, ami most a két pillantásban összetalálkozott? Mit kell megismerned (minek kell történnie benned), amíg valaki a te szemedben is meglátja az ilyen kocsonyás sűrűségből felsugárzó fényt? (gondolta).

Az öregember azt mondta, úgy látja, segítségre szorulnak, számíthatnak rá, ám sajnálatos okból nem tarthat velük, tovább kell indulnia, úton van. Már összefüggő mondatokban beszélt. Nem titkolta, hogy keresi a kommunikációra alkalmas szavakat – mint aki egy másik időből szólal meg –, hogy minél előbb tovább indulhasson. Az idő áthidalását – ki tudja, miért? – olyannyira fontosnak érezte, hogy miközben arról érdeklődött, hogy honnan jöttek, és próbálta tudtukra adni, hová igyekszik, mintegy önmagának adott magyarázatként a régmúlt eseményei villantak fel benne, amelyekben ugyan nem is lehetett jelen, ám azért hallott róluk, s most a jelenre a múltban keresve magyarázatot, megosztott velük. Így aztán látható lett a pesti körút szélesen és levegősen, amint a század első évtizedében végigcsörömpöl rajta a 35-ös számot viselő, egyetlen kocsiból álló villamos; látható volt, amint a Royal Orfeum előtt megálló konflisról leszáll egy magas, galambszín szalonkabátos fiatalember, továbbsétál a piros-fehér csíkos kirakatokat védő napernyők alatt, belép a New York kávéház üvegajtáján. Az öregember apjától, annak testvéreitől, talán a nagyapjától hallotta, hogy miképpen sorakoztak az oszlopok, a csillogó rezekkel, tejüvegburákkal ékesített csillárok, a kisebb, a márványból és a nagyobb, a diófából készült asztalok, jó néhány tonetszékkal, vagy keménytámlájú bőrülőkéjű karosszékekkel; nyolcan is elhelyezkedhettek körülöttük, hely mindig maradt a kávécsészéknek, a briósokkal, császárszemlékkel megrakott fonott kosáráknak, a kottaállványokra emlékeztető újságtartóknak; láthatóak voltak az asztalok között várakozó mellényes, csokornyakkendő, pödrött bajszerű pincérek, a karosszékekben hátradőlő szivarfüstöt eregető kopasz urak, a szalmakalapos, keménygalléros, éppen érkező férfiúk.

A magas, hallgatag fiatalember kimért léptekkel halad az asztalok között. Széles karimájú fekete kalapja a kezében. Dereka kissé előredöntve, ujjai – a karimánál csippentve tartják a kalapot – fehérek, vékonyak, mintha kesztyű feszülne rájuk; könnyedén lépked, járása azonban határozott, de nem olyan emberé, aki el kíván jutni valahová, netán el óhajt merülni a félhomályban, a szivarfüstben, a zsongásban; a határán jár mindennek, mint aki közelít, de nem ér el, ott van, ám mégsem odatartozva; nem a mindenáron való különállás hangsúlyozása ez, mindössze a helyzet meghatározottsága, s az ehhez méltó melankólia, a kissé táskás szemében finom redőktől körülvetten.

Már a galériára vezető lépcsőn halad, a rézrudakkal leszorított vörös szőnyegen. Felér a sarokban álló asztalhoz, amely körül heten-nyolcan foglalnak helyet. Senkinek nem tűnik fel, amikor megáll az egyik karosszék mögött, senki nem pillant rá, egymással vannak elfoglalva az asztaltársaság tagjai, egymással beszélgetnek, vagy együtt hallgatnak. Néha szertartásos mozdulatokkal kéziratokat cserélnek, közben szivarral kínálják egymást, netán magukba merülve olvasnak, vagy

Átkelés

(Fejezetek egy regényből, 8.)

De nem part volt, ahová eljutottak (korántsem megérkezés), dűnére kapaszkodtak ki. Elnyúlva heverték (dögölve, gondolta, mintha megdögölve, szétvetett karokkal és lábakkal, akár az odadobott hullák; a láthatatlan nap, amelynek olyan volt az ereje, mintha felhő nélküli égről sugárzott volna, megszáritotta a ruházatukat, a bőrüket is, pikkelyesen keményre, mint az őshüllőkét, amelyek a saját időtlenségükből kerültek egy másik időtlenségbe, nemcsak ő, hanem – azonossá válva vele az élményben – a gyerek is).

Homokos, kavicsos dűnék. Közöttük mint öblöcskék az enyhén hullámozó víz, nemcsak előttük (főképpen azért, mert megállapíthatatlan volt az előre iránya), körs-körül. Az sem volt tudható, hogy a hirtelen világosodásban (minden átmenet nélkül, a hajnalodás fokozatainak kizárásával érkeztek a reggel színei), nos, nem volt róla fogalma, honnan jött a csónak, amely, miközben ők feküdtek, ugyanolyan sűrűlő hangok kíséretében, mint az ő tutajroncsuk, megfeneklett a dűnén.

Később pontosan rögzíteni tudta volna, amit látott (azokban a pillanatokban azért nem, mert a gyereket kellett nyugtatnia, s habár látta a partra szállót, nem tulajdonított jelentőséget az érzésének, az egyik túlélőnek tekintette, akivel a tutajon talán már találkozott; holott), a ruházata is elárulta, hogy máshonnan érkezett, (világos ing, a nyakrészen V-alakban nyitott, ujj nélküli mellény, inkább köpenyre, mint sötétkék ballonkabátra emlékeztető felső ruházat). Szemrevételezte őket, mint aki jó ideje mást sem tesz, keres, odahajol, (ugyanis meg kell találnia valakit, ezért érkezett a csónakon, s habár a tekintetéből látszott, hogy a reményt már régen elveszítette, ám kiszolgáltatottságának fedetlen vonásai, amelyeket a magány esendőségébe burkolt, azt is megmutatták, hogy) a kudarcok ellenére sem hagy fel a kereséssel.

Elmondta, hogy egy gyereket keres, egy asszonyt, talán egy férfit is, oly régen, hogy volt ideje közben gyerekeket, asszonyokat és férfiakat felkutatni, sőt megmenteni, ám egyikük sem volt az, akikért útnak indult. A kérdései világosak voltak, habár a mondatai nem hasonlítanak az általában ismert mondatokra (gondolta); te... te... te... ismételteti, holott nyilvánvaló, hogy annak a kifejezésére szánja, ami a számomra az „ő” fogalmának a kifejezésére szolgál. Ég és föld között (érezte, megfeledezve arról, hogy a helyzetük ellentétes minden általa ismert geometriával), a fent és a lent közé szorulva hárman álltak immár a dűnén. Legalább nyolcvanéves (gondolta), és nem az elég rendezett, az elég hosszú szakáll, a redőzött homlok, a száj körüli mély árkok, inkább az elzárkózó, magába húzódo tekintet mutatta, hogy az, amit őriz, ugyanúgy összekeveredett benne magában, miként a mondataiban, a múlt, a jelen és a jövő idő hasz-

Hű tehenecskéd hágd bika módra, nyomj le, teperj le:
Törd föl ölem már, tedd örökkössé!
Fájjon a bőség, mert teveled fáj, támad az élet:
Törd föl ölem már, tedd örökkössé!
Jöjj, nehezülj rám, drága vadember, gyakran vonítsunk:
Törd föl ölem már, tedd örökkössé!
Hágj meg örökre, hágj bika módra, mint hegyi szélvész!

Ó, Ninegala, Ninsara, Ninegala, Ninsara, Ninegala, csókolj!

Eggyé tettük a nyelvünk, eggyé!

Innin csábos éneke, én szerelmem...
Szél földje szülte költőd, szépem, úrnőm!
Nem Gudea ő, nem Girszu királya!
Írónádal, náddal íródott, úrnőm!

Eggyé tettük a nyelvünk, eggyé!

Ó Ninegala, Ninsara, Ninegala, Ninsara, Ninegala, fénylő!
Tisztel a szűzi, a távol E'anna, te Szajha, te tiszta!
Föltöri, gyötri, öntözi tested örömmel urad, kilövell a nedvét!
Tisztel a nippuri nád meg a tág Baradurgara-szentély!
Ó, Ninegala, Ninsara, Ninegala, Inninem, égi lazúrkő!

Eggyé tettük a nyelvünk, eggyé!

Inninem éneke lantra.
Szoríts le megint, de erősen!

Jöjj! Ragyogó ölű, mély köpű: tündökölj, köpüllek!
Újra öllek! Majd megitatlak, lelkem, a csenddel.
Létünk fölisszák láthatatlan
Istenek... Dús vaj a vágyunk – fénylő, sűrű tejföl
A nyelv hegyén. Kis kortyokban fogyunk el, kedvesem.

Eggyé tettük a nyelvünk, eggyé!

Azonban többek voltunk itt a szomjnál! Szónál is többek:
Némán perzselődtünk, fölizzó gödrök, túlfűtött kemencék.
De lángjainkban annyi költemény, vers! Szerelmi himnusz, bölcs
Rovátka, heg! Kirajzolódott bennünk annyi írás! Mert minden
Áthat... Így önnön tüzünknel többek lehettünk, mint a könnyű
Sár! Súlyos nászének, égetett agyag.

De ezt Akkában még szebben dalolják.
Párhozó üszők, kutyák és részeg pásztorok.

Adj innom, Innin, holdas lepledet leszaggatom,
Adj innom, Innin, lenge ingedet letépem én,
Adj innom, Innin, mert itatlak én is társadul,
Itatlak én is férfimód a fájó messzeség levével,
Itatlak én is bolydult távolokkal, csillagok tejével,
Itatlak én is, Innin, innom adj!

Dumuzi vagy Enkidu könnyörgése.
Nem tudni már – melyiküké? Szerelmem...

Segíts szavadba hinnie, Innin, légy enyém!
Eressz magadhoz innen, Innin, éjszakám vagy!
Fogadj magadba, Minden! Innin, tárj kaput!

Ó, Ninegala, Ninsara, Ninegala, Ninsara, Ninegala, szépem!

Nem kell, szilaj, hogy szétfeszítsd az ajkaim – tiédek.
Nem kell, te hím, mert nélküled nem élhetek – kiégek...
Nem kell, szilaj, ha nem szeretsz, nekem halál, sem élet.
Nem kell, te hím, tovább toporzékolj – szélesre tárom
Én magam, kanocskám, minden kapum, magas szemérmem ajtaját!

Ó, Ninegala, Ninsara, Ninegala, Ninsara, Ninegala, vágylak!

Dumuzi vagy Enkidu örvendezése.
Niszan havában, nőstény, Innin ölelget.

Ágyékom néked hajnal, égi bárka:
Forgassad benne nagy kormányrudad!
Ágyékom forró, dús folyamnak árka:
Gázolj belé, de mélységét ne érjed!
Ágyékom vastag, termékeny barázda:
Kifordult föld, sötét, meleg göröngy!
Ágyékom öntözd! Érted gőzölög...

Szántson a kőkemény!
Szántson a kőkemény!
Öled a kőkemény alá való!

Vágd bele, vágj, vad ekéd sose szánjad,
Szánts tova, szánts bele ékes ekéddel,
Vágd bele, bődülj, mint buta barmok,
Szánts tova, izzadj édes örömben,
Vágd bele, görnyedj durva parasztként,
Szánts tova, szertepörögjön az áldás –
Húsomba szánts, vesd el belém magod!

Szántson a kőkemény!
Szántson a kőkemény!
Öled a kőkemény alá való!

Nászének, égetett agyag

Nippuri tábla.
Neked szól, fénylő, földi szerelem!

És a leszorított húros rész.

Jól van. Szorítsd le itt.
Úgy-úgy! Szorítsd le itt! De könnyedén fogd,
Lassan váltogasd a fürge hangzást... Hirtelen szorítsd le!
Itt. Keményen tartsd itt a húrt – szorítsd le most...
Ahányszor kérlek, csak szoríts, csak engem pengess, életem!

A húros rész másképpen zeng Elámban.

Jó... Jó... Még jobban... Csak szoríts le még... Jó!
Úgy-úgy... Szoríts le, vágyak lantosa! De vadra váltsd a
Lomha dallamot! Akkor kettőzötten feszül... Szoríts le itt!
Itt fogj! Szoríts le most... Majd szétpattan pupillám!
A testem izzó húr, szoríts, lelkem tebenned messzependül!

Lantlecke volt.
Bevégződött ma, mindenem... Kezdődhet az ének.

Ur, Uruk hallja! Lagas, Eridu hallja!
Bevégződött... Hát kezdődhet az ének!
Sumer bősége hallja! Bő Buranunna hallja!
Beteljesült... Hát kezdődhet az ének!
Agade hallja! Idigina hallja!
Teljessé lett... Hát kezdődhet az ének!
Menny, Szent Akol s az Élet Háza hallja!
Egészse lett... Hát kezdődhet az ének!
Ajtód előtti ének, égi Szajha!

Engedj magadhoz, Innin, égi Szajha...
Engedj magadhoz innen, Innin, nyílj te meg,
Engedd, Innin, kiinni fényes kelyhedet,
Engedj magadba innen, Innin, kérlek én,
Engedd, Innin, elérnem titkos lényeged,
Engedj belőled innom, Innin, mámorom,
Engedd, Innin, széttárni büszke combodat!

tott a szolgálknak, annyi figyelmességet pazarolt Listius Lászlóra, mintha várúrnői szerepre pályázna – a báró titkára és bizalmasa, Riebshtein János ölte meg: holttestét az előző lányé mellett rejtették el, a lovagterem padlásán, ahol az évszázadok óta gyűlő por már egy méter magasan állt.

Eljött 1660 tele, és a báró engesztelhetetlenül meggyűlölte az egész, Isten teremtetten világot. A gaztettek leplezésére annyi pénzt kellett költenie, hogy a vagyona úgyszólván semmivé zsugorodott, s még a főúri életmód látszatának fenntartása is komoly gondot jelentett. Éva is furcsán kezdett viselkedni: a szokottnál is jobban kancsított, sóhajtozva járkált a fűtetlen folyosókon, és állandóan valami őrlőkövet emlegetett, amit állítólag az anyjánál hagyott. Listius László idegeit felmorzsolta a vár örökös némasága: csak a laboratóriumban zördültek meg néha a dobozok, amelyekben a druidák porrá őrölt csontjait őrizte. Rémálmaiban tehenek szültek neki kecskeszarvú, bivalyfeke szörnyszülötteket. Időnként, hogy elszórakoztassa magát, az eposzából mondott fel részleteket, s csak később döbbsent rá, hogy valójában a *Szigeti veszedelem* gyűlölt sorait szavalta. Végül megint rég halott István nagybátyja sugallta a mentő ötletet: ha aranyat nem lehet teremteni, akkor hamisítani kell.

Terve megvalósításához azonban a köpcsényi várat nem tartotta alkalmas helyszínnek: viselt dolgairól túl sokat tudtak már a környéken, elszegényedése nyílt titok volt, ráadásul a nádor jóindulata vélhetően csak addig tart, amíg még nagyobb vesztegetési összeget nem ajánl fel neki valaki. Listius László még a tavasz beállta előtt Bécsbe utazott: a hófoltok a domboldalakon csalogató gyémántokként csillogtak a vakító január végi napfényben, az árkok fedezékében aranyszörű rókák loholtak zsákmány után.

A külvárosban bérelt házat, és néhány heti előkészület után hozzáfogott a pénzhamisításhoz: az alkimisták műveiből megtanult annyit, hogyan lehet a rezet vékonyan befuttatni arannyal, és mennyi ólom kell hozzá, hogy a súlya megtevesztő legyen. Nappal a bokros hivatali teendői után járó magyar arisztokratát játszott, éjszaka a pince magányában futtatta arannyal a rezet. A munka végeztével hajnalonként elment a városon kívül eső bordélyba, ahol olcsón kínálták bájaikat a császári városból ilyen-olyan okból kitiltott örömlányok. Sajátos kéréseit egy török öregasszony teljesítette, és Listius László itt követte el a hibát: ugyanis egy kirúgott rendőrségi besúgó, bizonyos Hans, aki azonban élete céljául tűzte ki, hogy visszahízelgi magát az udvar kegyeibe, s aki mellel hasonló vonzalmakkal rendelkezett, mint a báró, s szenvedélyének csillapításáért a török öregasszonyhoz járt, hamar felfigyelt a hamis aranyakra. Egy hét sem kellett hozzá és a minden részletében felderített ügyet úgyszólván tálcán kínálta föl a kancelláriának.

Bécs városa Listius Lászlót többszöri, nyomatékos felszólítás ellenére sem adta ki a magyar rendeknek. Az ítélet: pallos általi halál. *Nem mér az nagy bánhoz közel menni senki* – szavalta Listius a vérpadra lépve. A hóhérsegéd – tizenhét éves, sápadt, nyurga fiú volt –, aki ezen a kivégzésen debütált, tettétől annyira elborzadt, hogy az egyház szigorú tiltása ellenére titokban egy réztallért helyezett Listius László levágott fejének nyelve alá, hogy a halottnak legyen mivel megfizetnie az alvilági révést.

azzal utasított vissza minden kezdeményezést, hogy a Listiusok hóbortosak és különcök, de amúgy teljesen ártalmatlanok, s ráadásul hű alattvalók. A dolgok akkor vettek némileg más irányt, mikor a báró távollétében a toronyban egy kislány mumifikálódott holttestére bukkantak: a testet nyilvánvalóan megcsonkították, szíve helyére smaragdot helyeztek, méhébe szalamandrát. A holttestben még így sem volt nehéz felismerni Mink Lucát. A nádor magához rendelte Listiust, aki azzal védekezett, hogy a holttest egyiptomi múmia, s egy prágai zsidótól vette: a nyomozás annyit derített ki, hogy a kérdéses időben Prágában valóban kereskedett hasonló cikkekkel egy szicíliai zsidó, valamilyen Baruch, akinek azonban már két éve nyoma veszett. Mégis mindenki szívesebben adott hitelt ennek a variációnak: Listius szabadon elmehetett, attól fogva azonban állandó gyanakvás vette körül.

Kerekes Menyhért, Mosony vármegye érdemes alispánja a gyűlölt nagybácsival, Jánossal együtt titkos nyomozást indított. Fenyegetéstől és megvesztegetéstől sem riadtak vissza, és rövidesen jókora, tanúvallomásokkal megtámogatott bűnlajstrom állt rendelkezésükre. A vádpontok: szodomia, gyilkosság, zsarolás, méregkeverés és feketemágia. Néhány hét múlva a bárótól küldönc érkezett Listius Jánoshoz. A küldönc meglehetősen zavartan viselkedett, és anélkül, hogy megmondta volna, voltaképpen miért is küldték, még az éjszaka beállta előtt elosont: másnap reggel a szolgálólány, aki a vizet szokta húzni a kútból, és a szép, tavaszi reggel örömeire felfrissítette magát egy hűvös korttyal, rosszul lett, és néhány óra múlva meghalt: próbaképp megittattak a kútvízzel egy kutyát, amely hasonló sorsra jutott: Listius János családján rettegés lett úrrá. A nádornál újabb vizsgálatot kezdeményeztek a köpcsényi báró ellen, de Wesselényi egyre csak halogatta a dolgot: később kiderült, hogy alig két héttel korábban Listius László jelentős összeget kölcsönzött neki, s arról biztosította, hogy egyáltalán nem kell sietnie a pénz visszafizetésével. Csak kevesen tudták, hogy a Wesselényi megvesztegetéséhez szükséges aranyak előteremtéséhez Listius elzálogosította Bánffy Hedvig egész hozományát. Mert akármilyen történt a toronyban a nyári napforduló éjszakáján, a báró vagyona egy gramm arannyal sem gyarapodott, sőt, újabb birtokrészt kellett elzálogosítania azért, hogy Éva ismét megpróbálkozhasson a korántsem kockázatmentes gyermekszerzési akcióval.

A szekeret, amellyel Bécsbe utazott, borszállító kocsinak álcázták, Éva egy százsz borkereskedő özvegyének adta ki magát, és heteket töltött az alkalmas prostituált kiválasztásával: végül egy nagydarab korzikai lány mellett döntött, akinek olajos barnán csillogott a bőre, olyan izmai voltak, mint egy birkózónak, és anyanyelvi szinten káromkodott magyarul. Nyolcheftós hordóba bújtatva vitte Köpcsénybe, ahol aztán mindent úgy szerveztek meg, mint korábban, csak a hírverés volt nagyobb valamivel. A gyerek szerencsésen megszületett, a keresztelőre azonban – vélhetően az érdemes alispán és Listius János aknamunkájának eredményeképp – alig néhányan jöttek el. Még a parasztok is gyanakodva kóstolgatták az ingyenbort, majd elterjedt a hír, hogy a bor mérgezett, erre aztán öklüket rázva, átkozódva hazavonultak. A nagyságos mama is tüntetően távol maradt, mindössze egy rövid levélben tudatta fiát, hogy mélységesen csalódott benne, s hogy a Listiusok egytől-egyig pokolra valók. A korzikai lányt – aki valahogy eltájolta magát, és olyan otthonosan mozgott a várban, úgy parancsolga-

A tikkasztó nyár után eljött az ősz, az omladozó váron átfújtak a szelek, és Listius László megbánta bűneit. Három nap, három éjjel étlen-szomjan, zokogva hevert a hideg kőpadlón, a Szeplőtelen Szűzhöz imádkozott, aztán a várbörtönbe záratta magát, a gyilkosok közé. Ádám óta ő a legaljasabb ember – mondogatta: terhe a földnek – tette hozzá, Homéroszt idézve. De a Gonosz egy gyermekgyilkos képében – öregember, aki már harminc éve lakta a nyirkos cellát, s fogatlan szájából a pokol bűzeit lehelte Listius László arcába – meggyőzte a bárót arról, hogy méltatlan hozzá az ilyen viselkedés, és különben is, az Égi Trón üres, kezdetektől fogva az, s ha valóban akar valamit, Domine magnifice Listius, hát nyúljon hathatósabb eszközökhöz.

A gyermekgyilkost még aznap hajnalban kivégezték – a hóhér csak a harmadik csapásra tudta leütni a fejet, ami őszinte csodálkozással töltötte el, hiszen amúgy Mosony vármegye legjobb hóhéra volt – és Köpcsény várában különös események sora kezdődött. Október közepén eltűnt a faluból egy kislány, bizonyos Mink Luca. Állítólag szőke volt, és szépen tudott énekelni. Három hét múlva a tó északi, mocsaras részén a nádvágók egy kezét találtak: az anyja esküdött, hogy a kéz Mink Lucáé, de senki sem hitt neki: a kéz ugyanis egy apró, kétélű bárdot szorongatott. Eljött a tél, és a kislányt mindenki elfelejtette, eltűnését a vándorcigányokra fogták. Az egyetlen említésre méltó esemény az volt, hogy januárban a szokottnál jóval több farkas jött le a hegyekből. Szemeik éjszákánként zölden parázslottak a sötétben, üvöltésüktől nem lehetett aludni. Köpcsény vára szokatlanul elcsendesedett: a várúr egész télen nem mutatkozott, csak Prágából érkezett egy szekér, rejtélyes rakománnyal: a leszíjazott, acélpántos ládák tartalma számos találgatásra adott okot. Tavasszal egy kőszáli saspár rakott fészket az öregtoronyban, amelyet már IV. Béla idejében sem használtak, s építőjének Attilát tartották, a hunok királyát – ám ezt a kedvező előjelet semmi kézzelfogható, örvendetes esemény nem követte. Eljött a nyár, és Listius Lászlót még mindig nem látta senki. A család krónikása (mantovainak vallotta magát, de valójában Szerbiában született, s származása körül egyéb dolgok sem voltak rendben), akit Listius még a nagypapjától örökölt, s aki évente csak egyszer-kétszer bújt elő penészes kuckójából, hogy megérdeklődjé, milyen évet írnak, milyen hónap van, s az Apokalipszis lovasai feltűntek-e már a keleti égen, a következő fejezet megírásával egyelőre kivárt. Aztán mintha minden egyszerre akart volna megtörténni: a nyári napforduló éjszakáján – miközben a hold olyan baljós-vörösén hajózott át az égen, hogy a pásztorok a fejükre húzták a szűrüket, nehogy megtalálja őket a rontás – éjfél körül dübörgés hallatszott a toronyból. Az ablakon át – amelyekből sohasem látott, hideg kék fény vetült a várudvarra – sűrű füst gomolygott elő, s közben hallatszott, ahogy Listius László összefüggéstelen szavakat kiabál – egyesek szerint az eposzát szavalta, valaki esküdött rá, hogy Agrippa von Nettesheim *De occulta philosophia* című művének első könyvéből a hatvankilencedik fejezetet –, majd követelőző hangon különféle kérdéseket tesz föl, amelyekre nem érkezett hallható felelet. Aztán minden elcsendesedett, és Listius László letántorgott a toronyból: tartása görnyedt volt, a haja sárgásfehér, arca ólomszínű és beesett.

A történetek híre eljutott egész a nádorig. Vádak még nem fogalmazódtak meg, mindössze annyi, hogy Listiusnak nem ártana a körmére nézni. A nádor

spiritus familiarist, aki ötven évi várakozás után végre belépve a világba felveszi Listius László alakját, s minden, amit a történelem a báró tetteiként tart számon, nem egyéb, mint e démon mesterkedése, aki híven Legfelsőbb Ura szándékaihoz, bemocskolja a köpcsényi várúr hírét. Ezek szerint pedig Csergheő Gézának, a heraldikusnak van igaza, aki fura kis irományában (Csergheő Géza: *Listius a költő s a gyilkos két személy*, Századok, 1889) azt iparkodik bizonyítani, hogy Listius László, a gonosztevő, szodomita és pénzhamisító nem azonos Listius Lászlóval, az emelkedett lelkű költővel, amit már az a pusztta tény is bizonyít, hogy ha egy személyben lett volna költő és gonosztevő, nem írt volna szép költeményt Szűz Máriához, gonosztevők ugyanis ilyesmit nem tesznek.

Mindez azonban nehezen hihető, s valószínűleg nem egyéb Riebstein Jánosné Mária Magdolna hisztérikus képzelgéseinél. Listius Lászlót ebben az időben két dolog érdekelte: az aranycsinálás és meddő házassága. A helyzet ugyanis az volt, hogy a báró, jóllehet heves és változatos szerelmi életet élt (amely elől nem menekülhettek sem a cseléd lányok, sem a várhegy sziklás lejtőin legelésző kecskék, sem a széles tomporú, kövér tehenek, amelyeknek panaszos bőgése betöltötte a környéket a várúr furcsa éjszakai kiruccanásainak idején), a magja természetlen volt, akár a hévíz. Pedig nagy szükség lett volna utódra: Listius betegesen félt a gondolattól, hogy nehezen, érdekházasságokkal és okirathamisításokkal megszerzett birtokai esetleg gyűlölt nagybátyja, János gyermekeire szállnak. A mentő ötlet Éva fejéből pattant elő, aki az aranycsináló vegyszerektől pergamentűre aszott férje oldalán álmatlanul hevert, és kancsal szemével a sötétet fürkészte. Bécsbe utazott, és néhány hét múlva egy teherbe esett utcalánnyal érkezett vissza, akit állapota miatt kirúgtak a bordélyházból, és Éva egy külvárosi kórházban vásárolt ötven aranytallérért. A nő nyeszlett kis béka volt, két rémült bagolyszemétől mindenki hideglelést kapott, de hegyesen domborodó hasa kétségtelenné tette, hogy a méhében fiút hord. A környéken elhíresztelték, hogy Éva asszony gyermeket vár, Listius Jánosékhoz pedig külön futár ment a díszes keresztelői meghívóval. A szülés idején kitárták a bárói hálószoba összes ablakát, hogy verjék csak fel a környéket Éva sikolyai. A gyermek szerencsés világ-rajöttét tizenkét ágyúlövés adta hírül, és a selyempólyába burkolt újszülöttet maga Listius László mutatta fel az ingyenes borosztás hírére összesereglett parasztnak. Az öröm azonban nem tartott tovább egy hétnél: a keresztelő előtt két nappal a csecsemő meghalt: düledt szemei és megfeketült nyelve fojtogatásra utaltak. A gyanú rögtön a valódi anyára terelődött, aki a szülés után a régi jégveremben húzta meg magát, és ott énekelgetett valami lehetetlen dél-tiroli dialektusban. Listius dühében saját kezével fojtotta meg: nyeszlett testéhez képest a nőben hihetetlen erő volt, és a báró még hónapokig viselte az arcán a bécsi utcai harcokban edzett körmök nyomait. Egyébként is minden balul ütött ki: a hosszú hónapok munkáját felemésztő párlás, vegyítés, hevítés és szárítás végeredményeképp valami gyanús anyag csöpögött ki a lombik száján, ami csak a színében emlékeztetett aranyra, amúgy nyúlós volt, ragacsos, és elviselhetetlen bűzt árasztott. A nagyságos mamától pedig újabb levél érkezett, amelyben mély szomorúságát fejezte ki a gyerek halála miatt, és mellesleg megemlítette, hogy hallott bizonyos pletykákat, amelyeknek természetesen nem ad hitelt, de azért, kérlek, drága fiam, nyugtass meg afelől, valóban alaptalanok-e.

megvizsgálták, az aranyakról is kiderült, hogy alig tizenöt éve verték őket Bécsben: az öregasszony egész vagyonát áldozhatta a kockázatos vállalkozásra, hogy megtartsa magát a báró kegyeiben.

Néhány hónap múlva tűzvész pusztított a várban. A tűz a konyhában keletkezett, az erős szélben gyorsan elharapóztak a lángok, és rövidesen a toronyszoba is kigyulladt, ahol a *Clades* féltve őrzött kézírata lapult. Listius hol a vétkest követelte őriöngve, hol még több és még több vízért sikoltott: a toronyból hárman zuhantak le, mivel az ostromokhoz használatos, kampóra csomózott kötelek, amelyek segítségével megpróbálták fölkapaszkodni, lángot fogtak. A tűznek végül egy hirtelen jött zivatar vetett véget, amely – később ez a hír terjedt el – egy menyét vagy farkas formájú, lilásfekete felhőből zúdult a várra. Listius fölrohant az elüszkösödött lépcsőn, és a beomlott tetőszerkezet roncsai alatt rátalált eposza – csodálatos módon – szinte sértetlen állapotban maradt kéziratára. Az eset mélyen megrendítette: felsejlett előtte a jövő, mikor a *Clades Mohachianae* rajongó csodálattal tölti el az embereket, és már senki sem emlékezik a csáktornyai gróf fércművére.

A torony újjáépítésének idejére Listius átköltözött a vár keleti szárnyába, amely már évtizedek óta lakatlanul állt, s a szolgák szerint gonosz lidércek tanyáztak benne. Ekkor nyitatta ki azt az elfalazott szobát, ahol boldogtalan emlékezetű nagybátyja, akit több mint ötven éve pénzhamisításért végeztek ki Pozsonyban, hasztalanul próbálkozott az aranycsinálás mesterségével. István nagybátyja halála után a laboratóriumból – vélhetően a rothadásnak indult oroszlánvér és más, az aranycsináláshoz nélkülözhetetlen anyagok miatt – rövidesen olyan bűz áradt, hogy jobbnak látták befalazni az ajtót, mivel senki sem vállalkozott arra, hogy a rejtélyes lombikokhoz, üstökhöz és egyebekhez akár egyetlen ujjal is hozzáérjen. Mikor a kőművesek áttörték a falat, és ötven év után az első tétova fénysugár behatolt a laboratóriumba, Listius László döbbenten hőkölt hátra: a szobában mindent aranypor borított, a lombikokat, az üstöket, a könyveket és magának Listius Istvánnak az arcképét, amely furcsa mosolyra húzott szájjal szemlélte a kései utódot. A báró munkához látott: áttanulmányozta nagybátyja feljegyzéseit, Albertus Magnus, Nostradamus, Agrippa, Paracelsus és a többiek oroszlánvérszaggal átítatódott könyveit (a lapok közül finom aranypor permetezett), s néhány hónap múlva már kellőképpen felkészültnek érezte magát ahhoz, hogy hozzáfogjon az érdemi cselekvéshez. Az alapanyagok beszerzésére hihetetlen pénzt áldozott: Gibraltárról hozatott nagytestű szalamandrakat, Britanniából druidák porrá őrölt csontjait és Jeruzsálemből egy szilánkot a Megváltó keresztjéből. Aztán egy délelőtt (az őszi napfény laposan tűzött be az ólomüveg ablakon) egy láda mélyén apró nefritdobozt talált: tetején ez az egy szó állt görög betűkkel: ON. Ha hinni lehet bizonyos feljegyzéseknek, történetünk itt akár véget is érhetne: a dobozban ugyanis Listius László egy élő legyet talált, nagybátyja *spiritus familiaris*át, amelynek teljes befejezéséhez Istvánnak vagy az ideje, vagy az elszántsága hiányzott, hiszen a *spiritus familiaris* (amely közvetít gazdája és a démonok között, sőt, alkalmasint felveheti a gazdája alakját, s helyette cselekedhet) életre keltéséhez egy élő embernek kell a lelkét adnia. Amennyiben tehát hitelt lehet adni ennek az információnak (amelyet Listius László bűnperének iratai között Riebshtein Jánosné Mária Magdolna tanúvallomása tartalmaz), a történet azzal ér véget, hogy Listius László feláldoz egy kislányt, lelkével életre kelti a

László fiam, neked is meg kéne már találnod a nagyszerű képességeidnek megfelelő tárgyat: szép dolog a köpcsenyi uradalom sorsával törődni, de a Listiusok valamennyien országos méltóságok voltak, papok, költők és jogtudósok. Krisztusi korban vagy, ne hagyd veszni tehetséged, amelynek kiművelésére anyai lelkem oly sok aggodalmát fordítottam.

Listius László bezárkózott a toronyszobába, és munkához látott. A mohácsi vést választotta megírandó eposza témájául, és a ködös hajnalokon a Szeplőtelen Szűzhöz imádkozott, hogy adjon neki elég erőt terve megvalósításához. Körülvette magát könyvekkel, s a behabzsolt oldalak párlataként lassan megjelent előtte a mohácsi csatamező, az aljas és élveteg Szulejmán és Lajos király, Isten szolgálja. A lúdtoll úgy szaladt a papíron, mintha nem is Listius László keskeny zsebmetsző-keze vezetné. Három hónap múlva készen állt a letisztázott kézirat. Listiust éjszakánként elöntötte a rettegés, hogy valaki beoson az ablakon, és elpusztítja művét: mikor aztán gyertyát gyújtott, és megpillantotta a kéziratot az asztalon, megkönnyebbülten felzokogott.

A *Clades Mohachianae* 1653-ban jelent meg Bécsben: értetlen ümmögés fogadta. Senkinek sem volt már kedve a hon elvesztésében isteni büntetést látni, a törökben Isten büntető jobbát, senki sem volt kíváncsi egy gyenge kezű és tehetésgtelen király apoteózisára. Az pedig kifejezetten visszatetszést keltett, ahogy eposza függelékében Listius László, akit a bécsi udvar – apja Bethlen Gábor szolgálatában szerzett érdemei miatt – talán joggal mellőzött, olyan elcsépelt és üresen kongó frázisokkal dicsérte a császárt, hogy azokból a határtalan elismerésvágyat leszámítva nem lehetett kiolvasni semmiféle költői, még kevésbé emberi erényt. Egyedül a nagyságos mama küldött egy lelkendező levelet: mint írta, kívülről tudja a *Cladest*, s nagy gyönyörűsége telik benne.

Listius László miért, miért nem, dührohamot kapott, Istent és a szenteket káromolta, majd olyan válogatott átkokat szórt Zrínyi Miklósról, hogy a krakkói kurvák, akiket Éva férje felvidítésére küldött a toronyszobába – anélkül, hogy tudták volna, miről van szó – ijedtükben sírva fakadtak.

A depresszió hónapokig tartott, és Listius senkit sem tűrt meg maga mellett, kivéve egy visszataszítóan csúf öregasszonyt, akinek a szifilisz már az egész arcát szétroncsolta, de mindenféle boszorkányságokhoz értett, s a bárót a démonok közt tett utazásának történeteivel szórakoztatta. Egy reggel aztán hosszas titokzatoskodás után elmesélte, hogy álmában megjelent neki egy ősz öregember, tetőtől talpig páncélban, kezében könyvvel; az őrtoronyhoz vezette, és a földre mutatott: ő lenézett, és a földben, amely abban a pillanatban áttetszővé vált, mintha csak üvegből lett volna, három csillogó aranypillantott meg. A szolgák a kérdéses helyen nekifogtak gödröt ásni, és fél méter mélyen valóban előbukkant három arany. Listius – akinek az utóbbi időben (nem utolsósorban Éva asszony esztelen költekezése miatt) jövedelmei jócskán megcsappantak – vérszemet kapott: az öregasszony útmutatásai alapján az egész környéket feltúrták, de néhány foszladozó tatár süveget, rozsdás kardot és Antoninus Pius-kori, alacsony ezüsttartalmú denáriust leszámítva nem találtak semmit. Tartva a várúr bosszújától, az öregasszony még idejekorán elszelelt, és Listius csak ekkor jött rá, hogy az állítólagos álomban szereplő öregember megszólalásig hasonlít a dédapjáról, Listius Leonárdról készült festményre, s mikor alaposabban

A költő és a gyilkos

Mikor 1651 októberének utolsó napjaiban Bécsben megjelent a *Szigeti veszedelem*, Köpcsény várában Listius László báró felesége, az alig tizennyolc éves Bánffy Hedvig éppen haldoklott. Dús, szőke haja kibomolva terült szét a párnákon, mintha arannyal öntötték volna le az ágyat. Hugy és vérszag töltötte be a szobát, és valami meghatározhatatlan fény, amely talán Bánffy Hedvig megalázott testéből áradt. A beteg felügyeletével megbízott borbély, aki fiatal éveiben néhány hónapig medicinát tanult, ezért hagyományos feladatain túl érvágást és gyógyszerkészítést is vállalt a környéken, pontosan tudta, hogy Bánffy Hedvig betegségéhez bizonyos természetellenes nemi aktusok és szerelmi segédeszközök okozta belső sérülések vezettek, valamint egy különösen erős bűgatópor, amely kőrisbogár-őrleményen kívül kínai ópiumot és különféle, nehezen azonosítható növényi kivonatokat tartalmazott: hallgatásra nem az orvosi titoktartás, hanem az a harminc aranytallér kötelezte, amelyet Listius László sokatmondó pillantással nyújtott át. Mikor a bécsi nyomdász lezárta a *Szigeti veszedelem* példányait tartalmazó utolsó ládát is, hogy a rakománnyal rövidesen elinduljon a szekér Csáktornya felé, ahol a horvát bán nagyszabású politikai terveken törte a fejét, Bánffy Hedvig rettenetes kínok között kiszenvedett. Listius László – amúgy szokása ellenére – nem volt kíváncsi a halottra: az alig negyven kilót nyomó hófehér testet éjjel, úgyszólván titokban földelték el. Az éjjeliőr, aki ezen az éjszakán kampós botjával Köpcsény utcáit járta, valami szokatlan csúszósságot tapasztalt a köveken: taplót gyújtott, ujját az utcakőhöz érintette, majd megnyalta. Vér – állapította meg. Mire fellármázta a várost, az utcák újra szárazak voltak. Vérnek nyomát sem lehetett látni. (Még szerencse, hogy öreg ember – gondolta, a rejtély megoldásán különben egy egész életen át töprenghetne.)

A *Szigeti veszedelem* egyik bőrkötéses példánya egy év múlva jutott el Listius Lászlóhoz, amikor Bánffy Hedvig játékos szelleme végképp a semmibe enyészett. A báró heteken át csak a könyvet olvasta: ahogy a végére ért, kivörösödött szemmel újra kezdte, megint és megint újra, s közben átjárta a csontjait a marcangoló féltékenység. Végül betéve tudta az eposzt, és hol dühtől fuldokolva, hol gyönyörűségtől elcsukló hangon kiáltotta bele sorait az acélkék mosonyi éjszakába. Az új feleség – akit csak azért hívtak Évának, nehogy kétsége legyen bárkinek afelől, hogy a történelem önmaga farkába harapó kígyó (önnön farkukba harapó kígyók füzére egy barbár isten nyakában) – nem értette ezt az új szenvedélyt. Megpróbálta férjét visszatéríteni a helyes útra, és Krakkóból hozatott örömlányokat, akik csapogásukkal, ólommal fehérített arcukkal és csillapíthatatlan szerelmi étvágyukkal Vénusz ligetévé varázsolták a megfeketült, komor várat. Közben megérkezett a nagyságos mama levele Erdélyből, amelyben beszámolt fiának a birtok helyzetéről, a Fejedelem jóindulatáról, és a *Szigeti veszedelem* mihamarabbi elolvasására buzdította.

*A valóságban küzdelem folyik.
Most ide kéne valami roppant kép,
ám néha olyan mulatságos dolog
egy ilyen küzdés ebben a melegben.*

Ha a költő maga is nem tudatosítaná interjúiban, hogy versei magmondatokból állnak, az olvasó akkor is ráélné ezekre, lévén hogy általuk teremődik meg a szövegkohézió és a képi aurát kiegészítő, helyettesítő nyelvi atmoszféra. Persze a beszéd, a közlés eredetét illetően sem volt más, mint egy tagolatlan mondat, amelyben aztán az egyes részek megtalálták a helyüket, formájukat, kapcsolódtak formálisan és informálisan. Mint ha Kukorelly versei is így szerveződnének, ahogy ő maga is mondja: „Esetleg hallok valamit az utcán és annyira visszhangzik bennem az a *sokszor* önmagában értelmetlen mondat, hogy egyszerűen úgy érzem: ez az enyém. Ekkor már megvan valamiféle mag: a szöveg alapja. És e köré szerveződik a szöveg. Burjánzani kezd, és kiterjed, amíg a benne rejlő lehetőségek megengedik. Sokszor a dolog teljesen másról szól, mint az várható lenne.”. A kijelentés differenciálódásának, a szöveg rendeződésének, azaz a magánbeszéd, a közlés hétköznapi aktusának és mechanizmusának lenyomatai ezek a versek, ahogyan az *En senkivel sem üldögelek* szerzői fülszövegében egy rendkívül precíz és autentikus megállapítás mondja: „Az ábrázolás tárgya a mondat.” Ugyanakkor azonban ezek az olykor redundáns, olykor rafináltan elmés nyelvi szerkezetek nemcsak a nyelvi logikai vagy nyelv-logikai artisztikumukkal vonják magukra a figyelmet, hanem a mögöttük és általuk kirajzolódó történetekkel, lélekállapotokkal, jelentéktelen apróságokkal. Mert bármennyire is lélekölő a mindennapok világa, ezek az esendően emberi kicsinységek, jelentéktelennek tűnő események és olykor csak pillanatra feltűnő felismerések töltik ki az emberi létezést. Az olyan típusú jelenségek, mint amit a – nem túlságosan poétikus című, de struktúrájában logikus – *A, b, c, a, c* így fogalmaz meg:

*Csak hasonlít, vagy szó
szerint: egészen hozzám bújik,
mint aki így akar
elszakadni.*

A paradigmaváltás a modern magyar lírában már régen és gyaníthatóan visszavonhatatlanul végbement. A lírai beszédmódot a tárgyiasságokban megteremtő vagy azok mögé rejtő vers nem a valóság újrafelidezésére törekszik, s főleg nem annak emocionális megélésére, hanem a szövegszerűséggel s a nyelvkritikai attitűddel az állítások, a közlések újragondolására. Kukorelly Endre verseiben is ez a szándék érvényesül, s egy újfajta, a valóságképünkkel adekvát közlésmód kimunkálása. Meglehet, ez az eszköztelennek és hagyományos értelemben véve líraiatlannak tűnő nyelv és a szavak, mondatok rendszere nemcsak a korábbiaktól, de a kortársaktól is némiképp eltérően, *egyénien* alakító versmodell a nagy gondolatok és szuggesztív képek szerelmeseiben csalódást kelt. Persze nyilvánvaló, ez egyik lehetséges olvasata mai világunknak. Kukorelly olvasata. Ám aki megtalálja az ő versmondatai és köznapi létünk közti hasonlóságokat és összefüggéseket, az félre teszi a véres plajbászt, s elismerően bólint: „Jól ki van dolgozva.”

azok a versek, amelyek az első kötetekben még némiképp az akkortájt divatos modort követték. Adott szövegen belül bizonyos egységek zárójelbe kerültek, amelyek összeolvasva önálló közlést, s olykor az anya-szöveggel szemben álló értelmet nyertek. Az így kiemelt részek alkalmasak voltak az ironikus kérdőjel szerepének betöltésére is. Az írónia persze ma sem idegen Kukorellytől, ám az értékrend és világrend relativizálódását nem ezek a kissé külsődleges eljárások hordozzák, hanem maga a szöveg. Ugyancsak elmaradtak azok a versképző eszközök, amelyek a pályakezdés éveiben relevánsnak tűnő prózából szívároghattak át. A lábjegyzetben megadott kiegészítések nemcsak szerkezeti-
leg váltak külön a fő-szövegtől, hanem gyakran valóságtartalmukat illetően is, felkínálva ezzel az önálló olvasatot. Az állítások többféle értelmezhetőségének igényét és lehetőségét felmutató ilyen művek illeszkedtek ahhoz a művészi rendhez, mely abban az időben a deklaratív és az értékek evidenciáját ellentmondást nem tűrően hirdető irodalommal szemben kibontakozott. Később Kukorelly ezen verseinek egy részét a prózakötetbe, *A Memória-partba* helyezte el, s valóban ott a helyük. Láthatóan az *Egy gyógynövény-kert* már a letisztult, kiérlelt alkotásmód eredményeit rakja egymás mellé.

A kukorelly stílus egyik feltűnő jegye az a némelyek szemében talán tüntető nyelvi közöny, ahogy a mindennapos fordulatokat és kliséket beengedi verseibe, s egyáltalán nem ironizáló szándékkal: „A női testet tudom hogy kidobtam. / Nincs női test. Kihordtam és puzzi.” (*Nem egészen úgy van, mint a falvédőn*) Ugyanez a nyelvi szint és közléstartalom a *Keret és tükörben*: „piszkosul tud zörögni / egy ilyen nejlonzacsó, mintha / valami rágcslált tartana benne / a zacskóban...” Az egyébként megejtően szép férfias vallomásban, a *Tizenöt sor apám emlékének* múltidézésében a fiúi lázadást ez a sor adja vissza: „becsuktam az előszobaajtót. / Nem. Bebasztam magam mögött.” Ezek a profán kifejezések, szleng-fordulatok érzékelhetően szervesen hozzátartoznak a költői nyelvhez, s nem a megszokott szándék, a stílári jellemzés kapcsolja őket ide. A létezés egy bizonyos szintjét és közegét jelképezik, mint ahogy a versszerkezetekben és a közlésben megfigyelhető, konzekvensen követett redundancia is. A *Manière* egyik hangsúlyos ars poétikus verse az *Azt mondja aki él* így foglalja össze a verszárlatban az elidegenedett létezés megélhetetlenségének érzését: „Az élők, ahogy vannak, lépnek / csak mint a gép. És lépnek, úgy mint a gép. Mint a gép, Uram.” A számos helyen fellelhető ismétlés, visszautalás, körülírás, eufemizmus nem annyira a szövegpontosítás, illetve a megnevezés egzaktságának az igényére vezethető vissza, mint inkább a törekvés alapvető szándékára: a vers mint parole-állapot rögzítésére. A langue-parole kettős viszonyt a poétika síkjára applikálva Kukorelly a megszerkesztett, az ábrázolt világ modellálását is szolgáló struktúrával és az absztrakció eredményeként létrehozott steril grammatikával szemben a virtuális, a folyton alakuló nyelvi konstrukciókat, s nem annyira a megnevezés, mint a rámutatás, a kijelentés igényével bíró denotátumot választotta. Persze azáltal, hogy a parole-ra helyezte a hangsúlyt, lemondott arról az auráról, amit a vers hagyományos imitativ elemei kisugároznak. A képi eszközök háttérbe szorítása, illetve ezek felidéző, imaginárius jellegének erőteljes lefokozása ugyanis megnehezíti a vers olvasójában az ábrázolt világ érzéki újratelemtődését. Természetesen Kukorelly nem mondott búcsút a hagyományos trópusoknak, s nem állítható, hogy verseiben nincsenek abszolút tradicionális értelemben vett szóképek. Annál is inkább, hisz a szavak, a mondatok éppen a művészi kimódoltsággal szemben a közlés tradicionalizmusát hangsúlyozzák. Másrészt a költői én valamilyen módosított jelenléte állandó reflexív viszonyt generál a kijelentésekkel és az azokban foglalt érzelmi tartalmakkal. A kötet számos helyéről idézhető példák közül egyet kiemelve, a *Könnyű gépfegyver hangja* második része egy szellemesen profán, igazán kukorelly hasonlattal indul: „A valóság fényes, mint egy szemüveg / csillog-villog némelyik ága.” Majd a költői én reflexiója visszaveszi a kép poétikus erejét, s az antipoétikus kijelentés áttolja az eredeti kép elvonatkoztatott valóságtartalmát a köznapi érzékelés evidenciái közé:

gadása, megértése, egy jellegzetesen kukorellys allúzióval profanizálódik: „Néha hiszek Uram / van bennem jó adag hittan. / Az életet átvesszem néha / ám gyakran messze pat-tan.” (*Néha hiszek*) Ez a foci-hasonlat nemcsak az első sor megemelt intonációját, hanem magát az egész kinyilatkoztatást is leszállítja és visszahelyezi az emberi élet szokásos, mindennapi és éppen ezért valóságos talajára. Oda, ahol közönséges dolgok közönséges-sel keverednek, és ebből a hétköznapi misztériumból az ember csak néha tör ki, egy-egy emelkedett és a valósággal nem számotvető, abból kiszakadó extatikus pillanatában. Szeretkezik vagy az Úrhoz fohászkodik. Teremt és teremődik. „De az Úr Isten nem felel / De nem mivel nem létezik. / Hanem azért, mert nem fülel. / Alszik, baszik. Isz. / Ét-kezik.” (*Egy-ügy*) A vershelyzet és a zárlatban megjelenő blaszfémikus Isten-kép pontosan érzékelteti Kukorelly Urának metafizikus elvontságát, és ugyanakkor antropomorfi-kus közönségességét. A halandó azért fordul az Úrhoz, hogy „adjon több kedvet”, azaz segítse elviselni a létezést itt lenn, mert ott fent, a nem-világi, nem-valóságos régióban nincs fogalma az ittlétről, ezért mulat olyan jól. Ismerős toposz ez (leginkább Madách-tól), mint ahogy a XX. század számos alkotója megfogalmazta már az ember magányát, mert Isten nem felel, vagy mert nem méltatja az esendőt arra, hogy őt higgye. A rejtőzködő Isten filozofikus magyarázataival szemben Kukorelly versében nem elvont, spekulatív eszmék világítják meg a hallgatás okát, hanem egyszerű fiziológiai folyamatok. Azok, amelyek kitöltik az ember létét is és amelyek fenntartják. Így kerül közel tehát a fenn és a lenn világa – hisz a kettő paralel – amiből viszont az embernek az a következtetés adódik, hogy nincs hova vágyódnia, nincs kitől megváltást várnia. Ezért foszlik szét a fohász áhítata, s a hétköznapi valóságával ellenpontosodik a könyörgés, s innen eredeztethe-tők az Isten nevével folytatott szójátékok (mein Gott) vagy a posztdata jellegű, amúgy szellemes 21 *Gott*: „Oh En Vet Tem EGY¹ Nad Ra Gott...”

Kukorelly versei nem annyira a művekbe transzponált köznapi világképpel hívták fel magukra a figyelmet – lévén, hogy ez már „utánlövés” lenne, mint maga mondja egy helyütt – hanem e világszerűségnek formát adó nyelvi szerkezetekkel. Az is nyilvánvaló, hogy a költői alapállás nem az emberi lét tradicionális értékeinek megkérdőjelezésére irányul, hisz aligha szólnak másról ezek a versek, mint a létezés tradicionalizmusáról, megkövesedett formáiról, örökvényűvé redukálódott folyamatairól. Még csak nem is a költői hagyomány elutasításaként értelmezhetők versei, hisz a formarobbantó lázadás mint művészi attitűd nehezen fogadható el hitelesnek attól a költőtől, akinek példaképe Arany János. Ámbátor árulkodó ez a több helyütt megvallott azonosság, hisz Arany csendes poétikai forradalma éppen a retorizált beszédmód, a bombasztikus tematika, a kiegészítő és a polgáriasságban feloldódó világgal nem adekvát líra ellenében teremtette meg az ironikus és önironikus világlátás nyelvi artisztikumát. Ez a köznapira hangsze-relt versbeszéd válhatott alkalmassá a lélek belső átalakulásának, a csendes meditáció-nak, a világ értelmező észlelésének kifejezésére.

Az *Egy gyógynövény-kert* versei arról a – modern irodalomban egyébként nem ritka – nyelvkritikai viszonyulásról tanúskodnak, amely ki- és megpróbálja a nyelv poétikai te-herbírását. Nemcsak kitágítja a nyelvi formák asszociációs mezejét, hanem szinte a vég-letekig is feszíti azokat. Abban a tekintetben mindenképp a végpontot súrolják ezek a tö-rekvések, amikor az alkotás másodlagos struktúrájára épülő kódrendszer érvényét vesz-ti, s amikor az alkotó és befogadó közti, épp e struktúra és kódrendszer által létrejött, in-formációs partneri viszony, kapcsolat leomlik. Az ilyen kísérletek főképp a nyelv fel-transzformálására alapoztak, arra az allúziós erőre, amely képes felvillantani és össze-szinkráztatni az egymástól rendkívül messze eső jelentéstartalmakat, és ezáltal terem-tődik meg a nyelvi forma művészi ereje. Kukorelly versei a le- vagy visszatranszformálás eljárásainak példái. Főképp a gyűjteményes kötet bizonyítja, hogy a nyelvi dísztelenség és a redukció a megtalált és a kielélt közlésforma. Innen már szinte teljesen eltűntek

Persze azért, hogy a költő lemond a „nagy témákról”, tehát a társadalmi élet fölnagyításának és az általánosításnak az igényéről, óhatatlanul is bezárja önmagát az egyedi, a jelenségszintű, a köznapian véletlenszerű keretei közé. Ez azonban számára nem menekülés, visszavonulás a tárgyak, a magánélet világába, hisz láthatóan itt érzi jól magát. Mint az egyik interjújában mondta, számára a legfontosabb élmény, hosszan elnézni, hogyan nő a fű, vagy belefeledkezni egy nő combhajlatába. Ezek az élménytartalmak, meg lehet, kevésbé poétikusak – mármint a versolvasók számára –, sőt talán túlzott tárgyszerűségükkel antilírikusak, mivel azonban a költői szemlélet nem ragadja ki azokat, nem értékeli fel, illetve le, nem absztrahálja, de nem is stilizálja, ezáltal bárki számára átélhetőek és elfogadhatóak. Hiányzik tehát az a distancia, amely általában a lírai élmény „két oldalára” helyezi az alkotót és a befogadót, s amely abból adódik, hogy az élmény a poétizálással vagy – főleg – túlpoétizálással oly módon absztrahálódik, hogy „be kell fogadni”, vissza kell tárgyasítani, a szublimációt fel kell oldani. Kukorelly verseiben a lírai helyzetek önmagukat adják: utazás a buszon, a trolin, ácsorgás egy kirakat előtt, fényképek nézegetése, olykor egy kis szív-baj, lányügyek.

Ez a tárgyas önfelmutatás figyelhető meg a lírai beszédmódban, s a lírai alany alakváltozataiban is. A versek egy részében a személyesség, az első személyű megszólalás valóban a közvetlen jelenlétet involválja. A felidézett gyerekkorból (*Kísérleti életrajzok*), a fényképszerű jelenetekből, életképekből és az élet alkalmi pillanataiból előtűnik a költői én, levetkőzve a „költőiséget”, ahogy a dolgokat átrendezi, hogy „várják be ott, odaát / ami jön.” Máskor viszont ugyanez a személyesség feloldódik, eltűnik valamiféle általános alanyban. Ez a némiképp stilizált alanyiség eltávolítja a grammatizált formákban testet öltő ént a közvetlen közlésben jelenlévőtől. A *Manière* óta megfigyelhető ez a megnyilatkozási forma, s ha újabban kevésbé is él vele Kukorelly, az *Egy gyógynövény-kert* kompozicionális rendjébe beillesztett ilyen versek jelzik, a hang, a közvetlenből közvetltbe átlépő beszédmód szervesen hozzátartozik a világszemléletének formát adó poétikai eszköztárhoz. A *Mozgása lelassul* egy struktúrában összegzi a külső és a belső szemléletet, mint ahogyan a *Kimutatja érzelmeit*ben is elválik a felidézett némiképp kaotikus élményréteg a külső, objektív, tárgyasító szemlélettől. A személyességet felszínre engedő és visszaszorító kétfajta szemlélet- és közlésmód talán nem egyszerűen csak nyelvi kísérlet, a narrációs formák szembesítéséből adódó lehetőség kitágítására, hanem a világ különböző pólusokból való érzékeltetése is. Ez az inhomogenitás magyarázhatja a személyesség harmadik formáját, az Istenhez fordulást is.

Isten gyakran megidéződik Kukorelly verseiben, s többnyire a megszólításos, megnevező, felidéző formában. A lefokozott köznapiság és a transzcendencia oly módon érintkezik, hogy Isten nem a minden titkok tudója, az embernek mégis szüksége van rá. Mert nem tökéletes a teremtés, mert oly módon keletkezett a világ, mint amikor a gyerek játszik, barkácsol. Az *Elrendezés* ezt az ad hoc világmindenséget adja vissza a groteszk képekkel és a profán szójátékokkal. A Teremtő nemcsak a történelemmel vall kudarcot, s ezért gyorsan „kikapcsolja”, de a teremtést is rögtönzi. Mivel látja, hogy a tehének rosszul repülnek, legelőre helyezi őket, s szarvakat dőf beléjük, hátra, középre, végül „legelőre”. Ez a szellemesen profán genezis nem egyszerűen annak a köznapiságnak a tükröképe, hogy az Úr a világot jól elrontotta (itt egy keményebb hangzású igét szoktak használni), hanem annak a művészi világképnek is, amely megkérdőjelezi az „elrendezést” annak öncélúsága és logikátlansága okán: „És látá Isten, hogy jó / ez is. De hogy van, mert elrendez / és teremt. Elrendezi / és teremti magát.” Kukorelly persze a művészileg artikulált filozófiai kérdéseket is leszállítja a köznapiság értékűkre, megvonja a létértelmezés érvényességét. Az Istenhez való viszonyulás két lehetséges alternatívája a feltétlen elfogadásra épülő hit és az újbóli megbizonyosodásból táplálkozó remény, egyaránt az irónia, a groteszk görbe tükrében jelenik meg. Az élet hiten keresztüli elfo-

kodek, ellenkezőleg, derül, ha azt olvassa „Ma jött egy levele/zólap. Bandi nem hagy/tam nálad a fülbe/valómat?” Tetejében még ezt az egy, alapvetően hétköznapi, egyszerű információkérő, de a valóságra visszautalva nagyon is lírai alaphelyzetet föltelező mondatot ötször leírja a költő. Sőt, ez maga a vers. Ötféle sorfajta rendezve, miáltal a sorvégek, az áthajlások olykor humoros, olykor jópofa, olykor pikáns hangzásokat eredményeznek. Persze ez a vers nem több, mint egy nyelvi kísérlet, variációsor és sor-variáció egy témára, s láthatunk ilyen mára klasszikussá vált nagy költőknél is, ám pontosan jelzi Kukorelly versvilágát: a valóság tárgyyszerűségét és a költői nyelv visszafokozásából adódó versszerkezeteket.

Végigolvasván az eddigi köteteket és a költői pályát reprezentáló, rendkívül szisztematikus, arányos verseskönyvet, az *Egy gyógynövény-kertet*, láthatóvá válik egy nagyon is hétköznapi, a létezés apró pillanataiból és közönségesen egyszerű mozaikjaiból összeálló világ. A valóságnak olyan lenyomatai, olyan élményei ezek, amelyek bárki számára ismertek és átékelhetők, mert a megjelenítési módjuk sem távolítja el az olvasót. Nyilvánvaló persze, hogy a kiemelt részletek egy sajátos látásmód szűkítő és tágító mozgásából adódnak, amelynek egyik meghatározó eleme a nemzedéki létszemlélet. (Természetesen csak abban az értelemben, ahogyan egy közel egyidőben született, gyermek- és ifjúkorát megélt korosztálynak lényegi pontokon érintkező közös tapasztalata lehet.) Kukorelly egyik hangsúlyos – és a 80-as években nem karrierre, hanem önteremtésre orientált ifjabb nemzedék számára jelképszerű – versében, az *1984-es kijáratban*, nem egyszerűen a banális életkori attitűd, a lázadás, a másság fogalmazódik meg, hanem az autentikus létezőmód mai igénye is. Már abban a tekintetben, hogy a létezést egy jellegzetesen XX. századi irodalmi, képzőművészeti toposz, a labirintus tükrözteti. A létezésbe vettetés („nem tudja, hogy került oda”) választhatja azt a módot, hogy „egyszerűen követi a jelzéseket”, s akkor kijut, de „belevész a valóságba / elkeveredik a világban.” Aki azonban átjárja a labirintust, az megérti a rendszerét, a szerkezetét. S csak ezen tudás birtokában képes a dolgok, a tárgyak rendezetlen halmazában is rendet teremteni, de legalábbis átlátni azt.

A nemzedéki tudat ilyen karakterisztikusabb alakot ritkán ölt Kukorelly verseiben, s a politikum is – főleg direkt formájában – kizorul ebből a világból. Nemcsak a költő alkattól, személyes habitusától idegen a feltranszponált deklamáció vagy akárcsak a versbeni üzengetés, hanem az általa képviselt költészetszemléletől és az ezzel adekvát versmodelltől is. Persze az emberi lét nemcsak időben, hanem történeti térben is kiterjedt, így tehát elképzelhetetlen olyan költészet, amely távol tudná tartani magától a történeti valóságot. Mindössze a viszonyulásokban van különbség; a létezés társadalmi-történeti aspektusainak hierarchizálásában, preferálásában, tudomásulvételében, negligálásában, tagadásában. Az *Egy gyógynövény-kert* azokat az apró történelmi pillanatokat rakja össze, amelyek a mindennapi valóság megélt és leszűrt élményeiből mozaikszerűen építik fel a kor, a nyolcvanas évek valóságának rajzát. Nincsenek kiemelt pillanatok, megkülönböztetett értelmű és jelentőségű események, csak létszerűen általános hétköznapi tapasztalatok, amelyek aztán átszűrődve, egy világszemlélet részeivé válnak. Kukorelly következetesen deszakralizálja és profanizálja ezt az általa megélt és felmutatott valóságot, hisz ebből a gyűjteményes kötetéből már kihagyta a pályakezdés, *A valóság édessége*, a *Manière* némiképp aktualizálób, reflektívabb verseit. Ritkák az olyan áthallások is, mint a *Szolgalegény éji dalában* vagy a rendkívül szellemes *Buszvezetés* utalásaiban:

*Egy vezető nem a kebleket nézi.
Tiszteljük, szeretjük a vezetőt.
Amíg a vezető csodálkozik,
Félrefordul a kormány.*

*nem tölt az borzadással el, mivel
az élet úgyis annyi jót művel
annyit, hogy hagy ne részletezzem itt.
Gondoskodó pillantások't lövell.
Csikland tűvel. Dühével megdühít.
Örülni hát. Örövendeni. De csitt.*

N. HORVÁTH BÉLA

„JÓL KI VAN DOLGOZVA”

Kukorelly Endre verseiről

A nyelvi pedantériára sokat adó, idősebb lelkületű irodalmár bizonyára véres plajbással a kezében olvassa Kukorelly Endre verseit. Mert nem elég, hogy közönséges, irodalmiatlan kifejezéseket is papírra vet, hogy olyan szöveget ad közre, mintha Pesten a Szondy utca sarkán állva csevegne két sör között, tetejében még kerékbe törli a szegény magyar nyelvet; „És”-sel mondatot kezd, tulajdonnevek előtt névelőt használ, és néha így választja el a szavakat: „kilen-gsz.” A nyelvi pedantériát nem abszolutizáló, pontosabban a közlés formáját tartalomnak tekintő, modern és posztmodern költőket próbált, kevésbé idős lelkületű irodalmár csak legyint egyet, mondván, mindez ismert modor: a nyelv ornamentális funkcióinak lefokozása, a retorikus beszédmód ironikus megkérdőjelezése és ellehetetlenítése, a kitüntetett közléshelyzetek felszabadítása a konnotatív funkció poétikai zsarnoksága alól olyan költői gyakorlat, amely a tárgyias hétköznapi-ság nevében elutasítja nemcsak a deklamáló politikumot, hanem a vers cifrázkodását is. Azaz azt a két hagyományos verstípust, amely a felfokozott költői én jogaira hagyatkozva a valóságban nem létező beszédhelyzeteket imitál, és egyúttal látványrétegekből felépülő imaginárius világot is teremt, amikor megszemélyesít, elvonatkoztat, asszociál. Ám az utóbbi, vizuális költészetten és konkrét versen is edződött irodalmár tetszéssel nyugtazza, ha Kukorellynél ilyet olvas: „Strandon gyönyörűek a gyönyörű nők.” Nem írja mellé pirossal „fiam, szóismétlés”, mert hát milyenek lehetnének mások a gyönyörű nők, mint gyönyörűek. Ez a valóság, a pontos megnevezés, s minden kísérlet, amely a mondat állítmányában rögzített kijelentést megpróbálja feltranszformálni képi elemekkel és grammatikai eszközökkel, az vét a valóság és a nyelvi formába öntött valóságkép ellen. A gyönyörű nő az „gyönyörű”, még akkor is, ha az emberiség költészetének nagyobb fele arról szól, hogy a hímnemtől alig, ám lényegileg eltérő adottságokkal megteremtett embertársaink szépek, bájosak, angyaliak, egy égberontott képzelet tündérleányai – kinek-kinek ízlése (és tapasztalata) szerint. És a fentebbi irodalmár nem bosszan-

Ha odaállna a

*Ha odaállna az égben
a sűrű füstfeketében
amit előbb odaképez*

*egyik az izmos erősek
angyali súlyemelősek
közül az égi fedélhez*

*és átlátna, de tisztán
a Föld fölszálló piszkán
onnan a Földre lenézne*

*nézzen alulra le onnan
s hogy mért nem jó, ami jól van
azt valahogy ne is értse.*

*De sosem áll oda senki
és nincsen mód odamenni
mert még el sincs kezdve*

*az égi semmi-fedélzet.
Nincs meg a nézet.
Nincs meg az ég befedezve.*

Bezárás. Kettő

Tandori Dezsőnek

*Ezt megint átorim, ezt az egész teret.
Átírom, hogy () legyen elÉg.
Hogy az időbe fér-e még
müleolvasni műveket
azt nem tudom vagy nem lehet
de ha leszárja egy veréb*

lyen „Burgban” vagy „Kamarillánál”, – az ő *jogalapjuk* derűjét, iróniáját, (vagy ha más nem lehetett húzni a pakliból) *infámiáját*, mélyebbre nyúló gyökerek szentesítették. Ez a cinkos promisszkuitás még a gyermekes fontosságokat is megnövesztette, mint például Ambrus elmerült játékát a rejtelmes lombalagúttal; vagy azt, hogy ebben a pillanatban Eszter a kerti kisház ablakpárkányán zongorázik (értsd: a virágládának támasztott kotta előtt gyakorol az elképzelt billentyűkön) – hogy Emil bácsi az ebédmeghívás izgalmában elfelejtette kulcsra zárni az ajtaját (elmaradt az ismerős kattánás) – hogy Zsófi mama éppen Atya szobájában húzogatja a fiókokat. Ami egyébként a manzardról is ellenőrizhető volt – de ez a résenlét mégis más volt, mint Martinka önfeledt és vajákos tájékozottsága, nélkülözték az ő romantikusan megejtő kacsaringóit, melyek úgy tudták összemosni a régit az újjal, mint egy nagyvonalúan szórakozott mosónő a fehéret a színestarkával.

Nem – Júlia a jelenidő kémjének és fáradhatatlan kalkulátorának bizonyult. Mappáján most is ott hevert (megtévesztésül) a kék iskolapapírba kötött egyik naplófűzet. És néhány válogatott, kézügyben tartott könyv – köztük egy *Képes Biblia*, Ninon *Önéletrajza*, Szent Teréz *Alapítások könyve*, Musset versei, a *Magyar nagyasszonyok regényes albuma*; de akadt egy Atyától ajándékba kapott könyvritkaság is, *Bírósági gyakorlat a török kiűzése után* – a hosszú irodai együttműködésük emlékére. (Mióta a havivérzése elmaradt, gyakori hóhullámai miatt már csak kisegíteni járt be az irodába.) Igen, Júlia a jelenidő vérzékeny és állhatatos membránja volt. Most is csak akkor hajolt ki újra az ablakon, mikor a fejetlen csirkék verdesése elhalkult, és nézte, Bondika tempósan hogyan dolgozik tovább. A kopasztás durváját kint végezte el, de szalmakalapját előbb rátette a teli csurgatott tálra, hogy a vért ne szállják a legyek. Ez a megoldás ezúttal is mosolyra készítette Júliát, bár az is megfordult a fejében, hogy a két piros – a kalap és a vér – ütik egymást.

– Biborkának hol ágyaznak estére? A gyászsobában?

– Ott nem lehet, a gyászsobát Rolf telerakta bolhával. Most szórtuk fel porral. Majd az Eszter kisasszony téli szobájában. Ott bolha nincs, csak ami a süldő kisasszonyokat csípi...

A teknőben a csirkék egyre kisebbek lettek – a maradék toll úgy rájuk lapadt a forró víztől, mint kiséfgekre a szőr, mikor az anyjuk lenyalja róluk a magzatvizet. Ahogy a zanzafej zsugorodik – mondanák a tőzegsziget bennszülöttei. S ezzel valahogy el is vékonyodott a beszélgetés fonala. Bondikát lekötötte a soron következő művelet – hogy ujjával bökdösse, tépdesse, megforgassa a sűrű gőzben az áldozatait.

Júlia visszaült az íróasztala mellé, és kinyitotta naplófűzetét.

után a férfi úgy elveszítette a fejét, hogy az újra fölébredt teológiai virrcsolódástól átharapta az asszony nyelvét, aki elájult, szájából ömlött a vér. A férfi meg – megrettenve, hogy az asszony már úgyis elvérzik – lóháton bevágatott Tornyára, és föladta magát a rendőrségen. A szomszédok pedig az asszonyt vitték be orvoshoz ugyanoda – s végül is megbocsátó nyilatkozattal, házassággal fejeződött be a bűnvádi eljárás. „Jézusnak a mennybemenetele volt csodálatos, Bondikának a létrejövetele” – mondta Gidai Ármin, akinek nem kis része volt a békéltetésben. Kálmánka most ezt a Bondikát terepszemlézte a Döntés Házából. A négy csirkét úgy fektette földre, hogy a nyolc láb elférjen a talpa alatt (ahogy a zöldjénél összefogott zöldségcsomót szokta kirakni maga elé gyönyörködve, mielőtt nekilátott késsel a tisztogatásnak) – s csak mikor biztos helyet talált a csurgató tálnak, akkor fektette föl az elsőt a tuskóra, hogy janyai rítus szerint – kivárva az elcsendesülő pillanatot – rácsapjon fejszével a nyakra.

A második csapásnál nyílt ki odafönt a manzárd ablaka.

Csak négy? – lepődött meg Júlia, miközben a hajára tekert törülköző szélét gyűrködte be. – Nem lesz kevés? Vendégeket is várunk.

– Tudjuk – mondta Bondika a vér csurgatása közben, s fölneézett. – De ez csak a gyerekeké. A marha már reggel óta fő. És micsoda szegye!

Júlia elmosolyodott: észrevette, hogy a szalmakalap tetején az ökölnyi lukat meggyűrt újságpapírral foltozta ki Bondika – s mint mindig, szemeinek metszőkék lelkesültségével is lefegyverezte Juliát.

– Bizony, Emil úr nem tudja, miről marad le.

– Hát... kérdés. A főgépészek özvegyei szeretnek jól főzni.

– Igen... ha az ördög nem néz oda. De a tengeri matrózságnak még a hetedik ivadékára is muszáj odanéznie.

– Miért, Bondika?

– Csak Jézus Urunk tehette meg, hogy vízen járt.

– És a keselyüsi halászok? Akiiktől azt a sok jó halat kapjuk?

– Az más, azokat a compók meg harcsák tartják a hátukon, de mi az ilyen csudáknak nem hiszünk. Nekik az a hivatásuk, hogy a háló ne legyen szakadt, nekünk meg az, hogy terített asztalnak mindenütt kell lenni – aztán *jöhet a bába!*

És a harmadik csirke is *fölserkent* a tuskóra.

Júlia csak az utolsó pillanatban tudta elkapni a fejét, elfordult, s csak akkor rázkódott össze újra, mikor a negyedik fejszecsapás is fölhallatszott. Meg volt ugyan győződve, hogy a tisztaság mindenben ott *ólálkodik* –, mégse szabad, hogy ez mindenben megtévesszen. Szerette pontos kétértelműséggel helyére tenni a dolgokat. A nap épp az íróasztalára s a támlás székre tűzött, ahonnét azért kelt föl előbb, hogy még időben *ne* nézhessen oda Bondika véres műveletére. Állandó jólértesültsége különben vetekedett Matinkáéval, az ő manzárdja is biztosította azt a bennfentes felülemelkedést, aminek másképp felelt meg a Döntés Háza, vagy a gibraltári veranda-támaszpont. Az ősházban a felülemelkedés sosem valami önhitt vagy fennhéjázó eltávolodást jelentett, hanem éppen a szenvedelmes és majdnem szerelmes belemerülést – a kötődés kivételesen felelős elviselhetetlenségét, amit egyedül az aranyozhatott be, hogy egy egész dinasztia kipróbált múltja állt érte jót. Az Árvai Jurkók elsöpörhettek asztalukról minden arisztokratizálást, soha nem volt közük a kilincseléshez semmi-

bajtársiasan tanácsokkal látta el. Kálmánka egyébként akkor már nem hányt, csak hosszú nyúlósakat köpött, és annyi élelmesség is visszaköltözött belé, hogy a nyálcsíkot, mely sehogy sem akart a szájától elszabadulni, két száraz ágdarab-bal ügyesen elvágta.

– Na látod! – mondta neki. – Lehet, hogy így találták fel valamikor az ollót. Nézz csak rám... így! – nem látsz kettőt?

– ...

– És ezt az egyet jól látod?

– Anya jön ma. Tudom, hogy tőle félsz.

– Tévedsz. Ők boldogok, hogy itt lehetsz. És különben is nálunk lesz a bunker, ha jön a háború. Kint a Daragón már kihúzták a szögesdrótokat.

– Bogárdon is húzzák.

– Majd megmondom, mit. Inkább tanulj meg rendesen köpni! Figyelsz? Itt ez a rönk, próbálj ráfeküdni a hasaddal, az majd jól kinyomja belőled...

Kálmánka igyekezett úgy végrehajtani a feladatot, mintha neki jutott volna eszébe. Úgy hasalt le, hogy a lába a levegőbe került, s így, ha lógva is, a másik oldalon tenyerébe támaszthatta az állát, miközben a kúra hatását várta.

– Eszek az ebédből úgylis – szörtyögtette az orrát.

Ambrus vállat vont.

– Jó, de ameddig vissza nem jövök, ne mozdulj innét! Így nem mehetsz társaságba.

Ekkor történt, hogy néhány perc múlva már Kálmánka trónolt a Döntés Házában – megtörtént a váltás. Ha egyedül hagyták, mindig jobban tudta összeszedni magát. Ide éppen csak felszüremlett a hallból a porcelán-koccanás, az evőeszköz-csörömpölés; a suttogóra fogott megjegyzések izgalmaiból is kimaradt – „Veron, ne a bugyidba töröld a poharat... Júlia néni úgyse ül bele a mentőövebe...” – ez az utóbbi egy felfűjható, közepén lukas székpárna volt, mely a húsvéti vacsorán hangosan *bakogva* lelapadt Júlia alatt. Az udvariatlan jókedvnek Atya úgy vetett véget, hogy a hatalmas csokoládé nyulat odatolta Júlia elé, barna tojást rakott a farka mögé – és csak azután koccintottak. Kálmánkának azonban sokkal izgalmasabb terepszemle jutott osztályrészül: a hallban még csak a *tízórai* előkészületei folytak, de a hátsó épületszárny alagsori feljárójánál már maga Bondika jelent meg felgyűrt réklíjujal – ő pedig a nagy *indián ebéd* felelőse és varázslója volt. Fején egy Júliától örökölt piros szalmakalappal. Ő volt a ház „imádságos” Bondikája. Kezében négy rántani való csirke, mindegyiknek a lába összekötve, a nyakuk megtépve. Szokása volt ilyenkor a motyogás – „Jaj, élek-e, halok-e... – Serkenj föl Szent Antal!... – Jöhet a bába...!” – és a négy csirkével beállt a feljáró mögé, és följebb mászott, hogy jobban jelen legyen. A szertartás nem sokban különbözött attól, ahogy negyven éve Janya-pusztán is csinálták; ahonnet Bondika igazában sosem jött el, és vissza sem ment soha, csak látogatóba, és ugyanúgy beépült az ősházba, mint a többiek. Atya záros irattárában még külön dossziéja is volt a „brutális szerelem komikus históriájának” (annak idején országos újsághír) – a szenvedő hősei pedig Bondika szülei, de főképp az asszony, aki kétévi együttélés után kijelentette, hogy egyházi házasságkötés nélkül inkább elköltözik, – mire a sírással, szerelemmel töltött éjszaka

Hiszen volt két méter is, ahonnan leasett az a szerencsétlen! – ahhoz pedig egy nagy, egy Biborka, – mégiscsak kevés...

Laci körül egyébként nem először zavaros a levegő –, s még Atya közbenjárási képességét is próbára tette párszor. Az ősházban lappangó mottó lett egy elejtett szava: „Van magasabb rendű elmegyengesség is” – amit akkor szoktak citálni, amikor valaki nem szántszándékkal akar rosszat vagy helytelent, de nem képes felmérni a következményeket. A jog derűje, iróniája és makacs könyörtelensége – olyan gubanc volt ez az Árvai Jurkónál, amiről akár egy őszi-téli vadászati szezon végig lehetett vitázni az ártéri rögtönzött levelesszínekben, a félig katonai magasleshelyek szomszédságában, vagy a durranásig befutott, mégis hidegfalú prэшázakban –, mikor csak egyvalami derülhetett ki *stricte*: hogy egyedül a hó tiszta csak (meg a pokolábvölgyi nemes *fixli*, amit töklópóval hoznak föl a pincéből). Az igazság az, hogy a Muslincák között is otthonosak voltak a „különböző vélekezések” – ahogy Júlia fogalmazná. Lacit az elmúlt két évben másodszor faggatták már a fehervári rendőrségen egy *Turáni Közösség* néven számon tartott szervezkedés felől. Borzongás, gyanú, homály, vak reménykedés, félelem, nem egyszer vallásos körülményeskedés övezte ezt a „tömörülést”; bár híre alig szivárgott lefelé, a falvakban a nevét se hallották. Az Erdélyből fölbukkant levéltáros, Százados Albert, így nyilatkozott egyszer: „A feketelevest nem lehet nemzeti rózsaszínűre sózni.” Humora patkányméregből és megszállott kétségbeesésből volt összegyúrva, s csak az tette a fehérasztal mellett szórakoztatóvá, hogy mindjárt konstataálta is elégedetten a kétségbeesését, mint a tüdőbajos, amit felköhög. „Azt mondjátok, hogy a levéltár avult, pedig ami történik, az avult, és már akkor sem új, amikor megtörtént volt. Hát nem eszes? – legyen az egyenruha sötétkék dolmány három sor sárga gombbal, legyen szőrzsínór, sötétkék köpeny, fekete sarkantyús csizma, a Mant-zsák olyan posztó, mint a nyeregterítő vörös tarsoly C. T. betűkkel (Comitatus Tolnensis!) mákszínű nyeregterítő vörös szegéllyel – csak hát! Az elkészítésük idő. Közben megkötik a kényszer-fegyverszünetet, és Napóleon a markába örül. Aztán mire oda ügyelünk – már se *turán*, se *közösség*.” Később Csider Sándor református segédlelkészről terjedt el, hogy többet tud, mint amennyit elárul. A *muclincák* berkeiben viszont úgy vesztek el a bordácsi nyomok, hogy lehetetlen volt világosan látni: vajon „kedélyes” nádasba vesztek-e bele (Kohut Zsizi nevezte így a snefező férjek borrhévi paradicsomát) – vagy éppen a legagyafúrtaabb csalánosba, ahol senki se keresi. Atyáról mindenestre még az Ügyvédek Szövetségében is úgy vélekedtek, hogy kliensei ügyeiről két feljegyzést készít: egyet, hogy mért kell matematikai biztonsággal megnyerni, s egy másikat, hogy mért kell ugyanazon matézis alapján elveszíteni őket –

Ambrus elbizonytalanodva tette le a kagylót; nem csoda.

Nem annyira Atya megjegyzése okozott benne zavart – inkább a *színe* változott meg a világnak, és az egész kertre is ráfeküdt valami anyagtalan lepel, a Gyéptéglás Erődre, a Nagy Raktárra, a Kivételes Értékek Gyűjteményére, – és ettől egy rövid pillanatra ősz lett; de azt gondolta, ez tévedés. Most figyelt föl egy csendre, amit nem hallott eddig. Lehet, hogy még a templomban sem arról van szó, amiről beszélnek? Úgy érezte, jobban tájékozódik Vasi-Vasiban, vagy egy olyan *harci helyzetben*, amilyenben Kálmánkát hagyta a fenyőfa alatt, miután

a műalkotásokat szokták címmel ellátni, az idegen csengésű *Sophie* nevet írta fel cirkalmas rondírással. A Muslincák meg azonnal felkapták, és forgalomba hozták a telitalálatot.) Telefonálás közben Atya azonnal érzékelte, hogy Zsófima' is jelen van, de azért mégis megkérdezte, nincs-e ott *véletlenül*. Tizenöt év görcse a vakok és süketek érzékenységet is kifejlesztette bennük. Sőt, Eszter születése után – vagy éppen a születésétől? – Zsófi mama csakugyan megsüketült a jobb fülére, s ennek olyan következménye is lett, hogy attól kezdve Atyának erre az oldalra terítettek. Mióta az egymás közti hallgatás függőnye leereszkedett, ilyen apróságokból épült fel a rítus, mely majdnem természetessé finomította az új helyzetet. Kicsiszolt technikává, hogy közvetve azért szót értsenek, és ebből még gyengédség sem hiányzott. Mintha jeges selyempapírba csomagoltak volna valami reménytelenül meleget.

– Egyszer volt itt egy szék, hogy arra ülj – mondta Zsófima' szelíd szigorral.

– De ez imaszőnyeg! – csodálkozott Ambrus; s mindjárt folytatta is, hogy Atya adta oda a széket Eszternek, hogy kiviheti a kis házba. Ami ráadásul telepatikusan is hangzott, mert Eszter épp átlépkedett a hallon a kisszékkal, és a pertlin lógatott teniszcipőjével. Atya ugyanakkor tovább beszélt, de Zsófima' megjegyezte, hogy nem ért vele egyet, amit Ambrus továbbított egy vakkantással, mire Atya a torkát köszörülte, s felhívta Ambrus figyelmét, hogy ne feledkezzen meg a bogárhálót is feltenni.

– Azokat Rolf szétrágta – közölte Zsófima' jó hangosan.

Akkor meg kell javíttatni őket! – jött az ukáz Ambrusnak, aki közölte Atyával, hogy Rolfnak nagyon ízlett, evett is belőle.

– Azonnal állatorvost! – kiáltott Atya,

Zsófima' legyintett, hogy intézkedett már.

– Igen... Szóval már hívta. (Ide ékelődött egy kis hosszabb csönd.) Persze, tudom én... Zsófi mama szereti Rolfot, jobban, mint bennünket...

Ambrus diadallal ismételte:

– Jobban szereted Rolfot, mint bennünket! – és nevetve megkapirgálta Zsófima' bokáját. Mire kapott egy hunyorítást tőle, hogy „Vigyázz, te! – megszól a menyasszonyod...!” – és jött is a válasz rá az irodából: „Miket hallok? Csak csínján a hölgyekkel, hé!”

A másik telefon volt sürgetőbb és bonyolultabb (alig félórával az indián tíz-órai előtt) – de Ambrus ezt már nem tudta minden vonatkozásában követni. Ekkor futott be Atyához a hír, hogy a bogárdiak érkezése megint *zűrzarvaros*, és most már biztos, hogy ebédre nem futnak be.

– Jó... Szólok Bondikának a konyhán... – s akkor egyszerre elkomorult Ambrus arca. – Hogy...? Akkor Kálmánka szülei nem is jönnek? Csak a nagymami?

Ez leverte. *Szolidaritásból* kívánt volna ennél jobb hírt Kálmánkának.

– És miért nem?

– Édesapját beidézték a rendőrségre. Telefonáltak. Laci bácsinak *elfoglaltsága* van. Világos, Kapitány? De erről most még nem pletykálunk a hölgyekkel...! Egy szót se! Majd este, mikor az avar sípot megfújjuk! – rendben? Bíborka azonban jön, de ő is csak a délutánival tud indulni.

– Igen – motyogta Ambrus; s most viharzott át rajta először valami furdalás féle.

séget hasít, mint egy templomhajó, hogy oda helyezze magát örök nyugalomba... Majd megtudátok, mi a méltóság!” – És többnyire ezt követte egy valóban eredeti elmélet kifejtése „a füst történelmi jelentőségéről és mechanikájáról” – bár ehhez inkább az esték hangulata illett, a félhomály, a kertből előrajzó bogarak koppanása. S főképp – Atya. Ő olyan elismerő iróniával tudta Emil bácsit hallgatni, hogy közben senki nem lehetett biztos benne, mit hall, milyen szertartáson vesz részt, s hogy milyen rendhagyó szövetség köti össze őket, mikor mindenféle történelmi törmeléket szednek elő a rosszul világított kocsiszínből – ahová minden esemény ügyis betolat...

A bizonytalanságot egyelőre az okozza, hogy a mai ebédről váratlanul nemcsak Emil bácsi, de valószínűleg Atya maga is hiányozni fog. Délelőtt kétszer is hazatelefonált az irodából, hogy ha a bogárdiak megérkeznének, az északi oldalon nyissanak ablakot, „onnét hűvösebben jön be a kert illata” – ami gourmand fontoskodásnak tűnhetett, pedig csak figyelmesség volt, egy kivételes és külön érzékenység bizonyítéka, melyről kizárólag Júlia néni gondolhatta, hogy „panteista perverzión” – bár ő sem megrovóan gondolta ezt, hanem zaklatott csodálattal. (Vagy – ez is csak egyike volt a jól időzített jelzéseknek, melyek akkor is biztosították Atya erős jelenlétét, mikor nem volt jelen. Ugyanis már reggel jól tudhatta, hogy a Busik-féle gyűjtogatás tárgyalása elhúzódik (politikai vonatkozások) – s hogy utána Uzdra kocsizik ki a *vadkanokhoz*, hogy megnézzen egy avar sírt, és a csontok közt talált farkasfejes sípot megpróbálja megszólaltatni. A véletlen egyébként úgy hozta, hogy a két telefont Ambrus vette át. A drót túlsó végén írógép kopogott, ajtó csapódott. Ambrus számára össze tudott mosódni Atya irodája és a törvényszék – biztonsági záruk, vasrácsok, a hosszú folyosók cellaajtói, a pódiumos ítélkező terem, vádlottakkal és rabokkal, akik közül nincs kettő, aki hasonlítana egymásra. „Csak a bűnök tudnak hasonlítani, az emberek nem” – emlékezett ilyen nehezen követhető szavakra a dohányzóban, ahová ebéd után szoktak átvonulni.

– Kié ez a szoknyazenész hang? – szólt a készülékbe Atya a legmélyebb hangján. – Zoltus? Nem? Hát kicsoda? Kornél? Kálmán? Akkor ez jogeset, Kapitány! Valaki elhagyta az őrhelyét. Ebből kivizsgálás lesz. Tudod, melyik szellőztető ablakra gondolok?

– Igen, a két felsőre. Ahol a bagoly kopogott.

– Helyes. *Familia ululae*. És közelebbről?

– Macskabagoly lehetett...

– Mert éppen az jutott eszünkbe? Karvalybagoly volt az, Kapitány.

A beszélgetés a földszinti hall imaszőnyeges beugrójában folyt, Ambrus a földön ült, a fekete drótot izzadt tenyérrel nyomkodta a combjához. Hamarosan Zsófia is megjelent, s mint mindig, most is úgy közeledett, mintha a saját árnyékát használná kendőnek. Törekeny elegancia, angol patentgombos cipő, matt fényű batiszt ing, kendő, mely egy szelencében elfér (ahogy az unokák képzelik az ókori bigyókat). Valahogy találóbb volt őt Bordácson *Sophie*-nak hívni – (amire Borgula fényképész meg is tette az első kísérletet, amikor évekig főhelyet biztosított kirakatában a színesre retusált portrénak – sajnos, eltüntetve az arcáról a pókhálófinom ráncok kifinomult térképét –, s a paszpartura, ahogy

éppen elkezd kimosakodni a vérből, emlékezik a háborúra, osztják a földet, az ekéket asszonyok, gyerekek húzzák, gyűjtik a bedöglött gránátokat, a romos templomokban megszólalnak az orgonák, az igazoló bizottságok ítélnek, az igazságot össze lehet tévesztetni a bosszúval – a kiégett bogárdi parókia ebédlőjében pedig ott áll négy favágító tuskó, a rászögezett gerendakerettel, melyen Hermína nénit ravatalozták föl, s az eső még hetek múlva is ott rohasztja a maradék fekete leplet... S csak azután következik el, hogy kamaszként hosszú délutánokat tölt majd együtt a könyvvel az ősházban – az egykori Gyeptéglás Erőd helyén –, ahol akkorra mindent benő a vadrózsa, a jázmin. És többnyire akkor is a fogoly harcos képénél köt majd ki; mindig újra számolva a tetoválás barázdáit, mintha egy ilyen adat támpont lehetne, kulcs – csak az marad homályos, hogy mihez. Valószínű, hogy azon a majdani nyáron érinti meg a felismerés, hogy a kártyalapokat Valaki keveri.

Most azonban ártatlanul ül még a Döntés Házában, és olyan honvágya van, mint a fogoly indiánnak – csak erről senki törzsbelivel nem beszélhetett a tőzegszigeten. Amit, hogy megtegyen – ahhoz sokkal büszkébb volt.

Fontos adalék, hogy még most, tíz óra felé is teljesen bizonytalan, hogy végül hányan is ülnek le a nagy ebédlőasztalhoz. Általában nem okozott gondot az ilyesmi, a hagyomány a vérükben volt, hogy mindenkire számítani kell, aki szóba jöhet, a váratlan utasokra is, – még ha különösebb külső jele nem volt is a készülődésnek. Mintha egy álmos búra ereszkedett volna a házra, épp akkor, mikor ez nem látszott indokoltnak. (Ilyennek lehetett felfogni a mai napot is.) Az állandó készenlét nyugalma azonban belejátszott az ügyvéd-dinasztia százados tapasztalata – a kivárás és késleltetés semmi mással nem helyettesíthető *jogi* derűje és biztonsága... Ez a különös működési szordínó főképp Emil bácsinak adott alkalmat és ürügyet, hogy alkalmi hasonlatokat gyártson egy *hajóról*, melynek a mélyében megbízhatóan dolgoznak a gépek, csak a megszuirt dübörgés árulkodik róluk, és az üzembiztonság alig észrevehető remegése a kabinoktól az ebédlőig, a fedélzet korlátjáig – kinek jutna eszébe ilyenkor az elsüllyedés rémképével ijesztgetni magát? Az ősház pedig ilyen – noha Emil bácsi folyton újra színezett történetei mégis a *Zentát* növesztették mitológiai méretűvé. Egyébként is illett és hozzátartozott az emelkedett beszédmodor, melyet leginkább még a gyűrhetetlen tropikál ruhájához lehetne hasonlítani: szeretett kincstári barnán és ránc nélkül fogalmazni... „Mít tudjátok ti már! Vagy kívánjam azt, hogy mozogjatok úgy az Adrián, mint én, a sorozatos halálesetek megpróbáltatásai után, *mortuario processione!* – mikor én maradtam az egyetlen élő túlélő –, ami egyáltalán nem pleonazmus, hanem szomorú bekövetkezés...” – Vagy máskor, mikor már jobban belemélyedt: „A szelet vegyétek csak! A szelek tanulmányozása nélkül nem is foglalhatunk állást, nem tudnánk megítélni az esélyeket, dőreség volna, a szél úgyis beszél, és még a legzseniálisabb taktikákba is képes beleszólni – gondolatok csak az árulkodó füstre! Ott van, ugye, Palmizana szigete, Spalatótól délre... – északról várható a Tramontana, keletről a Levanat, nyugatról a Punenat, délről az Ostro – no és, ha észak-nyugatról beleszól a Misztrál, mint egy váratlan taktikai húzás? Minden felborul. Az évi átlagos hőmérséklet Spalato magasságában harminc, a napi átlag augusztusban huszonnégy – és ez is döntő! De még mennyire! Az összefüggések! A természet legyőzhetetlen organizmus. De mi nem perlekedünk már. Nekünk már kőbe vésték a gyászt. Hanem – hanem, ha azt látnátok egyszer! Mikor egy igazi acélóriás csapódik föl az orrával, és akkora mély-

retne leckét adni Kálmánkának az „értelmes beszédtechnika” tudományából (erősen szörtyögve ejtette a szavakat) –, de hogy az oktatásra hol kerül sor, valahogy elsikkadt. Kálmánka az árván maradt Döntés Házába kapaszkodott fel újra, ott ült összekuporodva, és továbbra is hallgatott. Megtehetette volna, hogy magában beszél, nem volt ez szokatlan nála – most azonban egy bonyolultabb hallgatás mélyvizeibe süllyedt, s ebben biztos része volt az esésnek is, hiszen torka alatt még mindig ott érezte a gömbölyű görcsöt, s ez a görcs hol beengedte, hol kiengedni nem akarta a levegőt. Ez viszont, ez a nehéz légzés elég sok agyonrágott gondolatot szabadított fel benne, – gyűřött fotóképek emlékét, partra sodort halakat – víz nélkül; s főképp azt, hogy mit érezhetett Organító Jakab, mikor felakasztották. De még ezeken a töprengéseken is úrrá lett a mérhetetlen honvágy. Télvége volt, mikor idehozták Bogárdról, és ilyen messzeségből kellett visszaemlékezni a sárgára festett parókia tornácára (már ez a szín is kivételes volt a fehérre meszelt házak közt) –, a templomkert végében magasodó romfalra, borostyános oszlopra, a közeli ravatalozóház örökös lakatlanságára, ajtaján a szívforma lakattal, melyet csak akkor vettek le, mikor a ház gazdája hazaérkezett, és fogadást rendeztek a tiszteletére. Mindez nemcsak felvette a versenyt a bordácsi misékkal, a Hajtincs Áldozattal, de nagyobb szabadságot is biztosított neki – vagy valami hasonlót, amit még nem tudott megnevezni. Azon a szenvedélyén azonban se Bordács, se Bogárd nem változtatott, hogy homályos indulatai tárgyát fáradhatatlanul megszemélyesítse. A legkülönbözőbb torzpo-fákat találta ki számukra, s ha el tudott vonulni egy alkalmas helyre, érzélgőség nélkül mondta ki rájuk a halálos ítéletet. Most egy meglehetősen ismerős formájú torzpopót ítelt halálra, miután vadonatúj zsokésapkával ajándékozta meg, majd úgy döntött, hogy próbaidőre felfüggeszti az ítélet végrehajtását. Amennyire egy négyéves gyereknel beszélni lehetett ilyesmiről, Kálmánka mes-teri módon tudta adagolni a halogatás élvezkedéseit. Olyan természetességgel tágult ki ilyenkor a horizont, mint mikor egy csillár robban szét, s mielőtt elbúcsúzna, a legkisebb részletet is megvilágítja. Kálmánka sajnálta az áldozatait (sok elődjétől és utódjától eltérően) –, s elképzelhető, hogy épp ez volt a legtitkosabb vonatkozása élvezkedésének.

Évekkel később, kamaszkorában, egy izgalmasnak ígérkező könyvet lop majd ki Atya könyvtárából, – indiánokról szól, tele régies-barna fotókkal, fegyverek és totemjelvények rajzával, a különböző állatok becserkészésének térképével, harcosok, vadászok tablójával profilból és szemből, hogy a tetoválás vonalrendszeréből semmi ne vesszen el. Forró és kalandos titokzatosság, mesék, borzongató szokások, ügetések a hajnali szürkületben, elronthatatlan barátság és becsület, lányok fémszál súlyos haja... Egy világ, ahol valószínűleg még tudják, hogy a csend mögött mi van. A könyv közepe táján egy fogoly harcos képe látható, gazdag tollkoronával a fején, s alatta a következő írás: „...egyes törzseknél nem azonnal ölik meg a foglyot, többnyire csak tizenöt-húsz év múlva. Addig úgy él, mint a többi törzsbeli, sőt, a legjobb falat az övé, asszonyt kap, szórakozhat, vadászhat. És ugyanúgy nem tudhatja, hogy mikor kell meghalnia, ahogy szabad harcosként se tudná, s ahogy fogvatartói se tudják, mikor végez velük a természetes halál...” – Ez a gondolat hetekre felkavarja majd; s mintha most már *előre* próbált volna megrendülni a majdani olvasmány hatására. Pedig *akkor* már semmi nem lehet majd a régi – az ország

egyenes bot, majdnem vízszintesen ért a földre. Felült, csodálkozva ránézett Ambrusra, és semmilyen mozdulatot nem tett.

– Beszélj, mit érzel? A fejed? A gerinced? Mit bámulsz? Nem tudsz beszélni? Hallod... nem tudsz beszélni?

Kálmánka ült, nem mozdult, nem tudott megszólalni, csak csodálkozva nézett.

– Szedd össze magad! Most már mindig ilyen hülye akarsz maradni?!

Kálmánkán a kis cérna fürdőnadrág átnedvesedett, de úgy látszott, nem vette észre, nem is nyúlt oda, csak csodálkozva nézett.

– Különben egyáltalán nem vagy sápadt. Sőt, piros vagy. Igazán jó színben vagy. Tudod, mit csináltál? Erre mondják azt, hogy kémkedés. Organító Jakabot is ezért akasztották fel.

– Tűz volt – mondta egészen halkan Kálmánka.

És csendesen hányni kezdett.

Iddi, aki nem sokkal előbb még kápráztatta tudott átlényegülni – közben már a hallban igyekezett a nagy reggelizőasztal csataterén valami békebelibb rendet teremteni; hiszen a nagy indián tízórai is előrevetette már az árnyékát. A szerepek pedig – hallgatólagosan – ugyanúgy ki voltak osztva a házban, mint a stig-mák, a sebek és könnyek, az ajándék álmok és az ébredés valósága. Iddi oda-ment a rádióhoz, és még erősebbre állította be. A *Traviata* komor és érzelmes ün-nepélyessége töltötte be a nappalit. Emil bácsi – egyébként teljesen véletlenül – éppen ennek a hangjaira ereszkedett le a lépcsőn, barna tropikál ruhában, fekete nyakkendővel, fehér szalmakalapban. Emil kivételesen félszeg, annál tájékozot-tabb és beavatottabb benyomást keltett mindig – talán ő volt a ház legkiismerhe-tetlenebb személyisége. Júlia naplőbejegyzése szerint: „hímnemű átlátszó ho-mály”. Hóna alatt most is ott volt az elmaradhatatlan krokodil-táska.

Iddi hökkenten nézett rá.

– Most megy el Emil bácsi? Vagy visszajön még? Másfél óra múlva tízórai.

Az öregúr válaszolt valamit, de a *Traviatától* nem lehetett hallani. Iddi lehal-kította a rádiót.

– Tessék?

– Ma, édesem, nem itthon ebédelek, így a tízórait is elmulasztom. Ma tizen-nyolc éve halt meg a főgépészünk, Relkovic Neda. Légy szíves, ments ki Atyá-nál.

(előjáték egy indián ebédhez)

Különösebb találékonyság nélkül is meg lehetett jósolni, hogy a Döntés Há-zában lezajlott incidens hadititok marad, a pecsétet nem töri fel, Ambrus és Kálmánka továbbra is számíthatnak egymás alkotmányos fegyelmezettségére. Aztán – mindegyik nap amúgy is meghozta a maga nagy pillanatát, mikor dön-teni kellett, hogy a személyes indulat győzzön-e vagy az összetartozás nyo-masztó kényszere. Ha az utóbbi győzött, az volt a forró-hideg gyönyör. Volt ne-kik is már fogalmuk arról, hogy mit jelent cinkosnak, mégis kíméletlennek len-ni. Ambrus azzal a megható ürüggyel vont ki magát előre az ebédlői elő-mun-kákból (terítés, szalvéták bedugdosása a csontkarikákba s hasonlók), hogy sze-

szokásos módon. Ezt nevezte Ambrus (mikor négyszemközt tudott maradni magával) – *beleköltözésnek*. Leginkább még ahhoz hasonlít, mikor egy jó hosszú kötelű hintán elérjük a legmagasabb pontot, ahol mindig adódik egy másodperc, amelyik sokkal tovább tart a többinél. Sőt, nem is lehet úgy mérni, mint a közönséges időt, mert annyira mozdulatlan, hogy abban nem is tud már *mozogni* az idő; főképp azért, mert egy kis kéjes hányinger után (amibe akár egy egész hét eseményei is képesek belepréselődni), máris másutt vagyunk ugyanott. Vagyis kettő – és mégsem kettő.

Ambrus feszült reszketéssel ült a vastag ágcsonkhoz kötött sámlin, félkarral átölelve a törzset. Kék zsoke sapka volt rajta és egy piros trikó, a Zodiákus bűvös portréival. (Mindkettő a bogárdi Gábor Izsmér ajándéka, a borbély nagybácsié: ő készítette el minden újévre a család érdeklődő tagjainak a horoszkópját.) Ez az öltözet hozzátartozott Ambrushoz, s most a siker előfeltételének is érezte. Erős, átható pillantást préselt össze a szemében, és *átküldte* a lombalagúton. Iddi egyik lábát felhúzza feküdt a fűben; akár egy elrajzolt háromszög, s noha lesült barna volt, mégis fehéren vibrált. Nos, ilyen másodpercekben nem tud mozogni az idő, nincs is hely hozzá. Közönségesen számítva negyedóra is elmúlhatott. Iddi végül hirtelen ült fel, megszedült, csillagos pontocskák kavarohtak előtte – mint akit forró ujjbegyekkel megnyomtak. Akkor nyugodott meg, mikor az egyik csillagos pontocska nagy, kerek foltta terebélyesedett az alagút közepén. De ez mindjárt káprázattá is lett, – mintha lett volna ott valami – és már nem volt. Följebb húzta vállán a kombinépántot; Ambrus meg hirtelen elkezdett lefelé mászni.

Közben vette észre, hogy Kálmánka fölfelé kapaszkodik a megcsonkolt ágakon, amennyire ereje és a még túlságosan rövid karja-lába engedte – pedig többször is értésére adták, hogy vonuljon vissza, tűnjön el innét –, a Döntés Háza szigorúan egyszemélyes hely, ha foglalt.

A földtől körülbelül két és fél méterre találkoztak össze.

– Mit akarsz?

– Tűz van – mormogta Kálmánka, és megnyalta a felhorzsolts karját.

– Világos. Na és?

– Vidd a lábad onnét, az az ág még az enyém.

– Ezen a fán ilyeneket te ne mondj!

– Mondok.

– Menj vissza!

– Majd. A nagyasztalon feldúlt a méz.

– Mit akarsz?

– Itt maradok.

– Vigyázz, mert felfújunk hurkatöltővel! Ha lázadást akarsz csinálni, akkor rosszul fogtál hozzá.

– Nem is fogtam hozzá. És én akkor is lázadok. Bogárdon meg úgyis kinevetnek, Ómma nem ül mindig toloszékben.

– De itt nem Bogárdon vagyunk, hallod! – s Ambrus türelmét veszítve lejjebb lépett, nem éppen Kálmánka ujjaira, de az mégis elrántotta kezét, és lekalimpált a földre. Ambrus villámgyorsan lemászott, melléje guggolt, és úgy vizsgálgatta, mint egy leletet. Kálmánka se talpra, se fejre nem esett, inkább mint egy ferdén

A huzat közben az óvatosságból hagyott rést tovább nyomta – Iddi erre rez-zent föl. Már nem tudott visszazökkenni a matinkás verandai révedezésbe, ami azért sosem múlt el valamilyen tompa és zaklató számvetés nélkül. Vontatottan felállt, és amit sose mulasztott el, kiment és megnézte, hogy Emil bácsi ajtaján a kulcslyuk ismét be van-e tömve. Miután hajtűjével kipiszkálta a galacsint, ásítva lement a hallba – anélkül, hogy benézett volna a lyukon. A nagyasztal rendetlensége – mint dagály után a part – még szívszorítóbbá tette a ház soha meg nem szűnő otthoniasságát, a szó nem rossz értelmében. De neki – józan ésszel – épp ebből kellett volna kitörnie. És egyre elveszettebben kötődött hozzá.

Kiment a kertbe, és lehevert a fűbe. Két nap szabadság, még sincs semmi hír, semmi életjel Dávidtól. Este telefonált, de Dávid helyett Ágota vette fel a kagylót, s ő nem zavarában, inkább zavaros makacssággal Atyának egy elévült üzenetét adta át, amit egyszer átadott már. Ágota joggal kacagott fel – „Miket tanulsz te Júliától, Diddi! Ő szokott háromszor biztosítani valamit, mikor egyszer se szükséges.” – „Lehet... de mi ezt a műtőben szokjuk meg, ott mi mindig vérre megyünk, tudod...” – s itt egy kis szünet jött, béleletlen hézag. Gyorsan elbúcsúzott, és letette a kagylót. Elhatározta, hogy délután fodráshoz megy, este szabadtéri koncert, pesti fuvolaművész a vendég. Előtte a Harangi-cukrászdában fogyaszt majd. Az új felszolgálófiú albán, azt beszélik, családi vérbosszú elől szökött meg, s már elég jól gagyog magyarul. Iddi úgy menekült bele az ilyen fodrozódásokba, mint aki nemcsak érzi a veszét, de keresi is. Közben nem vette észre, hogy a Döntés Házából erősen figyelik. Ambrus ült odafent, aki ezen a nyáron Jóidő közhuszár rangját és nevét birtokolta (választott és kijelölt felesége Aniska, alias Forgó Piros); és már több mint egy órája, hogy visszavonult. A gesztenyefa lombosodásában keskeny alagút biztosította a zavartalan szemlét. A jól ismert test, kiszabadulva a zöld félhomályból, erős fényhasítékban feküdt, s Ambrus most minden idegszálával erre koncentrált. A legféktelenebb drámák és kavarodások játszódtak le lelki szemei előtt: viharzó tenger és széldöntött fák, trópusi parton fekete párdúc marcangolt egy fehér párducot, lobogó sörényű mének futottak versenyt a pusztán, s mikor észbe kaptak, hogy nincs célszalag, vagy legalábbis eltűnt a szemük elől, s csak a még beláthatatlanabbnak tűnő pusztaság maradt körülöttük, nyerítve habosra marták egymást... Ezeknek a drámáknak nem volt határozott értelmük, csupán kézzelfoghatóak voltak s rendkívül készségesek, hogy vonatkozásuk legyen. Iddi történetesen most a pusztaság egyik oázisában feküdt, ahová a résen betűzőtt a nap, és álmok szálta meg. Ambrust lenyűgözték az alvó testek. A Döntés Házában többször megesett, hogy saját magát látta alva, s ez a látvány olyan büszkeséggel töltötte el, mintha nagyértékű vagyontárgy birtokában volna. „Itt vagyok én, és nézem őt. Ez kettő. És mégse kettő. Itt tehát titok van. Lehet, hogy a gondolatokkal is ez a helyzet? A gondolat *van* – én gondolom (ha akarom), de akkor *neki* is gondolnia kell, mert a gondolat függetlenül *van*.” Iddi mellei között volt egy körömnnyi anyajegy, Ambrus tudott erről (fürdőszobai történet). A borrhí tippbanosban – talán még egy hete sincs – verejtékezve látta és hallotta, amint egy nagy juhnyáját hajtottak keresztül, s volt köztük egy feketefoltos bárány, de mire átértek, elveszítette a foltját. A lélegzetelállító az volt, hogy ez a folt most ott hevert a fűben, és Iddi fel fogja fedezni, mikor az oázisban felébred... De ennek még nem volt semmi jele. Jó körülmények között azonban van lehetőség befolyásolni az ilyen ébredést, nem a

gányok, hosszú szárú mák és egy térképészeti pontossággal elkészített, repülő-felvételekhez hasonló panorámarajz a Daragó vadcsapásairól. A folyosó végén Atya szobája; majd egy többnyire zárva tartott helyiség – tele az évtizedek óta nem bolygatott családi iratok, levelek tömött polcaival; kiegészítve a selejtesebbnek ítélt tróféák olyan elképesztő gyűjteményével (szerényebb kisvadak, madarak, szárnyasok, de még egy dunai Pontykirály üveg alatt porosodó, szomorúan félelmes és gigantomán tetemével is) –, melyeknek mindegyikéhez, mégis, valamilyen erős emlék fűződött. Avatatlan vendég meg sem érthette volna, hogy ezek a relikviák a zsúfolt polcokon és falakon, egyáltalán miért tartoznak össze, miért egészítik ki egymást. Olyan *concupinatus* természetes rendje volt ez, ami nem igényelte, hogy külön filozófáljanak róla. És csak ezután következett Zsófi mama szobája. A háznak ezt a szűkebb traktusát ülte meg valójában az a tizenöt éves hallgatás és csend, aminek az udvarias rítusait mindenki tudomásul vette, de a valódi okát és intímabb részleteit senki nem hozta szóba. Iddi a bolthajtásos fél-alagsori szobák egyikét lakta, pontosan attól a naptól kezdve, mikor a házba került; és ezen a soron volt a népes nagycsaládból összeverődött unokák szállása is, és a pár napos vendégeké. A nagy ebédlő és dohányzó a földszinti verandára nyíltak spalétos ablakokkal, szomszédságukban az egykori „gyászszobával”, ahol id. Árvai Jurkó Bálint 1914-ben meghalt. Ezt a szobát sokáig úgy hagyták, ahogy a temetés után maradt, minden nap friss virágot vittek be, s egyedül Rolf ősének, majd a fiának engedték meg, hogy az ágy mellett aludjon. A mai Rolf már a harmadik unoka, és halványul benne az igény a megtisztelő és kivételes fekhelyre. Júlia tartotta csak számon (többször tanúja volt), hogy Atya feltűnés nélkül egy-egy kedvenc falattal ott kínálta meg Rolfot. A kisgyermek Eszternek is ez a szoba volt az ábrándozó zuga. (Később a piros téglás kis kerti házba költözött ki, s mindig csak télre költözött vissza a nagyházba.) Legújabbban a gyászszoba észrevétlenül alakult át a „legbizalmasabb ügyek” faburkolatszagú otthonává, és néma tanújává. Igazi labirintus volt az ősház, áttekinthető és áttekinthetetlen, rétegek birodalma, puritán gazdagság, lassan alakuló mű, – és valamennyire rögeszme is, persze, mint minden honfoglalás –, elképzelni a jövőt, befogadni, megmaradni, s egyszer már úgy álmodni, hogy ne kelljen mindjárt a batyut is a hátunkra dobni, vagy sürgősen kezét mosni – csak hol az a kút a vízzel? Szívós elképzelések legendáriuma. Közel egy ugrásra az erdők, árterek érzéki csapdái, római légiók taposta kanyargó utak, elromlott ábrándok rezer-vátuma – és „akkora temető, amelyet csak egy törmelék nép érdemel meg.” (Némiképp idézet ez idősebb Árvai Jurkó szellemi testamentumából.) Majd a záradékban ez: „Itt soha nem volt igazán felnőtt jog, mert a félelem megette. Látván a szüntelen jogtalanságot – eszméjét magunkban kell megőrizni. Lennétek zsidók, tudnátok, hogyan kell restáltatni valamit. *Ne hagyjátok a csikót!*” – Utalás a hírhedt perre, melyben az idősebb Atya Kossuthra emlékeztető ékesszólással, Széchenyi higgadtságával, Kölsey erkölcsi kategorikus imperatívuszával védte meg a jogát, hogy egy vágőhídról elszabadult és a kertjébe menekült csikót ne adjon ki az üldözőknek – akik végül is az utcáról lőtték le –, *az ő kertjében*. Nagy parabola volt! A mára már kiszáradt óriásfenyő tövéén ezt a csikót temették el. (Igaz, suttozták azt is, hogy később Júlia sietve világra jött csecsemője is oda tért meg, egy többé nem emlegetett éjszakán.) Amint az idősebb Atya a csikó ügyében elmondott a bíróságon, az *Ügyvédek Lapja* különlenyomataként is megjelent, s egy példányát a koporsóban is elhelyezték.

Matinka ezután majdnem egy hétig nem mozdult ki a szobájából, egész napját az ablak mellett töltötte, a fényben fürdő szőlődombokat nézte, a szüret ideje lejárt. *Chi va sano va lontano*. Ajándék, hogy az öreg szem messzebb lát. Júlia viszont a következőket jegyezte fel a Matinka gyengélkedését követő hónapokban, mikor a rémületesen izléstelen *lépcsőlift* gondolata megszületett: „Különböző megítélések. Atya például megengedhetetlenül lojális. Bennem hullámszanak az érzések, melyek képesek a végtelent átölelni – mégis kisszerűségekbe torkollok. Jelenség vagyok, kétségtelen, de elnagyolt. Lehet, hogy nem mindig látok messze, de *átlátok*. Ha tár-sulna hozzám a könyörtelen egyszerűség, amit annyiszor hiányolok ezekben a leg-jobb pillanataimban! Miért nem tud engemet senki *igazán* látni, miért nem tudom én magamat *igazán* megmutatni...? Mégsem állhatom meg, hogy ne engedélyezzek a kedélyemnek ártatlan kárörömet, és még gyűlöletet is néha. Matinka nyilván az idők keresztmetszetét igyekszik „távcsövezni” mea culpa-ival. Ideje. Hosszú és két-értelmű élet, – most megkapta az első figyelmeztetést. Dagad a lába, – de vajon mi-től?! A rosszulléte pedig hivalkodó alkalom lett a bogárdiaknak, hogy bizonyítsák a kálomista nagyvonalúságukat –, de én... én áldoztam, és megfizettem a hitemért! – és még a pápának is hajlandó voltam megbocsátani Kálmánka kedvéért (még ha „mise törpe” lett is belőle, – miközben anyja az Úrvacsorájával lakik jól...) Fantasztikus. Idejön ez a minden egyetemről kikopott András, ez a Csanaki-ivadék, Hermi-na néni unokája, ez a falusi vadzseni, és elkezd Archimédész-ként működni, – a bo-gárdi parókiát vajon miért nem akarja a romjaiból *fölemelni*?! – mindenestre szer-keszt Matinkának egy föl-le járó csigás karosszéket a lépcső mellett, és ellensúly-ként egy kosárban nagy ólomdarabokat helyez el. Technikai fantáziám hagy maga után kívánnivalót, nem kívánok döntőbíró lenni abban, hogy miként dolgozik össze az igencsak testes Matinka – és a cifra kosárba rejtett ólomnehezék. Lefelé még csak hagyján –, de fölfelé?! Mégis lelkesen hiszik Bogárdon, hogy egy forgató kar sajátos mozgásával (igaz, Matinka petyhüdt karja kettőt se tud forgatni rajta, de ezt udvariasan eltussoljuk) – működni fog, mint a predestináció. Én bele nem ül-nék. A Csanakiak megtépázott paradicsoma így járul hozzá a mi ősházunk kom-fortjához... Különben karácsonyi ajándéknak készült – a *Születés* napján! Istenem. Holnap körvadászhat. Kell lenni valami *kéjnek* az egészben. Vonzódásom enyhén szólva többértelmű. Csak a Halálbíró a megmondhatója...”

Iddi szívesen ereszkedett le a karosszék peremén, bár a művet nem az ő sú-lyára kalkulálták, kamaszos házi-heccnek azonban bevált, és Ambrus is szíve-sen elszórakozott vele. Azt azonban még Iddi is gyerekesnek találta, hogy bele-üljön. Olyan képzelgés környékezte meg ilyenkor, hogy ha így indulna el lefelé, meg se tudna állni az alagsorig, tovább süllyedne a pincéig, vagy tovább, még tovább... – és kihívna maga ellen valamilyen még ismeretlenebb sorsot.

Az ősház délelőtti csendje most kezdett telítődni olyan neszekkel, amelyek egy folytonos és rejtőző mozgalmasságról adtak hírt. Emil bácsi szobájából, például, halk, alig felismerhető koppanások hallatszottak ki. Arra tippelt, hogy az öreg újra elővette a Zenta-makettjét. A cirkáló emlékezetesen süllyedt el 1917-ben az Adrián; s a történet fontos esemény volt Emil bácsi életében. Biztos a maketthez szabdalta megint a különböző méretű pálcikákat. A földszinti hallban még csak félig volt le-szedve a nagy reggelizőasztal; a sárga mozaik-ablakos folyosóra besütött a nap. Itt lógtak a legértékesebb agancsok, a fal mellett két rézveretes láda, amforában buzo-

Iddi szótlanul nézi Matinkát, aztán sírni kezd, egészen halkan.

– Az isten verje meg... – buggyan ki belőle.

Matinka összekulcsolt kézzel bólogat. – Ezt meggyónod még, csibe... – Majd kis erős szünetet tart. – Tudod, hogy Zsófinak még lehetett volna gyereke? Eszter után még egyszer teherbe esett, negyvenöt évesen. Aztán mégse lett gyerek. És azóta, tizenöt éve nem beszélnek egymással! Az idő már csak ilyen, ha beszárad... Hiába cukrozod meg, nem hagyja magát. Pedig még lehetett volna neki...

Iddi elég durván nevet föl, még mindig könnyes szemmel.

– Egy *fia*, igaz? Egy kamasz. Egy ennivaló kamasz!

– Mint *Dávidnak*? – kérdezi Matinka, s közelebb húzza az egyik képkivágást.

– Ilyen halcsontos fűzött sose csináltass magadnak – motyogja.

– Jó, nem csináltatok.

– Mondd csak... te Dávid kölnijét használod? Vagy csak ugyanolyat?

– Ugyanazt. Múltkor itt hagyta.

– Jaj, te, majdnem elfelejtem! – szólj Zsófi mamának, hogy a zongorát újra kell hangoltatni, a felső ef már nem is emlékeztet efre, egyszerűen gé...

– Tudom, de Mányoki úr meghalt. Már két éve meghalt.

– Akkor is. Nem zavar? Nem szereted a klavírt?

– Dehogyan nem...

– Mondd csak – szoktál te álmodni?

– Ó... – húzza el a szót Iddi. – Amit én... Zavaros a víz, Mamatinka.

– Jó, de akkor is csak víz az – és a madarak is egyszer mind leszállnak...

Matinka fáradni kezdett, egyre halkabban beszélt – „Persze ... amikor a vándorkávésok... a sódar meg a salamucci főzők, lottériások, a rozsolis pancsmeseterek... Csak a tubákreszelő öregdiákra kell odafigyelni, hogy ne egy hétig hordja ugyanazt az inget. Az ablakban lóg a kereszt, tyúkom, ha este van...

– Szépen mondod, Mamatinka...

Egyik pillanatról a másikra szenderedett el, feje a kispárnára dőlt. Mauzóleumi báj volt ebben – mint mikor a teremőr az utolsó látogató után becsukja az ajtót, s a báj egyedül marad. Iddi közelről nézte a lebágyadt kezét, ujjbegyével megérintette – majd újra megint. Ilyen rettenetesen egyszerű – gondolta – és nem megborzogott, csak a hasa táján gyűlt össze valami hűvös. Salamucci? – fogalma sincs, hogy mi az, de ez nem jelent semmit. Érti. A *kölnit* is érti – és hirtelen gombócot érez a torakában, akár egy daganat, rák és üszök – valami forró elburjánzás. *Az isten verjen meg ... mindkettőnket!* – sziszegi, majd gyorsan és hangosabban hozzáteszi: *Nem!*

Matinka felhorkant kicsit. Iddi önkéntelenül megemelte a párnát, lopva oda ment az ajtóhoz és behúzta. De azért hagyott egy kis rést, önkéntelen gyanakvással.

Itt az emeleti traktusban – talán a régiesen súlyos bútoroktól – mindig ülepedtebb volt a levegő, szó szerint nehezebb, s még a három kanári is lomhábban röpködött, ha itt engedték ki őket. Innét nyílt Matinka szobája, és Emil bácsié is. Az öregasszony pár éve még a maga lábán közlekedett a falépcsőn, bármilyen lassan is, de ehhez az utolsó pillanatig ragaszkodott. Egy vérnyomásmérés napon aztán ő kért segítséget, és Dávid vitte fel karjában az emeletre. Dávid a házassága után is gyakori vendég volt az ősházban, már csak Ambrus fia miatt is, aki nem minden indokkal kaphatott eltávozást a tőzegszigetről.

Családáradás*

Jó órába beletelt, mire Iddi végzett a pánavarrással. Azóta csak ott ül a verandaablakban, és kitartóan nézi Ambrust, aki épp megfeszíti az indián íját. Végleges állókép – Ambrus is, ő is. Aztán lecsúszik a párkányról, Matinka képkivágásai fölé hajol, s alig érintve megsimogatja a matróna haját. Matinka bőre, redői, arcmozdulatai már rég nem ismerik a lassú és lágy átmeneteket. Önálló, magára hagyott, mégis nagyon élő szegmentumokba rendeződő tájkép az arca, s mint egy bonyolult mozaikrendszer, élesen és feltűnően mozdul el az egész, ha a reflex vagy szándék csak egy szögletet akar elmozdítani. Egyik arcrögöske nyomja, löki tovább a másikat, s minduntalan lejátszódik a szimmetrikus aszimmetria és az aszimmetrikus szimmetria komédiája. Noha nincs semmi komikus benne – ha csak olyanformán nem, ahogy az érzéki ölelés moccanásai lesznek durva árnyképpé a falon. De ahogy idebent ilyen pontos a történések lelepleződése – az odakinti hangok, képtörmelések is érzékletesen tudósítanak. A Nagy Árokba fektetett morze-kábel (régi ruhaszárító kötél) hirtelen megrándul a terepszínű fedezék alatt, ugyanakkor egy filccel bevont bunkó ütemesen csap rá a hangtompított serpenyőre. Az így továbbított morze-üzenetét a szurdiki megfigyelőben adták fel, onnét a Gyepetglás Erődbe érkezik, ahol délelőttönként a Földgömb is helyet kap egy 14-es katonai sátorlap mögött. A szurdikban Zoltus ül, és a lombok fölött távcsővel figyeli a törvényszék és a Hamis Tanú vendéglő közti városszakaszt. Jól kivehető, hogy Kohut Ábris az egyik celtis fához támaszkodva tart rövid sétapihenőt. (Nemegye polgármester a város valamennyi celtis fáját tömzsi-gömbölyűre nyíratta; árnyékuk így minimális, ami nagy nyárban nem előny, holdfényben viszont derengő gömbökké alakulnak, a törzsük nem látszik, mintha kívül rekedtek volna a gravitáción. Blázsik főszerkesztő mondja erre: „Ezekbe hiába lőnétek söréttel!” A vendéglő vaddisznófejes cégérén tükörként vakít valami kerek – szem vagy agyar? Zoltus nem tudja eldönteni. Azon viszont röhög, ahogy Kohut Ábris egy sokszoknyás, fejkendőss asszonyt ölelget, és elindul vele a vendéglő felé. (Sárközből járnak be sokat a parasztok az ártéri legelők tagosítása óta – most robbangatnak a nagy panama-botrányok.) Szerencsére a tűzoltószertár ajtaja is kivágódik hirtelen, s riadót trombitálva kitolat a keskeny közbe a piros monstrum: tűz! Az Erődbe ez a hír fut be, ahol Veron, Aniska és Kornél tartózkodik. Az ügyeletes Kornél veszi a jelentést, mellette Aniska ül piros bugyiban, Kornél keze a lány combján, s a hosszúnak számító, kitarzott bunkóütésnél a mutatóujját mélyeszti bele Aniska combjába, a rövidéknél a kisujját. Veron nem érti a művelet logikáját, elnyílt szájjal figyel, és a picirijét markolássza.

A verandaablakból különben épp rá lehet látni az Erőd zászlajára: fekete alapon kénsárga nap. Ambrus még mindig nem eresztette el az íját.

* A szerző kisregénye a pozsonyi *Kalligram* könyvkiadónál jelenik meg ez év decemberében.

Mindig ők

*Vihar, ha jön, a barlang
így-úgy mindig védi...
– Ajtó minek?... A nagy falak alatt
– öt vagy talán tízezer? –
minden, minden a régi...
Még jó, hogy van bora.
Tea helyett itt nemesebb
és a vihar, ha bután elvonul,
a bor, a barlang és a van marad...
De ott, azok, épp Csu felett
akár a pávák
egyre tovább tündöklenek...
Tündöklenek és mindig ők,
azok a nagy hegyek
küldik a köveket s a császárt...*

Mezítlen és sarutlan

*Diót hozott fél zsákkal.
Itt meg szedett fügét.
Tüzet a nap tesz lábasa alá
s karók fölött szikrázik a vidék.
– Lángok között innen lemenni? –
Kenyér helyett a dió és füge
s ha verse is így izzana,
maga Pallasz Athénéé
mezítlen és sarutlan
hódolni járna
Csu Fuhoz ide...*

A versen túlra

*Fekete zöldben itt e fa
biztos és tiszta szerkezet.
Hozzá beszél és érti is
a kettős, mély öböl fölött
és Csut is hallgatja a fa...*

*És mögötte, a várral
mintha együtt tanítanak,
az élő szerkezet s a van
s a zöldön át az a lila,
milyen is legyen az a vers?...*

*Szikrákat dobna ujjai alá
és asztal és partok között
az ágak, törzsek és kövek
szavakkal töltve a ködöt,
papíron túlra fénylenek...*

TAKÁTS GYULA

Mert mindig velünk

*Lapozva sziklát, geológiát
a vers, mint bíbiceknek a vizek
és mert a nincs és van együtt világ,
köztük keresi Csu tovább,*

*amit fehérrel írt a mészre
a víz, a tér és az idő...
Olvasni, írni – úgy, ahogy azok –,
tanulva új poétikát.*

*Áttenni, mert mindig velünk a van
s szólít a testes, élő téren át
és sejti Csu, nemcsak a kő s a toll,
a vers is hallja a maga szavát...*

A csillagok lába között

*Az ablakon át épp csak akkora
s a falon át nagyobb
és hozzátéve még az éjszakát
derengni kezd a rossz vas ágy
és a csillagok lába között
az egyre szebb és egyre feketébb
Vénuszt szülő világ.*

Hamvas nem jut el a joyce-i abszolút formabontó stílusig, hanem inkább az epikai szál problémáit (*bölcséletének negatív mását*) dolgozza ki, miközben a történetiséget nagyvonalúan felszámolja.

(2) Hamvas regénnyel kapcsolatos észrevételeinek másik döntő vonulata a jelenkor apokaliptikus kritikájával és az aranykori hagyományokhoz visszanyúló romantikus vágyódással együtt jelentkezik. Az ősi mitikus világméretű újjaélesztési akaró irodalom zálogát a huszadik század angol epikusaiban látja: „Joyce olyan régi, mint a nevetés, Lawrence olyan régi, mint Eros, Huxley, mint az archaikus görög szobrok mosolya, Powys, mint a mithosz. Ami az új angol irodalomban a négy legkiemelkedőbb művésznél közös: az ősi lények tisztázta megnyilatkozása.”⁴ Ebből a tradicionális alapállásból ered Hamvas kivételes érzékenysége a modern regény mítoszteremtő szándékaira, helyenként bírálat formájában, mint például Szentkuthy Miklós *Prae*-je kapcsán: „A könyv egy vonalban zseniális, de ebben a vonalban valószínűleg téved. Ez a koncepció. A „prae” állapot a legnehezebben megtalálható, talán egyáltalán meg sem található. Mire az ember feleszmél rá, már nem is „prae”, hanem „neo”.⁵ A fenti szempontok alkalmazása könnyen kibillentheti a regényt abból a belső pozíciójából, ahonnan képes a modern kor összetett problémáinak pontos értelmezésére. Hamvas ezt a veszélyt az 1948-ban megírt *Regényelméleti fragmentum*ban próbálja elhárítani a modern regény genezisének és fejlődésének bővebb kifejtésével.

II

A *Regényelméleti fragmentum*ban a műfaj elméleti megalapozása mellett működik egy megszorító jellegű értékelő tendencia, egyfajta *negatív módszer*, ami meglehetősen szigorú szempontokkal közelít századunk regénymintáihoz, és éppen így vezet végül a *regény pozitív meghatározásához*. Ez a szerkesztés megfelel annak az alapvető attitűdnek, ami a *kritika és az építés kettősségét* adja Hamvas írásainak. Ez a módszer szemléletesen tetten érhető A *huszadik század angol regényírói* című tanulmányában: „A felszínen levő s így a legszembetűnőbb az egész modern angol irodalomban a jelenkor megsemmisítő kritikája... A modern angol regény nem rombol: de viszont nem hajlandó szemet hunyni, – kétségbeesik afölött a romlás fölött, ami a világban folyik... nem destruál, hanem felkiált...”⁶

A *Regényelméleti fragmentum* kritikai vonulata a személy üdvtörténetének szempontjából bírálja a világirodalom nagy példáit. Alapvető veszélyként diagnosztizálja a lírai attitűd esetleges felbukkanását az epikában, amely „...szubjektívtalan *emocionalitás, kollektív és problémátlan bensőség... a krízis iránt való érzéketlenség jele...*”⁷ Ezzel szemben egy másik lírai alaptapasztalat, Rilkeé, már közelebb állhat a regény személyes, konfesszionális jellegéhez. Az iménti idézetből is kiderül, hogy Hamvas a regényt nem műfaji kategóriaként, hanem a modern ember létezésének alapvető formájaként kezeli. Kollektívum és személy hamis kapcsolatára világít rá Hamvas Dreiser *Amerikai tragédiájában*, szemben Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényével: „Dreiser fordított megoldást csinál. A gyilkosságért való felelősséget nem vállalja, hanem a kollektívumra keni, azt mondja, a fiatal ember ártatlan, a társadalom a bűnös...”⁸ Hamvas regénykoncepciójának áldozatul esik többek között Thomas Mann biblikus regénye, „...ez a melegház-mítosz...”⁹ és Powys *Glastonbury*

4 A XX. század angol regényírói. Protestáns Szemle, 43. évf. 3. sz. 147. o.

5 Szentkuthy Miklós: Prae. Napkelet, 13. évf. II. sz. 123. o.

6 A XX. század angol regényírói. i.h. 147-148. o.

7 Regényelméleti fragmentum. Literatura, 1988. 246. o. Számos vonatkozási pont mutatható ki Hamvas műve és Lukács György ifjúkori regényelmélete között, ami azonban nem e dolgozat témaja.

8 i.m. 241. o.

9 i.m. 243. o.

romance-a, melyet egy korábbi esszéjében „...az új angol regény betetőzője...”¹⁰-ként említett. Hosszú elméleti művében már nyoma sincs a harmincas évekbeli tanulmányok romantikus elvárásának, hogy a regény a régi mitológiákat teremtsen újra. Ehelyett gondolatmenetében masszív gyanú működik minden „készre és kerekre csinált” regénnyel szemben, amelynek alkotójánál „...az életmű becsvágy, vagyis a vaulting ambition mámorában született...”¹¹ A Thomas Mann-i életmű ellenében Hamvas egy másik alternatívát választ: Musilét. Nem formai, hanem valóságérzékelési szempontok alapján Hamvas regénykritikájának ki nem mondott végső tanulsága a töredékességet mutató Musil-mű, a *A tulajdonságok nélküli ember*. Az ebbe az irányba mutató értékelő gesztus műfaj történeti vizsgálódásaiban is állandóan jelen van, például: „Az utópista regény az a műfaj, amely az egyén önálló sorsára éppen olyan féltékeny, mint a romantikus regény a kollektívum sorsára.”¹²

Az értékelő, bíráló mozzanatok mellett, sőt azok által jut el Hamvas a regény pontos és módfelelett nyitott meghatározásához: „... így alakulhatott ki az a komplex regénymód-szer, amely az emberiség életének minden mozzanata számára megjelenési teret tud biztosítani úgy, hogy ugyanakkor megformálja és értelmesíti. A regény ezen a stádiumon túl nyelvvé lett...”¹³ Ez a definíció mindenképpen kiegészítendő egy finom visszametszéssel, ami sokkal használhatóbbá teszi a Hamvas által körvonalmazott regénykonceptiót: „Az ember és a mű viszonya a regényben nem az, hogy valaki halhatatlan momentumot alkot. Ez mind mítosz. A regény az, hogy egyszer, egyetlenegyszer és soha többé...”¹⁴ Innen tekintve is úgy tűnik, hogy a korábbi évek *Ulysses*-ben meglátott stíluseszményének a helyét átvette egy új, szemléletbeli regényeszmény, aminek legjelentősebb reprezentációja *A tulajdonságok nélküli ember*.

Hamvas regényelméletének egyik legdinamikusabb eleme a *daimon* fogalma, ami szinte a *Regényelméleti fragmentum* összes kettősségét magába foglalja (például: szubjektum – kollektívum, bűn – bűnhődés), alárendelve azokat az üdvtörténet folyamatának. Hamvas eszmefuttatása meggyőző fogalomhasználatával és gondolati nyitottságával a feltételezett üdvtörténetből egyetlen regényt sem zár ki. Formájában és világlátásában megfelel az általa megjelölt regényeszménynek, amelyre az alábbi sorok igen találóak: „A gondolkodásnak alig van nagyobb hibája, mintha valaki a valóság sokszertű bonyolultságához való jogát megtagadja és kísérletet tesz arra, hogy valóságos jelenségeket kiiktasson, azon a címen, hogy azok zavaróak.”¹⁵

III

Hamvas Béla nagyregényét, a *Karnevált* röviden tekintem át, mivel a benne rejlő esetleges problémák a később megírt regényeiben kiélezettebb formában tűnnek fel. A *Karnevált*ban három lényeges regényformáló elv működik, amelyek lehetőségként végigkísérik Hamvas további epikai alkotásait, de már sokkal kevésbé meggyőzően.

(1) Döntő tényező, hogy Hamvas korábbi – Joyce művei kapcsán kifejtett – elképzeléseivel ellentétben az *epikusság* visszanyerte regénybeli pozícióját, ami megfelel a *Regényelméleti fragmentum* üdvtörténeti koncepciójának. Történet és elbeszélés viszonya az *elmesélő-elbeszélő-olvasó-kritikus* tengely mentén teljesedik ki; mindenki részese a regény megalkotásának, vagyis benne van a „pácban”. A művészi forma létértelmezéssé válik. A

10 A XX. század angol regényírói. i.h. 155. o.

11 *Regényelméleti fragmentum*. i.h. 264. o.

12 i.m. 255. o.

13 i.m. 255. o.

14 i.m. 264. o.

15 i.m. 236. o.

Karneválban az epikusság nem zárja ki a szerzői kommentárokat, amelyek a történetiség tudatos megtörését szolgálják. A már idézett, korai Joyce-tanulmányában még így vélekedik Hamvas: „A rossz író mindig attól tart, hogy: jaj, ez félremagyarázható. S így a rossz író saját mondatait agyonmagyarázza, önmagát felhígítja. Ez nem írás. Ez már az írás kommentárja.”¹⁶ A Karneválban a kommentár nem túlmagyaráz, hanem a történet elmondásának és elmondhatóságának többszörös áttételezettségét (másképpen mondva: „az elbeszélés nehézségeit”) hangsúlyozza, így lesz a forma aktív része. A kommentár szerkezetbe vonása szemléletbeli változást takar Hamvas epikához való viszonyában, eltávolodását a joyce-i stílusközpontúságtól az esszéizáló regény irányába. Az esszéisztikus kommentárokból felsejlik a szellem és a regényforma fel nem oldható ellentétének az oka: a történet szekularizált volta. A történetbe vetett szellem távolságtartása és kételye az epikai szál szétfoszlásához vezet, ami az időtlenségig bonyolított cselekménysorozatok és -variációk gazdagságában teljesedik be. Ezen a ponton tetten érhető a modern epika és a szellem elválásának egyik korai mozzanata, noha Hamvas a magyarázatokat és monológokat még biztos formaérzéssel integrálja a regénystruktúrába.

(2) A Karnevál infernális világában jelentős szerephez jut a joyce-i örökség is: a nyelvi lelemény, a stílus. Hamvas nyelvezetének ereje leginkább a kötet szereplői (például Hoppy Lőrinc), valamint bizonyos helyzetek (például Budapest ostroma a VI. részben) megfestésében érződik. Az epikai vonal szinte az érthetlenségig való torzítása is a stílus hatását mutatja. Hamvas leíró módszerét a mű figuráin át szeretném szemléltetni: a Karnevál szereplői esetében, néhány kivételtől eltekintve, nem jellemekről, hanem figurákról, bábokról beszélhetünk. Ezek a lények nem beszélnek, általában az elbeszélő adja szájukba a szavakat, ekképpen – egy filozófiai esszé nyelvezetével stilizálva – egyformává teszi azok beszédmódját. (Milyen különösen hangzik egy egyszerű katona szájából például ez a mondat: „Az életszentség kenetteljes meggyalázása.”) Regényének alakjait a szerző meglehetősen kívülről és felülről szemléli (utal erre az érzelemnyilvánítások zárójelezése). Ezen eljárás előnye az a távlat, ami megfelelő rálátást ad a mű világának riasztó kuszaságára, hátránya viszont, hogy analízis hiányában a figurák nem tesznek szert önállóságra, hasonlóságuk felcserélhetővé, feleslegessé, esetleg az olvasó számára érdektelenné vagy fárasztóvá teszi őket. Emögött az alakfestő eljárás mögött a Karnevál fő eszméje és Hamvas világtapasztalásának foglalatja húzódik, miszerint a káosz sokszínű monotoníája és egyformasága miatt a másságban lényegében minden ugyanaz: csak maszk. A formáló stílus a maszkok megteremtésében kap értelmet, segítőtje és a tragikum áthidalója a humor (Hamvas szavaival: a humorisztika).

(3) Az előző két pontban részletezett (az epikumban és a stílusban fellelhető) nehézségeket a regény úgynevezett történetfeletti rétege igyekszik ellentőzni. A mű e világi víziójával párhuzamosan fut egy bölceleti szál, amely néhol a történet formáját ölti magára (ilyen például az angyal-motívum, vagy Bormester Mihály túlvilági utazása az V. részben). A „láthatatlan történet” negatív lenyomata a politika időnkénti jelenléte. A politikum profán valósága ellenében jelentkező heves önmeghatározás azonban csak Hamvas kései regényeiben fog már-már nyomasztóan eluralkodni. Hivatalos és „hiteles” történet között kellene a Karnevál szereplőinek helyet találniuk, vagyis, a Regényelméleti fragmentum terminológiáját használva, meg kellene alkotniuk saját üdvtörténetüket, annak összes erényével és bűnével együtt. Hiteles regényforma talán csak így keletkezhet. De erre ők, bábok lévén, nem képesek. (Gúnyos és szomorú parafrázisa ez Rilke rezignált ohajának: „Nem kellene e félig telt maszkok, / inkább a bábu. Az telt...”)¹⁷ Hamvas művében felhátrál annak a veszélye, hogy a reális cselekmény felett elhelyezkedő réteg, ki-egyenlítő, tájoló szerepe helyett inkább egy külső pozícióból érvényteleníti azt, tehát a

¹⁶ James Joyce. i.h. 139. o.

szakralitás regénybe vonása helyett a formát zúzza szét. Egy regény világának megsemmisítésével azonban nem feltétlenül jár együtt a benne feltett kérdések megválaszolása, vagy azok fenntartása. Egyetlen módszer mentheti csak meg a regénystruktúráját: a szakrális szféra alatti létszint problémáinak rövidre zárása helyett azok alapos végiggondolása, az ítélet helyett a türelmes analízis. Hamvas regénye talán eleget tesz a fenti követelménynek, ennek eldöntése egyéni olvasat kérdése, de formai gazdagságát, ebben rejlő korszerűségét senki nem vitathatja el tőle.

A *tiszteletlen bizonytalanság*, ami e sorok íróját a *Karnevál*hoz fűzi, ezen a ponton megállítja őt a további kutakodásban. Összefoglalás vagy értékelés helyett a következőket tudja mondani: A *Karnevál* a szellem totális kritikája a modern kor fölött. Feladata kettős: bemutatni az egészt (a válságot) a részletek (a válság tünetei) meggyőző ereje által. Ehhez megfelelő *formát* kell találnia. Kérdés viszont, hogy a regény-e ez a forma.

IV

A jelen tanulmány tétovasága, ami a *Karnevál* rövid áttekintését követi, Hamvas rövidebb regényei kapcsán a kritika mezét ölti magára, lévén, a *Karnevál* nagyformájának integráló ereje híján, azokban jobban érződik a szerző epikához való felemás viszonya. Az ebből születő zavarodottság a regényalakító tényezők valamennyi szintjén érződik, aminek szemléltetése a soron következő fejtegetés feladata.

Hamvas három művében (a *Szilveszterben*, a *Bizonyos tekintetben* és az *Ugyanisban*) az elbeszélő szellem nem tudja vagy nem akarja magát a regény lehetséges formakincsébe rejteni. Kívülrállásának egyik döntő következménye, (1) hogy személyiségek helyett a regényekben már kizárólagosan bábok szerepelnek, mégpedig kétféle minőségben: vagy a megnyilatkozó szellem tudálékos alakmásként, mint például Patmore a *Szilveszterben*. Az első alaktípus tagjai az örületig bonyolított cselekmény résztvevői, míg a másik szereplőcsoportnál a történettől eltávolodott elbeszélő regénybeli megfelelőiről szólhatunk. Az utóbbi esetben az író teljes egészében azonos a hőseivel, akiket ugyanaz a nyelvezet és stílus jellemez, miközben személyük és regénybeli pozíciójuk állandóan átrendeződik, kétségesse téve így az olvasót abban, hogy ki az, aki beszél. Valószínűleg nem az „*Elbeszélés Szelleme*”, hanem egy afölött álló, magába fordult monászszerű rendezőelv irányítja az eseményeket és a fecsegő lényeket.

Az előbbiekből ténszerűen következik, (2) hogy a három műben a cselekmények helyett kizárólagosan a *kommentár* uralkodik, még csak nem is dialógusok, hanem *monológ* formájában. Az elbeszélő regényének minden pontját megmagyarázza, ezzel kizárja azt a bizonytalansági tényezőt, ami pedig a modern epika egyetlen bizonyosság a lehetne. A történetiség szerepét átvette az (3) *esszé*. Hamvas a világi, reális történet kizárólagos lényévé a (4) *politikát* avatja, és ezen belül nem differenciál: „...A történetet pedig nem az igazság mozgatja, hanem a fizikai túlerő. Ezért a történet az idioták vérfagyasztó komédiája. Egyszer s mindenkor elintézés pedig nincs...” (*Bizonyos tekintetben*) Az *Ugyanisban* a politikai szál elsekélyesedő, önismétlgető és fárasztó mivoltában a mű egészén elterpeszkedik. A politikumtól mereven elzárkózó, de azáltal mégis meggyötört (tehát befolyásolt) szellem keserősége érezhető ezeken a helyeken, egy sértett személyiség le nem tisztult, jogos indulatai.

A beszélgetéseknek álcázott monológokban jelenik meg a regények világa, ami egy (5) *leredukált, absztrakt tér*, nem sorsok alakulásának, hanem csupán a szellem megvető közönyének a terepe. A művek (6) *időszervezete* Hamvas kultúrkritikájának részét képezi, formát is csak a bölcséleti monológokban kaphat, vagyis a történetiség teljes elűzése által, hiszen „...mindegy, földi élet vagy túlvilág, mindnyájan egyszerre vagyunk és a világ addig

tart, amíg kimondom, hogy **BOLDOG ÚJÉVET!**" (Szilveszter). Az időbeli folyamatosság egyetlen maradványa a politika.

Hamvas regényeinek címei beszédesek, felfejthetőek. A *Szilveszter* (a *Karnevál*hoz hasonlóan) a *Káoszra*, vagyis a történet követhetetlenségére és kilátástalanságára utal. A következő két regény (*Bizonyos tekintetben*, *Ugyanis*) címében az epikusságnak még a hiánya sem érzékelhető, csupán a beszélgetés vagy monológ úgynevezett nyelvi paneljei közül ismerhetünk fel kettőt. Hamvas műveiben gyakran az effajta közhelyek zárják le a mondatokat, ezáltal paradox módon nyitva hagyják és végtelenítik azok az értelmetlen és folytathatatlan voltát. Egyfelől a lezárás és összegzés banalitására figyelmeztetnek ezek az eszközök. Másfelől a semmit nem mondó nyelvi fordulatok és közhelyek a felülről vizsgált bábfigurák szavai, tétjük és értékük nincs, ezért a mondatokat befejezni sem szükséges. De vajon ironikusan árnyalt distancia vagy lenéző elzárkózás rejlik az epikus módszere mögött, amellyel figuráit beszélgeti?

Szellem és regényforma összeegyeztethetőségének problematikussága kulminál számos *ellentétpárban*: pátosz és ironia, vád és önironia váltogatja egymást a regények lapjaiban. A próféciák emelkedett nyelvezete keveredik a publicisztikai beszédmóddal, valamint szakrális jelentéskörű szavak kerülnek szomszédságba malacságokkal és trágárságokkal. A szereplők a monológjaikban állandóan felvázolják a polarításokat, például: *jelentékeny és eredeti ember, szent és stréber, valóság és realitás, hiteles és történeti*. A „láthatatlan történet” és a profán realitás egymást kizáró kettősségből való egyetlen kiút a *humor*. Összebékítheti az esetleges stílusbeli fonákságokat, így például a trágárság és az egzakt gondolatiség elemeit: „...Ügyelj arra, hogy orrodból a takony csurogjon. Ez fontos. Szípojj. A koldusnak vigyázni kell arra, hogy a vizuális és az akusztikus hatások lépést tartsanak. Amit a szemlélő lát, azt hallania is kell...” (*Bizonyos tekintetben*) De vajon képes-e a humor azt a stíluson messze túlmutató ellentétet kiegyenlíteni, ami a szellem történet iránti averziójából fakad? *Regényelméleti fragmentumában* Hamvas az alábbi állapítja meg: „...minden jelentékeny regény azon épül fel, hogy a realitással való kompromisszummal szemben áll a humor személyes iniciatívája. A humor az üdv tudat betörése.”¹⁷ És valóban, Hamvas regényeinek (és itt elsősorban a *Karneválra* gondolok) azok a legsikerültebb pillanatai, amelyekben a kiengesztelhetetlen ellentétek, ha nem is kiengeszteltté, de *ábrázolhatóvá* válnak a játékosan odafigyelő, távolságtartóan mégis ottlévő humor eszközeivel.

Hamvas utolsó regényében a *forma visszanyerésének olyan lehetőségei* merülnek fel, amelyek a *Karnevál* kapcsán már felvázolt *három összetevőjű sémában* (az *epikum*, a *stílus* és a *történetfeletti rétegek konstellációjába*) illeszthetők.

(1) Az *epikusság hiányát* enyhíthetik a művekben felbukkanó apró történetecskék, történetfoszlányok, esetleg parabolák. Ilyen eshetőség például a *Szilveszterben* Dalabor és Naura beteljesületlen szerelmének története, amelyben a regényre nem jellemző részletességgel bontakozik ki a Hamvast oly élenként foglalkoztató téma: az anya, illetve a nő történetalakító szerepe. A női princípium, mint a létezés elviselhetetlen folytonosságának, vagyis regényességének egyik fő letéteményese, a *Karneválban*, de még a *Regényelméleti fragmentumban* is megjelenik: „A regénynek a kezdete óta nem volt nagyobb híve, mint a nő... Az egyéni sorsra való igényt, az üdvért való erőfeszítést, a kalandot, vagyis és egy szóval a regényt senki sem tudja jobban méltányolni...”¹⁸ Távoli, de talán nem egészen indokolatlan párhuzamként megemlíthető Márton László *Tudatalatti megálló* című regénye, amelyben a főhős kusza víziójából egyetlen összefüggő történetmozaik hámozható ki: kudarcba fulladt szerelmi kalandja, ami együtt jelentkezik az anyjához fűződő rendellenes kapcsolatával. Az esetleges történet ellehetetlenülésének az oka a Márton-műben a szeretet

17 *Regényelméleti fragmentum*. i.h. 262. o.

18 i.m. 257. o.

gyengesége, míg Hamvas regényében a szerelmi szállal párhuzamosan futó ócska kém-história fogja vissza a két lélek románcának a kibontakozását. A *Szilveszterben* a személyes hibázás kirekesztésének oka a szereplők önállótlanlansága, ami a regényíró szellem nagyvonalú koncepciójának a folyománya. Ezáltal az epizodikus betét csupán a műből kiolvasható *történetellenes filozófia* egyik *illusztrációjának* bizonyul, bőségesen ellátva az éppen aktuális szellem-alteregő (Mr. Patmore) kommentárjaival.

(2) A *személyek és sorsok érzéletes megfestését* gátolja a figurák báb-volta és a művek monologikus szerkezete. Helyenként azonban a kellő ráfigyelés és a humor segítségével Hamvas élményszerűvé tudja tenni regénye alakjait, mint például Tisztánét, a higiénia neveltséges áldozatát a *Bizonyos tekintetben* című regényben. A maszkok és életlehetőségek ábrázolása sajnos többnyire vázlatos és ítélkező, ezért nem adhatja meg nekik az időző együttérzésből fakadó *formaértéket*, szemben teszem azt Laurence Sterne *Tristram Shandy* című művével, ahol a szerző a *vesszőparipa* (hobby horse) fogalom jelentésének kibontásával a monomániás örületeket szelíd bolondságokká csitítja. Prófétikus felülemelkedése megakadályozza Hamvast az emberi lény szeretetteli ábrázolásában, indulatainak kereke csak az esszéisztikus monológ lehet: „...Az emberre semmi sem jellemző inkább, mint az a pont, ahol magát a többitől elválasztja. Ahol magát többnek tartja. Ezen a helyen gyülekezik valami alvadt és romlott vér, mint a fekélyben, ez az én. Ez az infekció az ember lényege...” (*Bizonyos tekintetben*)

(3) A regényekben szereplő *tételmondatok* és kulcspozícióban lévő *motívumok* igyekeznek folyamatosságot adni a történetnek. Ezek a mozzanatok viszont nem szolgálnak mást, mint a szellem újra és újra történő önelhatárolását a lehetséges történetiségtől. Ilyen ismétlődő elemek a kor- és történelemkritika állandó jelenléte, a mítikus tudás cselekménnyé változtatása (például Paddon kalandjai a *Szilveszterben*), valamint a nőnek, a regényesség alapítványozójának esszéisztikus analízise. Hamvas borotvaélen táncol, amikor bölcséleti felépítményének formaellenes alkotóelemeit (például az „*apokaliptikus monológot*” próbálja a regénystruktúra összetartó erejévé avatni. Többnyire ez nem is sikerül.

Hamvas három rövidebb epikai alkotásában a *Regényelméleti fragmentum*ban megjelent és a *Karneválban* többé-kevésbé realizált *üdvőtörténeti egység* felbomlik, a *személy* és a *kollektívum* összebékítése helyett azok útjai végképp elválnak. A kollektívum története a politika irányába sodródik, és abban értelmét veszíti. A regények *egyetlen hőse* pedig a monológ és az esszé segítségével zárja ki magát a személyiségnélküli kreatúrák szürke masszájából. A *szellem* kiválik a *történet folyamából*, és *cserbenhagyja a regényformát*. Magára hagyja annak egyetlen szereplőt, és megvonja tőlük a történetben való megváltás legparányibb reményét is. Érthető tehát a figurák ellenérzése és dühe a gőgösnek bizonyuló szellem iránt. (Talán itt rejlik Hamvas önkritikája?) Mr. Axe, a gyakorlatias észjárású amerikai például ezekkel a szavakkal illeti az egykor élt angol misztikus nevét viselő Mr. Patmore-t: „...ön elviselhetetlenül okos ember. A magam részéről képtelen vagyok a higgadtságát honorálni. Ön csaknem bölcs, és én ki nem állhatom a bölcséket...” (*Szilveszter*)

Hamvas életművében az epika és a bölcsélet egymást kizáró kategóriáknak bizonyultak. A regényforma leépítése Hamvas utolsó pályaszakaszába illeszkedik. Foglalatok a szakítások és az eltávolodás személyes hangvételű esszékötetete, a *Patmosz*, amelynek végső szava mégis a visszatérés.

A szellem szempontjából tehát a regény csak egy meghaladható lépcsőfoknak bizonyult. A regényforma oldaláról nézve viszont a szellem: riasztó idegenség. Vajon valóban így van-e? Mi lehet a szellemtől elhagyott forma létmódja? Erre a kérdésre csak az igazán jelentős regények példák adhatják meg a választ, sokszor bizonytalanságok és továbbbi kérdőjelek alakjában, mint például Hamvas Béla *Karnevál* című műve.

A LÁTHATATLAN ELMÉLET

mindazoknak, akik valaha, valahol fűgét
mutattak a szcientizmusnak.

1993-ban az Életünk Könyvek kiadó gondozásában megjelent Hamvas Béla *A babérli-getkönyv – Hexakümlion* című könyve (399 oldal, 450 forint – és első olvasásra darabjaira hullott...), amelyben a többi esszé mellett olvashattuk az *Imaginárius könyvek* címűt is. A gyűjtemény elején ez áll: „Első kiadás”. Ez – természetesen – nem vonatkozik a különböző lapokban, folyóiratokban történt közlésre. Az *Életünk* című szombathelyi irodalmi folyóirat közölt is a kiadás előtt néhány esszét, az *Aranynapokat* például. Az *Imaginárius könyvek* esetében azonban másról van szó. Amint az 1993-as kiadás jelzi, *A babérli-getkönyv* esszéi 1932 és 1945 között keletkeztek. Ebben az időben Hamvas Béla több magyarországi irodalmi-társadalomelméleti-filozófiai lapnak (*Athenaeum*, *Társadalomtudomány*, *Napkelet* stb.) volt munkatársa, rendszeresen publikálták írásait, közülük nem egyet közöl ez a gyűjtemény. Példáink, a teljesség igénye nélkül: a *Fák* Thomas Mark álnéven jegyezve a *Független Szemle* II. évfolyamának 9-10. számában a 213-215. lapon, a *Kierkegaard Sziáliában* című a *Sorsunk* III. évfolyamának 7. számában az 528-534. oldalakon, immár Hamvas Béla névvel, és ugyancsak ezen a néven az *Antik és modern tájkép a Forrás* első évfolyamának 9. számában, a 257-264. lapokon. Ezek a szövegek kisebb-nagyobb változtatásokkal kerültek aztán az *Életünk Könyvek* Hamvas életmű-sorozatának 5. kötetébe. Gondolom, az első közlés óta eltelt időben még egyszer visszajutottak némi átdolgozásra alkotójuk íróasztalára, azután pedig – sajnos – íróasztalfiókjába.

Az *Imaginárius könyvek* hat recenziója közül öt szintén napvilágot látott a kortárs orgánumban. Hamvas külön címmel látta el mindegyiket, így valójában nem egyszerűen recenziók ezek, hanem miniatűr dolgozatok, esszék.

A következő öt műről van szó, a megjelenés sorrendjében: Hamvas Béla: *Művészet és játék* (Bradshaw, J. William: *Play and art*), *Estétikai Szemle* III. évfolyam 2-3. szám 113-117. oldal; Hamvas Béla: *A művész egyénisége* (Pierre Paul Jourdain: *L'individualité de l'artiste*) *Estétikai Szemle* III. évfolyam 4. szám 194-197. oldal; Hamvas Béla: *Művészet és élet* (Flügel, Hans: *Kunst und Leben.*) *Estétikai Szemle* III. évfolyam 4. szám 198-201. oldal; Hamvas Béla: *A tanulmány* (Matisse, Joseph *Essai sur l'essai.*) *Estétikai Szemle* VI. évfolyam 1-2. szám 88-90. oldal; és végül Hamvas Béla: *Regény és költészet* (Scott, Bentley Robert: *Life and fate in the english literature. Aesthetics and philosophy of art series, no. 2.*) *Estétikai Szemle* VI. évfolyam 3-4. szám 162-164. oldal.

Az olvasóban joggal merülhet fel a kérdés: mi az oka annak, hogy éppen az *Imaginárius könyvekkel* foglalkozom e helyt ilyen részletesen, különös tekintettel az esszé alkotóelemeinek „előéletére”, vagyis az egykorú publikációkra. A választ maga Hamvas Béla adja meg, az *Imaginárius könyvek* bevezetőjében: „Ezekben a könyvismertetésekben különös gondot fordítottam arra, hogy olyanok legyenek, mintha valódi könyvekről lenne szó. Mert nehogy tévedés essék: a nevet, a címet, a tartalmat, a nyelvet, az évszámot, a nyomdát magam találtam ki, s tudomásom szerint sem ilyen nevű szerzők, sem ilyen művek sohasem jelentek meg. (...) megalázó, hogy a komoly esszéista a reális élet fantáziátlanágának alá legyen vetve. (...) a tényleges könyv a recenzió számára méltatlan. Már évekkel ezelőtt megtörtént, hogy egyes könyvekkel kapcsolatban kénytelen voltam

olyasmiről beszélni, ami belőlük hiányzott.” Végül megjegyzi: „Az a jó recenzió, amikor a szerző a könyvet, amelyről ír, maga választja meg, és pedig teljesen függetlenül attól az előítélettől, hogy a mű megjelent vagy sem, vagy soha nem is fog megjelenni.”

Ami már az első pillantásra gyanússá teszi ezeket a Hamvas-recenziókat, az a tőle teljesen szokatlan, aprólékos filológiai pontosság, amely a gondolkodó szellemi mesterének (is) tekinthető Nietzsche-től (aki, ugye, mégiscsak klasszika-filológus volt...) éppúgy idegen volt, mint például a másik neves magyar esszéistától, Cs. Szabó Lászlótól. Hármójuk műveiben gyakoriak az ehhez hasonló fordulatok: olvastam valahol, hogy..., a minap kezembe került egy könyv, amelyben..., némelyek szerint..., azt hallottam, hogy... és így tovább.

Amikor Hamvas a *Patmosz* egyes részeiben hivatkozásokkal zsúfolja tele tanulmányait, és jegyzetekkel tömi ki őket (*Értekezés a közigazgatásról, Függelék a középszerűségről*. In: Hamvas Béla *Patmosz I. Életünk Könyvek*, Szombathely, 1992. 362-450. oldal), akkor nyilvánvaló, hogy ezzel a fontoskodó és rigorózus filológiai kutatómunkát szándékozik tökéletesen nevetségessé tenni, a nevek, a művek, a hely és az idő, amire hivatkozik, nem volt, nincs, és soha nem is lesz. Az alkotók vagy műveik címe, neve gyakran beszélő név, vagy valami nevetéséges semmiséget takar, mint például a *Túlvilági kalauz* című esszéparódiájában (*A babérliet-könyv – Hexakümon*. Életünk Könyvek, Szombathely, 1993. 58-79. oldal) szereplő, Arphanax Nathanael perzsa származású botanikus munkásságáról szóló rész, melyet Hamvas teljes egészében a tudósnek a fekete bürcsönről szóló – eddig 29 kötetes – monográfiája ismertetésének szentel. (Hamvasnak ez az esszéje egyébként is úgy szól a túlvilágról, hogy közben jelen világunk ellehetetlenülését mutatja be egy maróan szatirizáló szerző kegyetlenségével, és a *Bizonyos tekintetben* című Hamvas-kisregény zárlatára utaló egyszerű szomorúsággal.)

A helyzet, melybe a gondolkodó az olvasót hozza, paradox. Ha megfogadjuk mesterünk tanácsát, és elvetjük a filológiai alaposág elvét: nem tudunk rámutatni az *Imaginárius könyvek* mondanivalójának lényegére, tudniillik arra, hogy a gesztusban, mellyel Hamvas kora kulturális, irodalmi, esztétikai orgánumaiban közzétette – valószínűleg a szerkesztőt magát is becsapva – soha nem létezett, „láthatatlan” művekről írt recenziót, igen, ebben a gesztusban, mint *irodalmi tettben* rejlik az a láthatatlan, mert *olvashatatlan* elmélet és tanítás, mely Hamvas Béla életművének egyik legkiemelkedőbb mozzanata. Ez a „haszontalan tudomány” elsőségének hirdetése a mindenkori pozitivista gyökerű szcientizmussal szemben, a kultúráé a „Kultúr”-ral, a civilizációval szemben, az emberié, a humoré az (ál)tudományossal, a fontoskodón-komolykodón semmitmondóval szemben.

Másrészről, ha eltérve a hamvasi tanítástól-vélekedéstől, belevetjük magunkat a korabeli folyóiratok kutatásába, és felszínre hozzuk az *Imaginárius könyvek* részleteivel kapcsolatban fentebb ismertetett adatokat, a mű értelmezésének új – már-már posztmodern – távlatai nyílnak, az említett láthatatlan hamvasi elméletre való fontos utalásokkal és vonatkozásokkal. Csakhogy ekkor tettünk hazudtolja meg szándékunkat; míg az előző esetben a szándék hamvasi, eredmény azonban abból nem származik. Nem kerülheti el figyelmünket a tény, ebben a problémában valójában az írott, lehetséges és a hús-vér, valóságos világ(ok) közötti viszony ellentéte feszül. Lehet-e a lehetséges valóságossá, és a valóságos abszurdá?

Korunk talán legfrissebb irodalmi próbálkozásai azt mutatják, hogy az irodalmi „ábrázolás” nemcsak témájában távolodik a valóságos világtól, annak lehetőségétől. A lehetetlen megvalósulása helyett egyre inkább a valóság ellehetetlenüléséről beszélhetünk. Ennek előzménye az a például Esterházy Péter nevével fémjelezhető írásmód, miszerint szövegünkbe saját szöveggént emeljük be már megírt alkotásokat, azok részeit, a már megteremtett lehetséges világot vegyük át, mint saját teremtsünk új lehetséges világokat (műveket), ezek alkotói-teremtői jogáról azonban mondjunk le, és pedig olyan alkotók részére, akiket szintén mi teremtetünk. (A teljesség kedvéért természetesen meg kell említenünk a hamvasi irányvonalhoz sorolható talán legjelentősebb két magyar irodalmi alkotást, Weöres Sándor *Psychéjét* és Csoko-

nai Lili Tizenhét hatyúk című regényét, melynek nőírói álarca mögött éppen a már említett Esterházy rejtőzik, reá jellemző módon itt is szüntelenül idézve.)

Ákár így, akár úgy: a probléma adott, és Hamvas nem az az író, aki igyekszik könnyíteni olvasói munkáját. Épp ellenkezőleg. A számtalan, reális léttel nem bíró név, adat és utalás mellett fölvonul a reális világirodalom, Cervantes, Hugo, Gide és a többiek. A sorból most csak egyetlen szerzőt emelek ki, Walter Patert, akitől – saját bevallása szerint – a módszert veszi. „Példaképemül Walter Patert választottam, aki elviselhetetlennek tartotta, hogy a biográfia nemes műfaját egy valóságos emberi élet értelmetlen szeszélyének szolgáltatssa ki.” Az angol szerző – létező – *Marius the Epicurean* című regényéről szintén Hamvas első alkotói korszakában jelent meg egy recenzió az *Imaginárius könyvek* szerzőjének tollából. (*Marius és Kallista*. J. H. Newmann *Kallista* – Walter Pater: *Marius the Epicurean* c. regényeiről, *Napkelet* XV. évfolyam 12. szám 797-804. oldal.) A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Pater gyökeresen ellentétes irodalmi felfogást vallott, mint a Ruskin köréhez tartozó Coventry Kersey Dighton Patmore, aki szintén Hamvas kedvelt auktorai közé tartozott, annyira, hogy egyik kisregényének, a *Szilveszternek* főhősét, a „gyakorlati gondolkodót” róla nevezte el.

Teremtsünk tehát éppen születő lehetséges világunk köré minél nagyobb fölfordulást és kaoszt, hogy végül talán éppen azért váljon láthatóvá az az elmélet, mely *A láthatatlan történet* című esszégyűjtemény *Héloise és Abélard* című esszéjének (Akadémiai Kiadó, Hermész Könyvek sorozata, Bp. 1988. 139-155. oldal) alapgondolatával és a *Scientia Sacra* (Magvető Könyvkiadó, Bp. 1988.) némely részletével együtt paradox módon a láthatatlan elmélet névvel illethető.

Héloise és Abélard kapcsán az elveszett művek meglétéről ír, értekezik Hamvas, alátámasztva azt a sátáni (wolandi) tételt, miszerint „kézirat nem ég el”. A Hamvas olvasó hamvas olvasók természetesen megszokhatták már: ebben az esszében szó sem esik Mihail Bulgakovról, sem *A Mester és Margaritáról*... A *Scientia Sacra*-ban aztán Hamvas már odáig megy, hogy nemcsak a már elveszett, megsemmisült alkotásnak van örök időkre hatása az emberiségre és az egyes személyiségre egyaránt, hanem annak a gondolatnak is, amely egy szigeten magányosan élő hajótörött agyában fogalmazódik meg, halála előtt néhány másodperccel, elhagyatott barlangjában. És ha mindez így van, akkor innen már csak egy ugrás azoknak a műveknek a birodalma, amelyek még ennyi léttel, vagy valóságdarabbal sem dicsekedhetnek. Elérkeztünk az *Imaginárius könyvek* birodalmába.

Hamvasra jellemző, hogy elkezd írni egy esszét egy adott témáról, és észrevétlenül másra tereli a szót, végül már nem is az eredeti mondanivalóról van szó, az esszé azonban elkészült, és magával ragadó és kiváló. Erre a tudatos törekvésre utal Hamvas az *Imaginárius könyvek* gyűjteményének fentebb idézett bevezetőjében. Ugyanitt teszi fel a kérdést: miért választotta a kifejezésnek ezt a – kissé szokatlan – formáját? „Azért, hogy az olvasót az orránál fogva vezessem s a végén a markomba nevessek?” Itt hivatkozik aztán Walter Paterre és az öntörvényű, tiszta, „l’art pour l’art” recenzióírás elsőbbségére. Ez a magyarázat azonban a felszínen mozog csupán. A pontosabb megfejtéshez több kell ennél.

Mindeddig nem szóltunk a recenziók tartalmáról, pusztán mint irodalmi tetteket értékeltük, és ezzel – szándékosan – leválasztottuk őket arról az értelemzési síkról, amely leginkább hozzájuk tartozik, mivel a bennük levő szavak nyelvtani szerkezete, a mondatok hozzák létre, nem pedig valamilyen, az írásbeliségen már félig-meddig túl lévő atraktív gesztusok sorával jellemezhető öntörvényű jelrendszer. Tekintsük át tehát: miről szólnak ezek a miniatűr esszék! Tartalmuk tagolásához elengedhetetlen megvizsgálunk, hogy milyen mértékben és mennyiben tér el egymástól, vagy eltér-e egyáltalán a korabeli folyóiratokban közölt változat és az *Életünk Könyvek* kiadó által a Hamvas életműsorozat ötödik kötetében közölt – valószínűleg véglegesnek tekinthető és Dúl Antal szerkesztői munkáját dicsérő – esszé(gyűjtemény).

Az eltérés az egyes tanulmányok tekintetében eltérő mértékű. Az azonban mindenütt megfigyelhető, hogy a szövegek sűrűsödtek, összeértek; és ennek tartalmi következményei is vannak. Sorok, néha mondatok, sőt egész bekezdések tűntek el a végleges változathoz. Az alábbiakban a megjelenés sorrendjében az első három recenzióból idézünk olyan részleteket, melyeket az olvasó hiába keresne az életműsorozatban.

A *Művészet és játék* című tanulmány szenvedte el a legtöbbet az öcenzúrától: a két utolsó bekezdés (több mint egy oldal) teljes egészében eltöröltetett, s egy új, rövid bekezdéssel fejeződik be a szöveg, mely már az előző oldalakon is mentesült több apró ponton azoktól a kiegészítésektől vagy példáktól, melyeket a szerzője később terjengősnek ítélte. Az utolsó két bekezdés eredetileg a gyermeki játékot a természeti egyszerűséggel, az étellel párhuzamba állítva mutatott rá arra, hogy az autentikus művészi alkotás teremtő alkotás, olyan munka, mint a gyermek céltalan játéka és Isten teremtő akarata. Az ebben az alkotó munkában rejlő felmérhetetlen veszélyt jelezni hivatott gyönyörű *Homérosz*-idézzel végződik az elsőként publikált változat, előbb ékes görög betűkkel eredetiben, majd magyar fordításban: „veszélyes az, ha az istenek testet öltve megjelennek.” Hamvas itt arra utal, hogy a művészet és a gyermeki játék mindig emberin túlit, istenit hoz létre, „ami halálos, mert isteni.” S hogy ez a szép rész miért vált áldoztatávé szerzője szerkesztői önkényének? Minden bizonnyal azért, mert erről a témáról összeszedettebben, terjedelmesebben szól *Arlequin* című írásában, vagy a *Silentium – Titkos jegyzőkönyv – Unicornis* triászának más részletében (Hamvas Béla: *Silentium – Titkos jegyzőkönyv – Unicornis Vigilia* Bp. 1987. 125-146. oldalon).

Második példánk *A művész egyénisége* című szövegből való. Két helyen maradt ki terjedelmesebb rész (néhány sor) a tanulmányból, mely két fő csoportra osztja a művészeket egyéniségük szerint, s így mutatja be az egyes alkotók felfogása közti eltéréseket, hogy aztán az írott és reális világra egyaránt érvényesíthető általánosságokhoz jusson el a romantikus művésztől (mélység típus) a klasszikus (kristályos típus) javára. Az első rész, amely később kimaradt, hosszabban értékeli és jellemzi a romantikus művészt. A későbbiek ismeretében erre valóban nem volt szükség már a végső változatban. Érdekebb azonban a második kihagyott részlet, mivel itt pontosabban világítja meg Hamvas azt, hogy miért helyezi olyan alacsony szintre a nem művészi alkotó munkát, az általános emberi munkavégzést. Itt jut el az ügynökvilághoz, amelyről más helyen is szólt már, még hozzá a rá olyannyira jellemző gúnnyal.

„Az ügynökvilágnak nincsenek élményei, ami itt átélés, az széthull, töredékes, morzsaszerű, atomos, mint a homok. Épp ezért az a kép, amit ez a világ az életről magában hord, szintén ilyen morzsás és homokos, formátlan, nem reális.” Bár e nélkül a részlet nélkül a kötetbe került változat kevésbé egyértelműen értelmezhető, azonban egyáltalán nem biztos, hogy ez baj lenne.

Végül még egy példát vegyünk, ezúttal a *Regény és költészet* című esszéből, a regények szerkezetével kapcsolatban: „Megoldott és befejezett regény nincs: egy marék amorf bozót, amelynek sem igazi kezdete, sem igazi vége. Don Quijote sorsa a határtalanba meghosszabbítható, ha az ember annyi kalandot eszel ki, hogy ne egy, hanem húsz vagy ötven, vagy nyolcszáz kötetet töltsön meg. Ugyanilyen végnélküli kaland a »Wilhelm Meister«, vagy a »Pickwick papers«, vagy Joyce »Ulysses«-e.”

Az eddigiekből látható, hogy az öt miniatűr-esszé, melyekhez a kötetben még egy csatlakozik (*Oakuji. T. = Read. B. M.: Poetry in East and West. London-Madras: World-Press. 1938. 272 p.*), szorosan összetartozik. A hatféle maszk alatt Hamvas a számára egyik legfontosabb témáról értekezik: művészet és művész, élet és alkotás viszonyáról. Teszi ezt a tőle megszokott módon; egzisztenciális-életrendi-személyes relációba helyezi a problémát, és ilyen módon lassan-lassan kirajzolódnak a láthatatlan elmélet körvonalai, láthatóvá válik a gondolati építmény.

A reális élet és a művész(i) lét több szinten is ellentétbe vagy párhuzamba kerül ezek-

ben a művekben (erre már volt példa az idézetekben). Ez a kérdés tulajdonképpen a messzerűség-lehetséges és a teremtett-reális világ különbségéhez, ellentétéhez visz el bennünket, és ezáltal annak felismeréséhez, hogy Hamvas ezekben a műveiben nem pusztán a művészt és a nem művészt, a létet és az életet különíti el, vagy választja ketté, de eljut individuum és személyiség különbségének felismeréséhez, amit aztán majd a *Scientia Sacra*-ban fejt ki a maga teljességében.

Az individuum és a személyesség egyaránt alkot, létrehoz. A „kristályos típusú” és a „mélység típusú” művész szembeállítás a klasszikus és a romantikus típusú művész megkülönböztetése, s ezzel először oda jut el Hamvas, hogy kijelenti: „Klasszika nem egyéb, mint rend, – kosmos: szép rend. Romantika nem egyéb, mint rendtelenség, kavargás és kaosz. (...) A kaosz nem reálisabb, mint a kosmos (...) kosmosban élünk és nem kaoszban s az lát reálishan, aki kosmost lát. (...) a klasszikus művész a reális, a játékos, a derült és: – a *passzív*. A romantikus a szenvedélyes, a szenvedő és ez az *aktív*. (...) Mert végül is látni több, mint cselekedni.” Tanulságos lenne, ha itt Goethe hasonló, öregkori megnyilatkozásait mellékelnénk. (A klasszikus, ami egészséges, a romantikus, ami beteg.) Ám Hamvas véleménye Goethéről koronként módosul, különösen pályája delétől fokozatosan elfordul a figyelme az olyan „közvetlen” elődöktől, mint Goethe, és a hagyomány egyetemessége, valamint a személyegyzisztenciájának egyedisége izgatja. A klasszikus és a romantikus művész megkülönböztetésétől jut el később a gondolkodó Hamvas a játékról való fejtegetéseire, valamint a keleti és a nyugati művészet összehasonlításán keresztül oda, hogy világosan látja: csak az alkotás iránt mélységes alázattal viseltető, egyszerű, játékos, tiszta alkotó, a személy hozhat létre hiteles és reális teremtett világot. Az individuum önnön hübriszének fojtó szorításában vergődik, mert képtelen lemondani individualitásáról azért, hogy személylété váljék.

Ha fel akarjuk oldani az *Imaginárius könyvek* mondanivalóját és annak alkalmazása közti paradoxont, akkor tekintettel kell lennünk a már Friedrich Schiller által kifejtett játékelméletre. Innen, a túlzásba vitt filológiától és a romantikus individuum kavargó hübrisztől-pátoszától egyaránt mentesen a hat kis tanulmány tartalma és formája egyként értelmeződik, ellentmondások nélkül. Ezek az ellentmondások azonban szükségesek voltak ahhoz, hogy – mint valamely alapvető tézis cáfolatai – felfedjék előttünk az *Imaginárius könyvek*ben rejlő forma és tartalom összefüggéseit, szintézisét, valamint a személy szerepét az alkotásokban, abban a realitásban, amelyben Hamvas szerint bolondok lennénk, ha nem az örök életre rendezkednénk be.

Végezetül térjünk vissza *A láthatatlan történet* és a *Scientia Sacra* kapcsán felmerült problémához. Ha elfogadjuk, hogy az eltűnt, megsemmisült szövegeknek, műveknek, sőt az alig megformált gondolatoknak is van utóélete és számottevő hatása az emberi kultúrára és az egyénre, annak gondolkozására egyaránt, akkor érdemes eltöprengnünk egyúttal az *Imaginárius könyvek* „előéletén” is. Könnyen elképzelhető, hogy hatása volt az *Esztétikai Szemlében* megjelent öt recenziónak kortárs olvasóira. No, persze nem kell olyan hatásra gondolni, mint amilyen például a *Nemzeti dalé* volt a múlt században. Mindössze akkorára, mint egy átlagos recenzioé. Kézbe vesszük, elolvassuk, és talán elgondolkozunk rajta, talán elfelejtjük. Így vagy úgy: a kritikák – és velük a művek, melyekről szólnak – elindultak az irodalom labirintusának szövevényes útjain, és most már nem lehet azt kijelenteni: ilyen művek és írók soha nem léteztek és nem is fognak. Mert itt vannak. Itt vannak a gondolatok, a szavak, melyeket Hamvas Béla „kölcsonzott” nekik, és most már bennünk, olvasókban is gyökeret vertek. Aki írni akar e szövegekről, az hivatkozhat rájuk, aki olvasni akarja, az olvashatja őket. A varázslat tökéletes. Bár Hamvas-Prospero már *Imaginárius könyveinek* bevezetőjében eltöri pálcáját, a csodás elváltóság, mely rabul ejtett minket, nem szűnik meg többé, megmarad, mint Heloïse és Abélard története, és a barlang mélyén elhagyottan haldokló hajótörött utolsó gondolata.

SZABADSÁGÉRZÉS ÉS ZAVAR

A fiatal Bibó „pénz”-értelmezése

Rékasi Jánosnak

1

Bibó István fiataalkori – 1944 előtti – írásai sajátos kettősséget mutatnak. Mint a pályakezdő írók többnyire, az övéi is bizonyos kialakulatlanságról árulkodnak; a nagy művek magasából visszatekintve – bármilyen érdekesek és színvonalasak is ezek – érződik rajtuk valamiféle nem kész jelleg. Ez, persze, természetes; nincs mit csodálkozni rajta. De – s ez már annál érdekesebb – az 1944 előtti írók mégsem csupán előzményei valami tökéletesebbnek. Van, ami éppen ezekben a korai írásokban mutatkozik meg a legtisztábban, hisz e pályaszakasz egyik funkciója Bibó számára éppen az őt foglalkoztató alapvető kérdések – bár elvont s vázlatos – fölvetése s megfogalmazása volt. Ez magyarázza, hogy egy sor probléma, amely csak később, a nagy Bibó-írásokban értelmeződött a maga teljességében és árnyaltságában, ezekben elvont formában már fölbukkant. A fiataalkori írók javának ez a sajátossága azért különösen fontos, mert az a gondolati modell, ami a nagy politikai esszéikben szükségképpen csak mint értelmezési elvek *alkalmazása*, lenyomata s vonatkozási rendszere jelent meg, a fiataalkori írók egyikében-másikában gyakran explicit – „tétéles” – alakban érhető tetten. „... ezek a modellek” ugyanis, ahogy Kovács Gábor írja, „már a pálya elején elkészültek, bár a későbbiekben számos ponton jelentős módosulásokon mentek át.” (Kovács Gábor, 1993. 148.) Az 1944 előtti Bibó-írók így a Bibó-értelmezés számára nem csupán ujjgyakorlatok, nem csupán az (intellektuális) szocializáció dokumentumai – magyarázó értékük is nagy.

Ezeknek a fiataalkori írásoknak az egyik legfontosabbika kétségkívül a pénzről tartott – mindmáig publikálatlan – rádió-előadása. Egy *A pénz* című tanulmánya ugyan közismert; ezt 1942-ben a Magyar Szemle közölte, s művei gondozói fölvelték gyűjteményes kötetébe is. (Bibó István, 1986. 203-220.) A publikált szöveg azonban egy bonyolult alkotói folyamatnak csak egyik – félig-meddig esetleges – fázisát mutatja. Bibó e témával már jóval korábban is foglalkozott. Előbb, az 1936/37. (tan)évben, közelebbről egyelőre meg nem határozható időpontban az Új Iskola volt növendékei körében beszélt a pénzről – ennek ha szövege nem is, emlékeztető vázlata fennmaradt. (MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5116/39.) Majd nyilván a szűkkörű előadás sikerén fölbuzdulva, 1938. április 24-én a magyar rádió „II. hullámhosszán” beszélt e tárgyról. Szereplése mögött, nagy valószínűséggel, Ortutay Gyulát gyaníthatjuk, aki ekkor a rádió lektora volt, s barátait, szegedi diáktársait több-kevesebb rendszerességgel foglalkoztatta. Valószínű, hogy ő kérte föl előadásra Bibót is, de a témaválasztás alighanem magától Bibótól származott. A pénzről szóló három szöveg közül, talán nem véletlenül, ez a második változat a legérdekesebb. (MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5116/23.) Az első improvizatív jellegű alkalmi előadás volt, amely valószínűleg Bibó egykori iskolájának fölkerésére, pedagógiai célokra készült, s a probléma fölmerülésének, vázlatos körvonalazásának fázisát mutatja. Az 1942-es szöveg pedig egy kész szöveg és koncepció „akadémikus” áthangszerelése, a közlő folyóirat jellegéhez való igazítása; bizonyos értelemben túlcsiszolt mű. A Bibót foglalkoz-

tató problémák megfogalmazása, értelmezése legtisztábban a rádióelőadásban történt meg. Ez ugyanis már nagyobb igényű, komolyabb szereplési alkalom szülötte volt, mint az Új Iskola diákjainak tartott; ezt már előre meg kellett írni. S – már csak emiatt is – jelentkezik benne az újragondolás tisztító, elrendező, arányosító szerepe is. De – időben viszonylag közel az első előadáshoz – maga a probléma még eleven, előrelelendítő erő volt; a szerzőt magát még erősen foglalkoztatta a tárgy.

A három szöveg összevetése, a szöveg formálódásának, hangsúlyváltozásainak nyomon követése érdekes textológiai feladat lehet; egy kritikai igényű kiadáshoz ezt el is kell végezni. Most a lehetséges megközelítések közül mégsem célszerű emellett „leragadni”; a rádióelőadás szövegének gondolkodástörténeti érdekessége erősebb s inspirálóbb. A fiatal Bibó értékekkel és értékeléssel kapcsolatos, teoretikusan megfogalmazott beállítódottságáról ugyanis ebből a szövegből tudható meg a legtöbb. Márpedig tudjuk, az értékek problémája, s ezek szociológiai dimenziója, az értékelés Bibó István életművében központi szerepet játszott. A nagy Bibó-esszék – eltérően a modern társadalomtudományok értékténetségre törekvésétől – bármennyire „objektívek”, bármennyire a „dolgokat magukat nézik”, hangsúlyozottan értékelők. Minden jelenség, folyamat, személyiség az „értékek fényében” íródik le. Az értékek és az értékelés problémájának direkt, explicit megjelenése a fiatal Bibónál tehát az életmű egészére vonatkozóan erős magyarázó értékkel bír.

A filológiától azonban teljesen így sem távolodhatunk el. Egy kérdésre – hogy tudnillik pontosan mikor keletkezett a rádióelőadás? – választ kell adnunk. A hagyatékban fennmaradt kézirat első lapjára ugyanis – valamikor utólag, írásai rendezése során – Bibó ezt írta föl: „Rádióelőadás 1937. ápr. 24-én a Pénzről. (A hasonló című cikk rövidített formája.)” Ez a följegyzés azonban legalábbis pontatlan. A kézirat javításai, „külső” bírálói megjegyzéssel mutatják, ez nem egy már kész cikk kivonata, nem az 1942-es cikk rövidítése; ez időben – s így a szöveg formálásában is – megelőzi azt. S ami ennél is fontosabb, nem is 1937-ben született. A hagyatékban fennmaradt a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Részvénytársaság igazgatóságának írógéppel „kitöltött”, előnyomtatott levele: 1938. március 29-éről. Ebből kiderül, az előadás 1938. április 24-ére lett „műsorba állítva”, s március végén már címe is megvolt: *Nem a pénzben van a hiba*. Április 6-án „d. e. 11 órakor” pedig Bibónak meg kellett jelennie a rádió stúdiójában, „hogyan Ortutay Gyula dr. lector urunk a mikrofon különleges sajátosságaival megismertesse és a szükséges hangpróbát megtarthassa.” Az előadást tehát Bibó valószínűleg még 1938. márciusában írta; a rádió 29-én már az előadás egyik kéziratát példányát vissza is küldte a szerzőnek.

2

Kovács Gábor, aki az 1942-es *A pénzre jó szemmel* fölfigyelt, a Magyar Szemle-beli változatot olyan írásnak tekinti, amelyben Bibó egy értékválság kritikusaként jelenik meg. „Az idős Bibó művei felől nézve az írást, úgy tűnik – írja Kovács –, mintha a fiatal Bibónak ebben a munkájában valamiféle történelmi nosztalgia jelent volna meg, s az európai fejlődés igazi nagy és vissza nem hozható korszakaként a középkor állna, mely utoljára biztosította az európai ember számára egy jól működő értékrendszer lehetőségét. Mintha a fiatal Bibó a Huizinga által megénekelte középkorvégi alkonyatban az európai civilizáció alkonyát is látta volna”. (Kovács Gábor, 1993. 154.) Majd, más írásokat is bevonva az interpretációba, így folytatta: „Bibó ezekben az években mintha egy törést látott volna az európai középkor és újkor között.” S folytatásként, bár a továbbiakban sem lépett ki a bizonytalanságot s föltételezést kifejező „úgy tűnik, mintha”-érvelésből, semlegesen sarkos kérdésfelvetést fogalmazott meg: „Netán egyfajta modernitás ellenesség, valami-

féle konzervatív álláspont tükröződött ebben a véleményben?” (Kovács Gábor 1993. 155.) A válasz pedig: „Úgy tűnik, mintha ezekben az években Bibó István a modernitást inkább értékromboló folyamatként értelmezte volna, tagadván annak lehetőségét, hogy a rombolás új értékek teremtésével járt együtt.” (Uo. 155.)

E megfogalmazások meglehetősen óvatosak, s inkább sejtések, mint határozott állítások. Maga Kovács Gábor is inkább látszatként, semmint tényként kezeli őket. Gondolatmenete egy pontján pedig le is szögezi: „észre kell vennünk, hogy már *A pénzben* is ott volt a konzervatív antimodernizmuson való túllépés.” (Kovács Gábor 1993. 156.) Egészében mégis nyilvánvaló: a fiatal Bibó írásainak értelmezésébe, mint lehetséges szempontot, bevonta a konzervatív álláspontként való értelmezést. Azaz: Bibó indulásának konzervatív vonásaira irányítja a figyelmet.

E megközelítés jogosultságát magam sem tagadom. Bibó életművében van valami, ami a konzervativizmushoz kapcsolja, illetve, pontosabban konzervatív recepcióját is lehetővé teszi. (Konzervativizmuson természetesen nem az egykorú magyar politikai konzervativizmust kell értenünk, hanem a nyugat-európai értelemben vett átfogó irányzatot. Vö. Körösi András, 1986.) Bibónak konzervatívként való interpretálása azonban félrevinné az értelmezést. Életműve – már fiatalkori írásaiban is – minőségileg eltér a vonulattól. Hogy mennyire így van ez, éppen a pénzről tartott rádióelőadás mutatja a legszembetűnőbben, amely – bár tartalmazza azokat az elemeket, amelyeket Kovács Gábor kiemel – egészében éppen a konzervativizmus alapértékei *meghaladásának* dokumentuma. S módszerintézkedésként megjelölje azt a *mérlegelendő* logikát, amely később éppen legjobb írásai bontakozott ki a maga teljességében.

A Nem a pénzben van a hiba sajnos rövid írás, mindössze 12 gépelt oldal, mondanivalóját Bibónak 30 percen kellett előadnia. Ez értelemszerűen bizonyos vázlatos jelleget ad az előadásnak; idő s hely voltaképpen csak a probléma exponálására jutott. De éppen a Bibót foglalkoztató kérdéseknek ez az artikulálása a tanulságos. Bibó ugyanis egy sajátos mérlegelendő logikát érvényesítve újra s újra szembenézett az alapellentmondásból fakadó lehetséges problémákkal. Előadása így e problémák folyamatos exponálása és föloldása, ami valójában az alapgondolat egyre tágabb körben zajló s egyre mélyülő újraértelmezése. A már „helyére tett” jelenség új s új összefüggésben fölbukkan, és újra s újra mérlegre kerül. A gondolatmenet így a szimpla linearitás helyett fraktálszerű, önmagát „megismétlő” s mégis új módon, új összefüggésbe helyeződő dilemmák egymásutánjaként bontakozik ki. Ezt szem előtt tartva, persze, a „külső” értelmező maga is kénytelen újra s újra szembenézni a Bibó fölvetette, új s új alakban föltárló alapproblémával, figyelve közben a létrejövő gondolati alakzatra, amely Bibó „végső” állásfoglalását adja.

Bibó az embereknek a pénzhez való – diametrálisan ellentétes – viszonyából indult ki, s azt a szociálpszichológiai fenomént írta le és értelmezte, amelyet saját korának a pénzhez való viszonya teremtett meg. Ez igen erős axiológiai vonatkozásokkal rendelkezik, mégpedig társadalomtörténeti kontextusban. „A pénz jelentősége körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban – vélte –, mint az a rengeteg közszájon forgó bölcsesség, melyet úton-útfélen hallanunk kell róla.” (1.) Ám – s ez nagyon jellemző – Bibót éppen ez a zavar foglalkoztatta, az hogy a „pénzről szóló hallomások és tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tévútra vezetők”. (1.) Első lényegi megállapítása is annak rögzítése, hogy „képmutatók vagyunk a pénzzel szemben. Szeretjük és keressük, de ugyanakkor zavarban vagyunk és félünk tőle. Nélkülözhetetlennek tudjuk, de azért mégis valamiképpen alantásnak. Prófétaiktól, papoktól, tudósoktól, költőktől, művészek-től, államférfiaktól, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valamilyen módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, elvárjuk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges ember. De ha ugyanezek a papok, tudósok, művészek és államférfiak bennünket, közönséges embereket a pénz hasonló

megvetésére szólítanak fel, akkor hirtelen támadt alázattal gyarlóságunkat hangsúlyozzuk, és arra az áthidalhatatlan szakadékra hivatkozunk, amely a szellem kiválasztottjait a hétköznapi emberektől elválasztja. Ide-oda hányódunk a kétféle beállítást között: alkalom, hangulat és szükség szerint vetjük meg a mások pénzéhségét és okoljuk meg a magunkét.” (2.) Ez az expozíció természetesen nincs minden veszély nélkül, könnyen moralizálásra csábít, vagy pragmatikus álmegoldásokra. Bibó azonban sem ezt, sem azt nem tette, elvetette az „aranyközéputas igazságokat”. S a dilemma korhoz kötött átmenetiségében is lényeges tendenciát ragadott meg. A problémát általános formára tudta hozni. Úgy vélte, „azt kell tisztáznunk, mi a pénz?” (3.) De – s ez megint nagyon jellemző problémakezelésére – a hagyományos közgazdasági definíciók nem érdekelték. Idézett ugyan egyet („csereeszköz, értékmérő”), igazában azonban a pénz axiológiája érdekelte: „miként viszonylik [a pénz] a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgáláshoz”? (3.)

A válasz, amelyet ön maga kérdésére adott, nemcsak plauzibilis, de önmagában is perdöntő a konzervativizmushoz való viszonyt illetően. „A pénz” ugyanis, vélte Bibó, „utalvány sokféle és szabadon választható lehetőségre, lehetőségek eszköze s így maga is lehetőség. Abban különbözik minden más lehetőségtől, hogy nincs meghatározva: absztrakt, tárgyitalan és személytelen lehetőség. Minden eszköz, amit az ember mozgósítani tud a maga számára, valamiképpen megköti: vagy egy tárgyhöz, amit használatba vesz, vagy egy személyhez, akinek a segítségére szorul. A pénz mindkét irányban minimumra redukálja ezt a kötöttséget, és ezzel egyszerre emeli a legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való függetlenség lehetőségét.” (3.) Jól látható, nincs az a bankár, aki lelkesebben és meggyőzőbben tudna érvelni a pénzhasználat mellett, s a pénznek ez a fölfogása egyértelműen szabadságcentrikus. Ez a definíció a szabadság felől értelmez, a pénz mint a szabadság lehetősége és eszköze jelenik meg. A szabadság pedig, tudjuk, nem konzervatív érték, sőt éppen a konzervativizmussal szemben álló liberalizmus legfőbb értékelve. (Ezen nem változtat az, hogy a mai amerikai neokonzervativizmus voltaképpen e liberális érték körül szerveződik meg.) Bibó azonban – mérlegelvű logikáját követve – nem állt meg e ponton; rögzítette a liberális alapérték jelentőségét, de a következő lépésként leszögezte azt is: ha a pénzben benne rejlő lehetőségekre gondolunk, „akkor két érzés fog el bennünket: nagyfokú szabadságérzés és nagyfokú zavar. [...] az a kultúra, amely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára.” (3-4.) A kérdés most már az: visszalépés-e ez? A konzervatív értékek fölszín alól való föltörése-e ez? Azaz: a zavart Bibóban a teljesen meg nem haladott konzervatív gondolkodó érzékelt-e?

Úgy vélem, nem. A Bibó emlegette „zavar” – az „értékes lehetőségek” megoszlásának végső igazolatlansága és esetlegessége – a modernitás valóságos kísérőjelensége. Faktum, szociálpszichológiai realitás. A modernitás mai válsága nem utolsó sorban éppen e zavar megkerüléséből, nemlétezőként való kezeléséből fakad. S ma talán súlyosabb és rombolóbb, mint 1938-ban volt. E zavarra azonban Bibó nem-konzervatív módon reagált; nem a modernitás előtti helyzet eszményítésében és restaurálásában, hanem a probléma tudatosításában és kezelésében látta a megoldást. Az „értékes lehetőségek” szemszögéből vizsgált középkort a „legnagyobb kötöttségek” világának látta. „A várúr-nak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, jobbágjai, hűbéresei és vendégbarátai, de az ezekben rejlő lehetőségek nagyban és egészben azonos kereteit szabták annak, hogy miként éljen velük. A várúr nem adhatta el a várát és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetőségei, kiváltsága, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához. Ugyanúgy kötve volt a jobbágy a földjéhez, a városi mesterember szerszámaihoz és polgári jogaihoz, a pap az ő papi rendjéhez és így tovább. E lehetőségek nagyrészt természetben voltak adva, ami eleve meghatározta a velük való életet és

legtöbbször csak egyféle felhasználást engedett, sokfelét pedig semmi esetre.” (4.) A pénz szerepe pedig éppen az lett, mondja Bibó, hogy ezeket a kötöttségeket megszüntette: kitágította a lehetőségeket. „Pénzzel ma az emberek számára értékes és kíváncsi dolgoknak óriási hányadát meg lehet kapni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megkapni”. (4.)

Bibó azonban e ponton sem állott meg; a következő lépésben a lehetőségek kitágulásának a pénzzel kapcsolatos diszfunkcióját is észrevette. „Hogy lehetőségeket és értékeket pénzbeli egyenértékük szerint is össze lehet hasonlítani egymással”, természetesnek tartotta. Az értékeknek a pénzre való kizárólagos „lefordítását”, leszűkítését azonban már aggasztónak találta. (5.) Miért? A pénzt, mint cikke több helyéből is kiderül, fontos, sőt „túlzséniális” eszköznek tekintette. Minden értéknek a pénzre, a számszerűsítésre való redukálását azonban elutasította: „Az értékek – írta – számtalan kiterjedésűek. Két érték egymáshoz való viszonya csak végtelenül sokrétű megérzéssel és megítéléssel keresztül ragadható meg. A pénz értékének viszont egyetlen egy dimenziója van”. (5.) A minőségi értékelést a mennyiségi értékelésre szűkíti le; „az amerikai ember, de az európai kultúra is mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékeli.” (5.) Példái – a sportrekordok mérésétől a szépségkirálynő választásának módjáig – mind ezt demonstrálták. Belőlük azonban, jellemző módon, azt a mérlegelést hiányolta, „amit igazán csak az egész teljesítmény összhangja által kiváltott és egyértelműen megnyilatkozó értékelismerés állapíthat meg.” (6.) Úgy látta, az értékeknek a mennyiségre való redukálásával „fantázia híján levő egységekre bontjuk a fantáziával teljes dolgokat.” (7.) „A szám meglep, megrettent, meghökkent, anélkül, hogy igazában igénybe venné a fantáziánkat, s így lassan elszokunk attól, hogy a dolgok megértésére fantáziánkat és a dolgok iránti szeretetünket mozgósítsuk.” (7.) S ennek a reduktív folyamatnak a „tarthatatlanságát” Bibó szerint legtisztább formában a „pénznek az értékelésében” fedezhetjük föl. „A pénz értéke – vélte – nem állhat másban, mint a benne adott lehetőségekben és azok kötetlen, szabad voltában. Ehhez azonban olyan pénzszerző emberfajta kell, aki a pénzben adott lehetőségekkel élni és azok között választani tud.” (7.) Az újkori pénzgazdálkodás „élet-szemléletében” azonban Bibó szerint „a pénz nem szabad lehetőség, melynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összeg szerint növekvő értékszimbólum, melyből a több *mindig* nagyobb értékű a kevesebbnél”. (8.)

A mennyiségre s konkrétan a pénzre való redukciónak ez a kritikája kétségkívül az egész előadás egyik centrumát képezi; Bibó beállítódottságának egyik tartóoszlopa itt keresendő. A redukcionista logika ugyanis a gondolkodástörténet modern szakaszának, a modernitásnak egyik központi jellemzője; egyik formájában a modern tudományok, másik formájában a modern (tőke-elvű) gazdaság *hatékonyságának* alapja. Ismeretes, hogy pl. a kvantummechanika óriási sikereit, amelyek egész életünket átalakították – a redukcionista logikának köszönhetjük. Heisenberg erről, ha nem is Bibóval egyidőben, de időben hozzá nagyon közel magisztrális tanulmányt írt. (Heisenberg, Werner, 1990. 227-228.) S az is bizonyos, hogy a tőke-elvű gazdaság minden másnál nagyobb hatékonysága nem utolsó sorban abból fakad, hogy gazdasági logikájának megfelelően minden más – erkölcsi stb. – dimenziót figyelmen kívül hagy. Egy sajátos egydimenziós redukciót hajt végre. Hogy Bibó itt lényeges és valóságos problémáról szól, nem vitatható tehát. De kérdés, e fázisbeli álláspontja, redukció-ellenessége nem rejtett modernitás-ellenesség-e? Nem azt tagadta-e, ami éppen a modernitás hatékonyságát, dinamizmusát adja? A válasz nem könnyű, s egyértelmű választ adni talán nem is lehet. Bibó ugyanis bizonyos kérdésekről nem beszélt, vagy eleve nyitva hagyta őket. Példái, utalásai jórészt a tudományos és gazdasági hatékonyság körén kívüliek; ezekhez képest másodlagosak. Annyi azonban bizonyos, számára a (gazdasági) hatékonyság nem volt elsőrendű érték; a „pénzért robotoló üzletember életformáját” *deformációként* kezelte. (8.) Ez azonban nála nem

jelentette a múlt fölértékelését, a rendies viszonyok restaurálásának igényét. Tagadhatatlan ugyan, hogy a múlttá vált viszonyok számos elemét respektálta (erre később még utalnunk kell), de ennél fontosabb két tény. 1. Bibó a redukción az „emberi szabadságnak” és az „emberi élet kiterjedésének” növelése szemszögéből kifogásolta. Ezeket nem korlátozni, hanem tágítani akarta; a redukción éppen mint ennek a kiteljesedés felé vezető útnak az – időleges? – akadályát fogta föl. S jellemző, hogy lehetséges ellenpéldaként a francia polgári társadalmat hozta föl, amely „világosan feladta magának a kérdést: miképpen növelhetik a pénzgazdálkodás intézményei az emberi szabadságot és az emberi élet kiteljesedését?” (8.) A hatékonyságot és az emberi kiteljesedést tehát elvileg összekapcsolhatónak s összekapcsolandónak vélte. 2. A pénzgazdálkodás általánossá válását és a gondolkodás „egydimenziósságát” külön kezelte, utóbbit *nem* az előbbiből származtatta. „Nagy tévedés volna [...] azt hinni – írta le tételezen is –, hogy a pénzgazdálkodás uralomra jutása volt az, amely egy dimenzióra redukálta az értékekről való szemléletünket. Nem a gazdasági élet átalakulása változtatta meg az értékek rendjét, hanem a gazdasági élet átalakulásával egyidejűleg ingott meg az értékek rendje önmagában is.” (8-9.) Ez a tétele persze, jól láthatóan, a modernitás egyik nagy hagyományának, a marxizmusnak (illetve a marxizmus egyik tételének) a meglehetősen nyílt elutasítása. S nem is biztos, hogy a „pénzgazdálkodás” és a redukciónizmus pusztá egyidejűségének hangoztatása elegendő magyarázatát adja annak a bonyolult gondolkodástörténeti viszonyoknak (s kölcsönös föltételezettségnek), ami itt mégis kimutatható volna. (Éppen Bibó leírása mutatja plasztikusan, hogy ez a redukciónizmus bizony széles körben átjárta a modern társadalmat, s ennek a redukciónak legjellegzetesebb formája a pénz használata.) Érvelése egésze mégis annak jele, hogy Bibó a modernitásban – minden eliminálandó torzulás ellenére – *esélyt* látott. S célnak éppen ezen esélyek kibontakoztatását gondolta. Ugyanakkor azonban jellemző, hogy egyazon gesztussal elutasította a tőkegyűjtés általánosan szokásos formáját és a marxizmus tőkekritikáját, s elfogadta a tőkegyűjtés és -felhasználás „francia” formáját, amelynek „szelleme bizonyos felszabadulást jelent a pénz egydimenziójú szemléletének értéksorvasztó hatása alól, mert végsőleg eszköznek tudja és eszköznek kezeli a pénzt.” (8.)

Ez az attitűd – már az eddigiekből is látszik – tagadhatatlanul Bibónak a modernitáshoz való sajátos viszonyát tükrözi. Már benne van az, ami oly sajátossá teszi Bibó gondolkodását: a vizsgált jelenség „szétszedése” és újszerű nem konvencionális módon való újraépítése. De az is, amit kritikusai össze nem egyeztethető előfeltételek konzekvenciáinak összeegyeztetéseként, méltatói arányérzékként, moralitásként emlegetnek. S ami – akárhogy ítéljük meg – tagadhatatlanul a világ morális újjászerveződését célozza. Ebben a magatartásban tehát – absztrakt gondolati modellként – benne van a liberalizmus, a marxista szocializmus s a régít visszaállítani vagy konzerválni akaró status quo konzervativizmus *egyidejű, de nem egyenlő mértékű* elutasítása, egy magasabb morális nézőpontból.

Itt jegyzendő azonban meg: az előadásnak alig van közvetlen politikai utalása. Bibó figyelme a gondolkodástörténet mélyebb, politika „alatti”, a politikát „csupán” előkészítő s valamiképpen befolyásoló jellegzetességeire irányult. Igazában az egész előadásnak csak egy pontja van, ahol politikai eszményéről – az „életképes demokráciáról” – valamit közvetlenül elárul. Ez az utalása azonban nemcsak fontos, de jellegzetes is. A szótöbbséges szavazás funkciójának eltorzulását bírálva ugyanis nemcsak azt mondta ki, hogy a szótöbbség „elsőrendű találmány annak a biztosítására, hogy a közösségek, melyek az

alapvető kérdésekben együvé tartoznak, másodrendű dolgokon szét ne essenek”. (6.) De azt is kimondta, „az alapvető dolgokban való megegyezés a feltétele minden életképes demokráciának”. (6.) S Bibót, láthatóan, éppen ez az utóbbi jelenség, a társadalom életét szabályozó „érvényes és hatékony közmeggyőződés” foglalkoztatta – ezért elemezte az értékelés s az értékek problémakörét.

Bibó igazi gondja, választ váró problémája ez: „Az emberi lehetőségek [...] sohasem hitt módon kitágultak, az értékek egyértelmű rendje azonban máig sem alakult ki még.” (9.) Ma, vélte, teljes a bizonytalanság, folyik „a Vallás és Tudomány, az értékelő- és tárgylagos tudomány, a szellem- és természettudomány, az Egyház és az Állam, a tőke és a munka harca, s mindezekben egyértelmű döntés ma sincs még. A sok megingott érték között ott maradt egyedüli értékmérőnek valami, ami nem változik: a szám; s az emberi lehetőségek mérésére ott maradt a sokféle lehetőség közös számszerű eszköze: a pénz.” (9.) Ebben a dilemmában, minden ellenkező látszat ellenére, Bibó számára nem a pénz volt az igazi probléma. Hogy a pénz „egydimenzióssá” tehet bennünket, evidenciaként kezelte. A „pénznek, mint értékmérőnek az értéke” azonban egy mélyebben fekvő problémához vezetett: „a lehetőségek eloszlását és helyes felhasználását az értékek meghatározott és elfogadott rendje szabályozza”. S ez már a kultúra kérdése. A kultúra szerepe pedig Bibó értelmezésében az, „hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tegyen ember és ember között nemesség, tudás, szépség, siker, alkotás vagy munka szerint”, azaz *értékeljen s elossa „az értékes lehetőségeket”, „s e lehetőségeket életképes egyensúlyba hozza egymással”*. (9.) Ez az egyensúly pedig voltaképpen az, amit előadása más helyén Bibó röviden az értékek rendjének nevezett.

Kétségtelen, e ponton az előadás újabb gondolati centrumára bukkanunk. A „szilárd egyensúlyban lévő érvényes közmeggyőződés”, amely Bibó szerint lehetővé teszi a lehetőségek helyes (igazolható) eloszlását, s amely az értékek érvényes rendjévé áll össze, Bibó gondolati modelljének kulcseleme. Ez, mint lehetséges elemzési és viszonyítási szempont, már a későbbi nagy tanulmányok egyik alapszempontját előlegezi. Értelmezése azonban nem könnyű, hisz itt is sajátos gondolati egyensúlyozás figyelhető meg. A *rend*, az *egyensúly* jellegzetesen konzervatív értékek, ám Bibó nem konzervatív módon használta őket; ő ezt a két értéket is egy fontosabbnak, az *érvényes közmeggyőződés*nek rendelte alá. Az értékeknek a közmeggyőződéshez való kötése pedig magában foglalja, föltételezi a szabadságnak mint legfőbb (de sohasem kizárólagos érvényű!) értéknek a meglétét. A szabadság elvont, sőt meglehetősen absztrakt formában, tudjuk, a fiatal Bibónak már régóta központi értéke volt. *Kényszer, jog, szabadság* című, hosszú éveken keresztül nagy gonddal írott munkája (1935) egyértelműen demonstrálja ezt. (Vö. Lengyel András, 1990.) Ez a jogfilozófiailag kidolgozott absztrakt érték azonban a rádióelőadásban immár nem egyszerű ismétlődésként bukkant föl, hanem szociológiai dimenziót kapott, összetettebbé vált.

Ezt a – bonyolult szerkezetet föltételező – magyarázatot erősíti Bibó nagy történeti példája is. Magyarázó, kontrasztot biztosító cézzal ugyanis a középkorra hivatkozott. A középkornak ilyen összefüggésben való szerepeltetése azonban könnyen megtévesztő lehet. Úgy tűnhet föl, idealizálta a középkort. Ám ez a rádióelőadás esetében legfőljebb látszat lehet. Valójában másról volt szó. A középkort Bibó a maga történeti összefüggéseiben méltányolta; értékrendjét mint a saját történeti feltételeinek megfelelő, közmeggyőződésre épülő értékrendet kezelte. Azt emelte ki, hogy „az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember közt elosztott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan megfeleltek annak, ami a középkor értékeinek rendjében és egyensúlyában a papot, a nemeset, a polgárt és a parasztot megillették. Ebben a rendben a lehetőségekkel való élés módját *egy szilárd egyensúlyban lévő érvényes közmeggyőződés* alakította ki, melynek világa mellett könnyen meg lehetett állapítani [...] kinek-kinek mit kell tennie az illő

nagylelkűségen és bölcs gondosságon felül, ha lelke üdvéről sem akar megfeledkezni.” (9-10.) Ebben a viszonyrendszerben aztán mindenki állandó kapcsolatot tartott „az egész rend alapjait adó végső értékekkel is”. „S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket.” (10.) Az értékeknek ez a rendje kétségkívül vonzó és példászerű volt számára. Idealizálni azonban nem idealizálta. Jellemző, hogy a középkor „rendi kötöttségeiből” való kikerülést *felszabadulásként* kezelte. S tisztában volt azzal is, hogy – függetlenül a jólét fokától, a tárgyi-anyagi ellátottságtól – az értékek középkori rendje bizony aszkétikus természetű volt, a szűkösséget tükrözte. A végső értékekkel való, mindenki számára adott kapcsolat voltaképpen csak annyit jelentett: „A Rómába való zarándoklás lehetősége nyitva állott mindenki számára”. (10.) S az egyháznak az értékek áttörésében játszott szerepe is mindössze annyi volt, hogy „a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok gyermekeit, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbágyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és a remeteséget.” (10.) S mindezeket túl azt is világosan látta, hogy az újkorban – a középkorhoz viszonyítva – „a lehetőségek aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között.” (10.) A modernitásnak tehát a középkorhoz viszonyítva nagy előnyei is vannak.

Gondja nem is ezzel, ti. az „értékes lehetőségek” megnövekedésével volt, hanem azaz, hogy úgy vélte, nem átlátható, e lehetőség-növekedésnek a „megoszlás[a] az értékek milyen rendjének felel meg”. (10.) Úgy vélte, a kora újkori angolszász világ értékrendjét, „mely a keresztyén sáfárkodás gondolatából kiindulva a takarékoság és céltudatos tökegyűjtés jutalmaként értékelte a vagyont”, a technikai fejlődés, a „spekuláció” és világ-gazdasági válságok hiteltelennítették. Rockefellert egyenesen mint ennek a megingott és képmutatásra szorult értékrendnek a jellegzetes képviselőjét mutatta be. S úgy vélte, a „mai pénzgazdálkodás jövedelemeloszlási fejetlenségeit és végletlenségeit” csak „a véletlen szeszélyeként és elemi csapásként” lehet elfogadni, tudomásul venni. Ezeket semmi érték nem igazolja. A modernításban „hiányzik az egyensúlynak, a rendnek, az értékelő közmeggyőződésnek az az atmoszférája, melyben” a dolgok a maguk természetes helyére kerülhetnek. (11.) Nem lehet kétséges tehát, a fiatal Bibó számára az „értékes lehetőségeknek” a tőke természetes üzemmódjából következő eloszlása nem volt igazolt. Nem felelt meg az értékek semmilyen – elfogadható – rendjének. Magát a tőke működését mint a gazdasági hatékonyság föltételét és eszközét, persze, nem vonta kétségbe. A gazdaság mint meghatározó jelentőségű szféra azonban nem is érdekelte. Ennek a területnek az elemzése – s esetleges társadalmi következményeinek fölmérése, kimutatása – jellemző módon kimaradt gondolatmenetéből (ahogy voltaképpen egész életművéből is). Az ilyen megközelítést, mint egy helyen közvetve utalt is rá, téves megközelítésnek gondolta. Szempontja az autonóm erkölcs szempontja volt. Saját korát éppen ezért „olyan világgként” jellemezte, „amely nem tud világosan és egyértelműen felelni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdemes célok, és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Mi mindezekre csak ellentétes és nyugtalanító válaszokat kapunk.” (12.)

Ez az álláspont, tagadhatatlanul, megint igen közel van egy konzervatív pozícióhoz. Ha jól meggondoljuk, igencsak szemben áll mind a tőkét legitimizáló liberalizmussal, mind a tőkét „leleplező” marxista szocializmussal. Konzervatívnak azonban az előadásnak ez a gondolatmenete sem tekinthető. Bibó – bár a maga exponálta problémát e fázisban már nemigen tudta föloldani – nem azonosult a konzervativizmussal sem. Ez utóbbtól való elhatárolódása is meglehetősen egyértelmű. „Az a sok konfliktus, amibe a pénz miatt belesodrótunk – vélte –, gyakran visszakívántja velünk a kötöttségeknek

azokat a formáit, amelyeket a pénzben bizakodva egyszer már elvetettünk. Mégsem lehet az a legsürgősebb dolgunk, hogy a pénz által elérhető szabadságot csökkentjük. Ezzel csak még keservesebbé tesszük azt az ellentétet, mely a lehetőségek nagysága és az ember tehetetlensége között van.” (12.) A szabadság tehát eszerint a fiatal Bibónál már a legkritikusabb pontokon is a legfőbb értéknek bizonyult. Annak „a legnemesebb értékeink közti *prestabilita harmonia*”-nak a megteremtése azonban, amelyről Bibót jellemezve Ludassy Mária szólt (vö. Ludassy Mária, 1993. 223.), ekkor még csak részlegesen sikerült. Bibó problémaexponálása, az értékválság többretegű, összetett kritikája, a létező értékrendek egyoldalúságait kiegyensúlyozó igyekezete már efelé mutat. De előadásában még nincs meg teljesen az a magaslati pont, ahonnan ez az egyensúly valóságosan létrehozható lett volna. Innen (is) adódik, hogy az előadás zárása kicsit elbizonytalanodik, s – mintegy *deus ex machina* gyanánt – javaslatként csak annyira futja Bibótól, hogy „kétszítsük elő egy olyan emberfajta nevelését, mely tud élni a maga szabadságával”. (12.)

Innen az út azonban már megnyílt a későbbi társadalommagyarázó Bibóhoz.

4

Az előadás utolsó részében van egy nagyon érdekes és Bibóra jellemző szembeállítás, amely végső soron az egész gondolatmenet centrumának tekinthető: „... egy ilyen világ-nak, mely a maga céljaival nincs tisztában – írta Bibó –, egyszerre kezébe kerül egy páratlanul tökéletes eszköz: a pénz. Amit eddig elmondtunk, csak azt világítja meg, mennyire nem tudunk élni ezzel az eszközzel: túl zseniális találmány a ma embere számára.” (12.) Értékzavarnak és az értékes lehetőségekkel való élés technikájának (s így a lehetőségek kitágulásának) ez a szembeállítása valóban végighúzódik az előadáson. Bibó jól érzékelte. S aligha túlzunk, ha azt állítjuk, itt van a gyökere annak a gondolkodástörténeti attitűdnek is, amit szabadságelvű (nem-marxista) szocializmusnak lehet nevezni, s amely – többnyire implicit formában, kiegészülve a kereszténység bizonyos értékeivel – Bibót később oly sajátos politikai gondolkodóvá tette. Az a kritika, amit az újkori „pénzgazdálkodásról” s a vele társuló értékzavarról Bibó itt adott (s amelyet, tudjuk, később is, pl. 1945-ben is főntartott) eleve kizárja, hogy a tőkét aggálytalanul legitimizáló tiszta liberális álláspontjára helyezkedhessen. De a szabadságharcnak, mint értéknek kitüntetett kezelése kizárta, hogy bármiféle szabadságcsökkentő (antiliberális) törekvést elfogadjasson. Gondolkodása tehát a szabadság és az „értékek” összeegyeztetése irányába mozgott. (Hogy az „értékek” itt a természetjog aktualizálását, az evangéliumi kereszténység értékeit, esetleg már ekkor egy nem-marxista típusú szocializmus értékeit rejtik-e, külön kérdés. Ez a jövőben komoly, alapos vizsgálatot érdemel.)

Ennek az értékeket harmóniába hozni igyekvő törekvésnek a jelentkezése önmagában is fontos írássá teszi a pénzről tartott előadást. Jelzi (s igazolja), hogy Bibó már igen fiatalon, 28 évesen próbálkozott egy, később rá oly jellemzővé vált gondolkodói pozíció kialakításával. De legalább ennyire fontos az is, hogy ebben az előadásban már kipróbálta azt a mérlegelvű logikát is, amely később ugyancsak jellemzőjévé vált. Előadása már, jellegzetesen, a pro és kontra érvek értelmezéséből vonta le következtetéseit, s közben a gondolatmenet maga is normaképző szerepűvé vált. Számára a közforgalomban lévő, egymással olykor diametrálisan szemben álló normák csak kiindulási alapot, elemzendő szociálpszichológiai fenomént jelentettek. Létezésükkel – „realitásukkal” – számolt, de elemzésükkel éppen föléljük kívánt emelkedni. Egy új, optimálisabb pozíciót keresett; olyat, amely magába tudja integrálni a kiindulási „anyagnak” legalább egy részét, de nem marad meg annak sem egyik, sem másik végleténél. Saját értékpozícióját az egyet-értékek s egyet nem értékek bonyolult, de nagyon árnyalt és kiegyensúlyozott rend-

szereként, végső emberi értékeivel összhangban próbálta kialakítani. Tulajdonképpen tehát értékei végső alapjainak újralapozását, s így egy lehetséges gondolati kilátópontot kísérelt meg létrehozni, keresve közben a „szilárd egyensúlyban lévő érvényes köz-meggyőződés” lehetőségét.

Irodalom

Bibó István, 1986

Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935-1944. Vál. és utószó Huszár Tibor, szerk. Vida István és Nagy Endre. Bp. Magvető

Heisenberg, Werner, 1990

Változások a természettudomány alapjaiban. Ford. Szabó Lajos. In: *Európai műhely I.* kötet. Szerk. Hamvas Béla. Pécs, Pannóniai Könyvek, 209-237.

Kovács Gábor, 1993

Elit, közösség és kizsákmányolás. In: *A hatalom humanizálása.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs, Tanulmány Kiadó. 148-165.

Körösényi András, 1986

Liberalizmus, konzervativizmus és szocializmus eszmetörténeti és politikai ütközőpontjai. *Társadalomkutatás*, 3-4. sz. 124-134.

Lengyel András, 1990

Egy szabadságideológia megformálódása. A fiatal Bibó István értékelvei. Jelenkor, 1990. 2. sz. Ugyanaz: *Lengyel András: Törésvonalak.* Bp. 1990. Tekintet, 109-130.

Ludassy Mária, 1993

Bibó István és Felicité Lamennais. In: *A hatalom humanizálása.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs, Tanulmány Kiadó, 223-232.

A Karkasszban

hallgatólagosan, de meg gyaníthatólagosan is, az lehetett: papi ember, az hát. Papi ember volt a Főlelkifelcser a KARKASSZBAN, de népszerű: annak ellenére; vagy tán éppen azért

ha nem lett volna, hát lennie kellett, s ott, ahol volt – volt ideje, töltögetni való, hogy levesse magáról a világiasságot

a hatszázméteres, kolostorboltozatos kerengő zúgó folyosóin sattyog a battyog a lajhárjárás, a tolongó bocskorpapucs: csendes elmeháborodottságukban magukba burkoltan hömpölyögnek, sompolyognak a karkasszok

kecskejárással csoszogó matuzsálemek

lányságukat sirató vízihullák

hét-nyolcszázestendő férfi-nők

eminnen is, amonnan is: megcsipkedik – utánakapkodnak

oly nyilvánvaló volt karkasszhosszat, amit láttam-hallottam, hogy mutogatnivalója nemigen maradt; de ő csak fejtegette-magyarázta és szóval tartott, mik lesznek a teendőim – oly hosszan és homályosan, amilyen hosszú-homályos a kerengő sűrűn bekeresztrácsozott folyosója ebben a kolostorból-kaszárnyává s abból meg ezzé vedlett KARKASSZBAN, míg mondanivalója is egyre hosszabb és homályosabb nem lett

– jelzem, azért választottuk erre a megtisztelő tisztségre, hogy mutassa meg, milyen ember. Olyan-é, aki tud élni is vele, ha úgy adódik és van rá alkalom. Nemcsak azt, hogy mire képes, hanem hogy méltó rá: azt is. A bizalomra. Annak, aki ilyen országos hírű KARKASSZBAN felcsap segédlelkifelcsernek, be kell rendezkednie a meglepetésekre, melyek itt mindennaposak; tudnia kell, mi a hatásköre: hogy ő maga meddig terjed, s hogy ami annál több már, az túlkapás. Látom, pedzi már –

– mi a hatásköröm?

visszakérdezés, megütődve. Pedzettem is, nem is

– a hatásköre. Nos. Széleskörű diszkrecionális hogyismondjam, ha jelzem, nincs is minden a betöltő belátására bízva: de! de!

itt orra elé emelte mutatóujját, fontosságát hangsúlyozandó annak, aminek itt kellett volna következnie, hogy jelezze, s amit hiába vártam. Pohoska hasán kezeit összekulcsolva s ujjait egybefűzve, hol utat tört, hol előre engedett: nem kerülhette el a figyelmemet, hogy jobbra-balra tekintgetve pillanatra sem veszíti szem elől a kötőhártyagyulladásos kíváncsiskodókat, a gatyakorcukba fogódzó rüheskéket; hogy emerrebb-amarrább hessenti a körülöttünk lomposan hömpölygőket, sompolygókat, csuhájába dörgölődzőket, reflexesen ki-kinyúló

gáncsvető bocskorpapucsot, az innen is, onnan is utánahorgadó csontonyás olyanformákat – kézmozdulat-göcsörtöt – lerágott medencecsülköt már veséje nélkül – csigolya-bogot – öregbütőkös rózsafüzért. Elszakadtunk olykor, s alig találtam vissza hozzá ebben a nagy odahimbálásában temérdek bendőknak, öregráncos, parázna hasaknak:

– de mégis, mik lesznek a teendőim?

ő meg, mintha nem is hallotta volna, örvendezve füle mellé emelte kagyló-formán tenyerét és folytatta a magáét, a láрма mián:

– tessék? nincs mitől tartania. A KARKASSZNAK ebben a szárnyékában csak a jámborabbja piszmog-szöszmötöl, keresi a felejtőkéjét és ide-oda mórál: a háboríthatatlanok; az elmeháborodottak pervátás pincéiből akiket felengedünk, mert már nem esznek többet a kelleténél és nem is ölnek többet annál

– lesz valami irodafélém?

– természetesen lesz, ha megszállja a szentlélek és akarna érintkezni is, már amennyire megtalálja a formáját és érintkezésnek lehet nevezni azt, amikor kíváncsian körüldörgölik a testet és benyálazzák. Jelzem, mindnyájunknak meg kell küzdenünk az ismeretlenség förtelmével, hát még egy karkasszkaplánnak, bár fel sem veszi az, akiről mindez leperreg, s a jó gondozónak a förtelem viszonylagos

– feliratkozások? sorbaállítás szóbelileg? beszélni ők akarnak velem vagy én akarjak, velük? miről, ha ők, velem? és mi másról, ha én, velük? ha ugyan van még valamiről, valahogyan is beszélni a KARKASSZBAN másról, mint a KARKASSZRÓL...?!

– helyesen mondja: miről is, mi másról, mint róla magáról, benne. Ha helyes kiindulásból indul ki, a segédlelkigondozó sok csalódástól kíméli meg magát a KARKASSZBAN. Jelzem, a gáncsvetőket illető aggodalma fölösleges, a lépcseje grádicsára se tehetik a lábukat, buktató szándékkal tarkótájra avagy koponyaalapi töréssel rideg kőeleken: a rácsajtóig se jöhet az ilyenje. Különben is, ha elfoglalja, hivatala parancsba adva, a hangszórókon, napokig. Egyéb se szól. Tiszteletudásból megteszi, ha hallja, hogy kötelező

– mi lesz a hivatalom mint segédlelkifelcsernek: a lelkek felcserélése?

– *is!* az *is!* Jelzem kedélye egyensúlyba tartására és testi épsége érdekében szabad ki-bejárása lesz, és mint karkasszkaplán akár a boltozatok alá is felkapaszkodhat az angyalos zárókőre, ha vigyoroghatnékkal elegy kandikálós kedve támad vagy teszem amolyan, hogy: majompofával rájuk lógaszkodni és a fejük felől alásandítva elnézdelődni hömpölygésükön. Az ilyen szeszély nem kifogásolható, arra való a vészkijárat felcsapható fedlap és segédideggondozónál csak dicséretes. Már ami a denevérfogás elsajátítását illeti, megy az magától, és ha elég magasra huzakodik, nem fogják elérni – mert azzal is megpróbálkozik az alattomosabbja

– de ha rámlógaszkodnak a csámpájukkal, csimpánz-csimpaszkodással a csimaszok?

– nincs mitől aggódnia, csendesken rágcsálnak-nyivognak, nyájaskodnak-ugatnak a KARKASSZBAN ilyen elnyújtott fókahangon, aouú, aouú, aouú, meg ne riadjon tőle az istenért: ezt figyelmeztetőleg, ha történetesen valamiben törnék a fejüket, kötve hiszem, bódéja páncélrekeszes, magára csapja és punktum

– hogy betörték a bódéba: volt már arra példa?
 – miről ismerszik meg a sátán, ha nem arról az előszeretetről, amellyel az ördögöt a falra festi. Testére szabták, töltsé be. Hírét az országban növelni fogja. Jelzem, gondoskodunk róla, hogy foglalkozásváltoztatását lehető kevesen tudják; hogy ahol volt, ne keressék, és aki még eddig nem tévesztette – ezután se fogja összetéveszteni az ősz KARKASSZ lakóival, efelől nyugodt lehet

– értsük meg egymást. Kérvényeznek-e szóban, írásban, papírtálcát, papírszalvétát, papírvirágot, papi vigasztalást?

– semmit, ami tolongással jár. Minden zsebmetsző tudja, mikor fosztja ki a kardnyelőt a legkönnyebben. Amikor benne van. Kardélre hányini? Gyerekjáték. A túlságig letolt – a túlnyelt kardnál a negatív karóba húzás veszélye áll fenn; de sebesülést nem engedélyezünk, levéltárunk a mennyezetig érő múltak-tapasztalataival mindenkor rendelkezésre áll, ne akkor lásson hozzá, amikor már késő

– dehát az isten szerelmére, mégis! Valamit arról, hogy mi a munkakör! Mivégre legyenek itt, rohadnivalónak, én is, a KARKASSZBAN? Lesz hivatali időm? Rendelésem, d.e., d.u., mettől-meddig? A maszlag, amit tálaljak: mivel tudom őket jóltartani?

– olvasmányait megeszik, ne adjon nekik, se kötőtűt, se gombolyagot: jobb, ha felkötí maga érmelegítőnek s maga olvassa, ha mi olyanja van: nem törí érte magukat a KARKASSZBAN. A végén minden kiforogja magát és még több is kiderül a kelleténél; remélem, megbecsüli magát állásában és olybá veszi a megtiszteltetést: annak, ami. Most magára hagyom és odabocsátom a nyájához, de nini. Látom, a felesége. Szép gesztus, az is csak kegyes-jó lélektől jöhet, ő is ki akarja venni a részét a kadávermentő munkából. Bedolgozónak véglegesíthetjük, mert jelzem, lélekneszesítő, kivált, ha javadalmazással nem jár. De vajon vajhánt: hozott magával szeldelő készséget, fene pengéhez pengefenőt, konyhaeszközöket, copákahalászó csáklját?! Hozott! No ez derék – –

Egyszeribe azon veszem észre magam, hogy már nem sattyog se előttem, se mellettem: a Főlelkifelcser felszívódott, mintha a föld nyelte volna el, és én ott találok magam mellett feleségemet, Piroskámat, hogy kerültél ide?!... Én se, a saját hangomat se, ebben a lármában

honnan tudhatta?

baboskendőben, ruhaujja feltűrve; szoknyája alatt bosnyákos bugyogó, bocs-korlapucs

kondérok ütege akasztó villákon, szabadtűzön, vöröslik alattuk a téglapadlól: gulyáságyú a KARKASSZBAN

nekibuzdul, hozzálát, mi van veled, minek ez a maskara?

távolabb, nagy lángon, már sütik is az ökröket-miféléket öt-hat helyen, a lángok ugrándozásán a jópál fenéje se tudja megszámolni, melyiknek mije hány van: ha kétfejűek, van-e négy lábuk, ha meg csak egyfejűek, a két lábnál többet rajtuk miért van az, hogy hiába keresek, az ilyen csodaborjakon ki tud eligazodni

otromba csüdök füstölgése, karkasszok forgadozása és a kék hullafoltok vidám felfényesedése a szőrlepörkölés után – görényszagú zsírsistergés, trágár kondérok buffogása-pöfögése meg annak a nagy sürgedelmes éhségnek az a bocsorlapucsos ládbogása a nyársak körül

a KARKASSZ megzavart. Papi vezetőm már nem volt sehol. Feldühödtem a

megtiszteltetéstől, s nemcsak attól, hogy nem láttam világosan, mit is akarnak velem; hanem a biztonsági háló- és mentőövezet hiányolásától, ha netán vétkes gondatlanságból beleolvadok a KARKASSZBA, és se aki keressen, se aki tudomásomra hozza

kézen fogtam feleségemet, Piroskámat (már kezdett belemelegedni, alig hagyta elrángigálni magát) és gyerünk-gyerünk! csak vittem, cibáltam: előre! egyenest! kifelé!... kiléptünk a roppant hodályépület hátsó fertályából, mely már jó öt-hatszáz éve nem ismerte se kolostoros múltját, se kaszánya-rendeltesét, s maga volt a KARKASSZ

*

keskeny sikátor-udvar
mélyére alig tud lehatolni a kicsattanó egészség felhőtlen egéből az egyenes
hő sugár: itt nincs

nincs itt se felsütőben, se lesütőben: a KARKASSZ hátsó sikátor-udvarán nincs
napsugár

csatornás szegélyén árok; keramitos vályúgödrében egyetlen kocsonyává
üledpedve-süppedezve szardíniás szép rendben a kiszuperáltak százával és a
loccsantott vérvelőben úszó elabortált csecsemők. Az oszlás színeiben és éme-
lyítő édesbűzéiben: te megemlékezzél, hogy *inter urinas et faeces nascimur*

a kijárat felé tartottunk, a hátsó-setétső kiskapunak. Hogy majd mintha hét-
száz év terhét vetettük volna le, azt reméltük – úgy megkönnyebbülünk, csak
egyszer lépünk ki a KARKASSZBÓL

hurkásan megsodort fejek idenézdelődése

félretekert retekkepű fejek

nyakferdüléssel oldaltasakos fejek

orrahíjas ajaktalan fejek

háromgubós-ötgöbös gömbfejek

pislán oldalgolyvázó mellékfejek

– tömegével, a melaszban

az idetekintgetők bocskorpapucsos lassú sodrából kiválik két málé némbér
egyen-darócbán, két karkassz – hárászkenőjük kincstári tulajdon – hét-nyolc-
százévesek

egyikük – a „jól-konzervált” – megszólítja Piroskámat instállom-formán: –
*ozsonnyázn*i akarnak, lelkem? kuporodjanak csak le, oda-la, kedveskéim, a fal tö-
vibel, válasszák ki, amék magiknak tetszik, oszt: *ozsonnyázzanak*

és jóindulata jeléül vállat vont

egykedvűen – mit-sem-restellkedve – édeskeserűn

„szeretetlakoma”

ők már a háboríthatatlanok hatszázméteres kerengő-folyosójának kloákás
végén ömlöttek ki és nem ismertek más világot, csak a KARKASSZT

nem akartunk *ozsonnyázn*i. Serény, határozott léptekkel és szemmel tartva a
zárat, nehogy ráfordítva találjuk – úgy indultunk a kiskapu felé. A faltörökos
képzetét elszappanosodott elmék még nem találták fel, feszítővasat pedig nem
utalványoznak a belülvalóknak

akárki akármit állítson magáról, hogy így meg úgy, ő ez meg az. A KARKASSZ-BAN mindenki: *karkassz*

némán ösztökélve és meg-megtaszítva egymást (ki innen! ki innen!); kölcsönösen titkolva – mintha nem vennénk észre egymás belső remegését

gyorsuló lélegzettel az infernális bűzben, hogy csak már magunk mögött hagyhatnánk a KARKASSZT, hátrarúghatnánk a kincstári bocskorpapucsot, és csak már ott ereszkedhetnénk le meztéláb, messze kívül, a falakon túl, azon az idesárgálló hetedhéthatár virágba boruláson meztéláb, alá a hetedhéthatár hegyszoldalon s neki a lehajló rétnék meztéláb

belegázolvást, neki a völgynek, vízmosásnak, élősvényes legelőknek; a fürjesen csörgedező, hideglelősen-tiszta patak formán szájszögletünkől édesnyálát csorrantó lassúdad ocsúdás – hétrét nyújtózkodó felébredés felé

nem kértünk a megtiszteltetésből

(álom: 1981. aug. 21. – Pesaro)

A Tanulmány Kiadó új könyvei

Raymond Aron: Tanulmány a szabadságjogokról
(megjelent)

Pierre Manent: A liberális gondolat története
François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat
(megjelennek decemberben)

A kiadó könyveit a Szöveg BT. (Szövegbolt, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.) terjeszti.

Kettősségben

Kelevéz Ágnes beszélgetése

2.

K.Á.: – Beszélgetésünk második részében a művek világától kanyarodjunk az önéletrajz irányába, és ezen belül is a magyarság kérdésének tartományába. Milyen szempontok alapján döntött úgy 1956-ban, hogy elhagyja az országot? Amikor kiment, meddig érezte magát idegennek? Ma mennyire érzi magát franciának és mennyire magyarnak? Vagy másképp fogalmazva: Párizsban milyen arányban magyar és itthon milyen arányban francia? Ha lexikoncikket fogalmaznék, mindenképp hangsúlyoznám Karátszon Endre kiemelkedően pozitív közvetítő szerepét: Franciaországban a magyar kultúrát, Magyarországon a francia kultúrát terjeszti. Ez az életben nyilván sokkal bonyolultabb, és feltételezem, hogy kacsaringós, buktatókkal teli út vezetett idáig.

K.E.: – Hát ez a tízezer dolláros kérdés... Jó, akkor menjünk vissza oda, hogy én elég hazafias nevelést kaptam, és ifjúkoromban a magyarságom volt fontos, és csak azután volt fontos más ideológia. Ezt nevezik végül is nyugaton nacionalizmusnak. A gimnázium utolsó két osztályában érdeklődni kezdtem aziránt, ami a vörösre erőszakolt országban történik, megpróbáltam megérteni. Amikor megértettem, végképp messzire kerültem mindenféle csábítástól, kísértéstől. Amellett meg úgynevezett ikes famíliából származtam, nagy csábításoknak nem voltam kitéve: nem kerestek meg, hogy legyek társutas. Inkább családelenes lázadásból, no meg ifjú kíváncsiságból próbáltam ismerkedni a kommunisták gyakorlatának rúgóival és célkitűzéseivel. Csakhogy hamarosan megszakadt minden lehetséges kapcsolat a rendszer ideológiája és köztem. Elolvastam az első, új közgazdasági tankönyvet: ez leírta a kapitalizmus visszas rendszerét, utána pedig a szocializmus csodálatos rendszerét. A kapitalizmus képe meg is felelt nagyjából, legalábbis ahogy úgy tizenhét-tizennyolc éves fejjel elképzeltem, a szocializmusé viszont sorról-sorra nem egyezett meg a mindennapok megfigyelhető tényeivel. Nem volt mit elhinni. Úgyhogy én eléggé tartottam a távolságot 1956-ig, amelynek nagy hazafias pillanatát már munkahelyemen éltem meg, intellektuális környezetben, egy csomó olyan emberrel együtt, akik más motiváltság miatt közelebb álltak a rendszerhez, de akik emberileg nagyon rokonszenvesek voltak...

K.Á.: – Ez a Szépirodalmi Kiadó volt?

K.E.: – Nem, ez az Új Magyar volt, amelyikből az Európa lett. 1954. augusztusától talán három hónapot a Szépirodalminál dolgoztam. Ezután kerültem át, a New York palotában egy emelettel feljebb, ha jól emlékszem, az Új Magyarhoz: mindkét vállalatnál sokfajta értelmiséggel találkoztam. Egy részük spontánul a forradalom mellé állt, más részük – kisebb, elenyésző részük – igyekezett hallgatni, bújni, vagy az oroszokat megvárni, megkeresni valamilyen módon.

Kimenetelenben döntően közrejátszottak az akkori körülmények és események. A kiadóknak forradalmi tanácsok alakultak, és az Új Magyarban Vas István lett a forradalmi tanács elnöke. Megválasztottuk, ő nemigen akarta. Én lettem az alelnök; én sem jelöltettem magam. Vas Istvánra azért szavazott mindenki, mert közmegebecsülésnek örvendő, igazságszerető, erkölcsileg megbízható ember volt, reám pedig feltehetőleg azért, mert fiatal kezdő voltam, nem volt vaj a fejemen, és a munkatársak nyilván azt gondolták: ki tudja, hova megy

még el ez a szekér? Úgyhogy ilyenre is szükség van. Amikor az oroszok visszajöttek novemberben, egy ideig folytattuk a forradalmi-bizottsági gittetegyleteezést. Semmi remény nem volt már semmire, de a gyűlésezés ment magától. Próbáltunk tiltakozni azzal az ábránddal, hogy jogunk van a demokratikus tiltakozáshoz. Fő tevékenységünk abból állt, hogy segítőtük a gépirónóket és más kifizetésű alkalmazottakat, akiknek nem volt takarékpénzük. Azt hiszem, minden két hétben valamiféle pénzkiosztásra került sor, mert az állami fizetés leállt. Szóval ez zajlott.

Az Összkiadók Forradalmi Bizottsága pedig a Bajza utcában gyűlt össze néhányszor. Egyik ottlétünkör, talán három-négy nappal november 4-e után azon tépelődtünk, mit tegyünk, mit lehet ilyen helyzetben tenni; egyáltalán megmaradjunk-e? föloszoljunk-e? elmeneküljünk-e? A legnagyobb tájékoztatlanság közepette egyszersak jó egy hírnök és bömbölve szól: letartóztatták Boldizsár Ivánt. Nagy öröm tört ki erre, nem azért, mintha Boldizsár Ivánt akkor különösebben utálták volna, hanem azért, mert lehetett végre valamit csinálni, mégpedig olyasmit, aminek esetleg foganatja is lehet. Azonnal tíz-tizenöt soros nyilatkozatot bocsájtottunk ki, követelve Boldizsár Iván szabadon bocsájtását. Egy-két Cassandra üvöltött, ki fognak bennünket mind végezni, fölakasztanak stb., de akkor mi, a többség, kötöttük az ebet a karóhoz, hogy mi most demokratikusan tiltakozunk. Volt ott egy sokszorosító gép, ezen a nyilatkozatot lehúztuk, én pedig huszonhárom éves fejfel lelkesen elcipeltem egy paksaméta röpiratot és kirajszögeztem fákra, hogy szabadságot Boldizsár Ivánnak. Kirajszögeztem otthon a bejárat alá is. Történetesen a házmester ávós volt: nappal szolgálatot teljesített a Belügyben, éjszaka pedig jött ki kapupénzért. Ilyen skizofrénia is létezik. Elég az hozzá, hogy ez a pofa engem kifigyelt rajszögező tevékenységem során. Szerencsére távollétemben kerestek, és akkor tartottak szüleimnél, akiknél laktam, házkutatást. Azelőtt sokáig eszem ágában sem állt, hogy elmenjek, nem éreztem ilyen vágyat. 1956 szeptemberében, amikor az első újságíró hajó kiment Bécsbe, én is ezen utaztam és visszajöttem. Több barátom azt mondta, tökhülye vagyok, hogy ezt az alkalmat elszalasztottam. De mindenki visszajött akkor...

K.Á.: – Hihetetlen, hogy senki sem maradt kint.

K.E.: – Mulatságos a történet. Újságírók, kiadósok, akik csak akkor, ha jól emlékszem, a Kossuth gőzösön kimentünk és felfedeztük hét vagy nyolc évi elzártaság után a bécsi „jólétet”, narancsot, nylonharisnyát, nyloninget, nylonórát és ilyesmiket, mindannyian visszajöttek, eltekintve attól a négy ávóstól, aki minket a hajón ellenőrzött. Ezek leléptek, és azért léptek le, mert látták, hogy banánt viszünk vissza, és a banánfűrtök elcsábították őket. Semmiképpen sem pszichoanalitikailag magyaráztuk ezt a „disszidálást”, amely miatt a hajó vesztgelt vagy tíz órát a határon; kutattak, jegyzőkönyveztek más ávósok, mi pedig, utasok, visszamentünk. Mindenki reménykedett. Megtörtént a jugoszlávokkal a kibékülés, Magyarországon egyre szabadabban lehetett írni, a Petőfi Kör példája szerint beszélni is. Mindenki reménykedett abban, hogy eljön egy emberséges szocializmus, amelynek persze senki sem körvonlaza pontosan bel- és külpolitikáját. Még azt sem tartották sokan elképzelhetetlennek, hogy az oroszok szemet hunynak az átalakulás fölött, esetleg ki is vonulnak. Lesz valami olyasmi, mint Jugoszláviában, szakítunk a múlttal, és ahhoz képest nagyon jól megleszünk. Ez volt legalábbis az én nemzedékemnek hozzávetőlegesen az elképzelése, és kellett hozzá piros, fehér, zöld szín. Mikor a Forradalmat leverték, persze nem vágytam arra, hogy nekem essenek gumibottal, lecsukjanak. Nem éreztem magam bűnösnek, bűnösnek az ellenfelet tartottam, az oroszokat és a kommunistákat, jogtalanak az idegen beavatkozást: nem sopánkodtam, mint egy-két ember, aki teljesen megzavarodott a káoszban, hogy „jaj, Istenem, mit csináltam?” Engem az zavart, hogy hozzám érhetnek egyáltalán, holott a jog teljesen mellettem van. További lökést adott az a nyugtalanító gondolat, hogy most pedig le fognak záródni a határok, és soha többé nem juthatok ki nyugatra, és jóllehet francia szakot végeztem, nem fogom meglátni Franciaországot, nem fogok „találkozni” Párizssal. Sok 56-os emigránst fűtött persze a jólét vágya; engem ez kevésbé vonzott: huszonhárom éves voltam

és meglehetősen idealista. Inkább az sarkallt még, hogy elmondjam külföldön, mi történt, hogy szembesítsem a nyugatot azzal, amivel, feltételeztem, nem szembesült, hogy mondjam, Magyarországon szörnyűségről van szó, amit meg kell szüntetni, vagy legalábbis orvosolni kell. A teljesség árnyalása kedvéért emlitem még a mélypszichológiai indítást. Azok, akik kimentek, így vagy úgy menekültek valami családi helyzet elől is. Volt, aki rossz feleség, rossz férj, rossz szülők, vagy egyszerűen lélektanilag konfliktuális helyzet elől. Azt hiszem, az eltávozottakban kevésbé mozgott a vándorkedv, mint az az igény, hogy helyváltoztatással csúszzanak ki valamilyen alattomosan szorító csomóból.

K.Á.: – Nem kerülhetem meg a személyes kérdést: Karátson Endre vajon mi elől menekült? A szülői ház elől?

K.E.: – Felteszem, hogy öntudatlan síkon ez az indíték is létezett. Mint mondtam, a teljesen ellenkező alkatú szülőkkel egy fedél alatt élés mindennap kikényszerített valami olyan választást, amire nem szívesen szántam el magamat...

K.Á.: – Már a mélypszichológia vizein hajózunk.

K.E.: – Ez már mélypszichológia, amelynek kultúrája, most, hogy már nem tiltják, remélhetőleg el fog terjedni Magyarországon. Jelen esetben azért sem cenzúrázható meg, mivel a habozókat gyakran éppen a nem tudatos indítékok bírták rá az elmenetelre, és a családi háttérrel összefüggő nyugtalanságnak pedig éppen az elmeneteli lehetőség nyújtott alkalmat a cselekvésre. Ahogy idővel utánanéztam, sok esetben a nagyléptékű helyváltoztatás látszatkezelést nyújtott a problémákra. Nem igazán oldott meg semmit, csak átcsúsztotta a kérdést más környezetbe, más megvilágításba.

K.Á.: – Akkor is nyilvánvaló volt már, hogy ez majdnem egy életre szóló döntés.

K.E.: – Nyilvánvaló volt. Emlékszem, távozásom után vagy két hónappal kaptam egy felszólítást a kiadótól, hogy térjek vissza munkahelyemre. Eszembe sem jutott visszamenni; egy percig sem haboztam. A magyar helyzet teljesen reménytelennek látszott, lehetőségeként nem maradt egyéb, mint elmondani, tanúskodni, mozgósítani.

Mármost a kezdeti pár hónap után azt tapasztaltam, hogy Franciaországban nem lehet mozgósítani, tanúskodni sem lehet nagyon, mert nem érdekelt igazán senkit sem ez az ország, sem ez a térség, legalábbis a nagy többség könnyen belenyugodott, hogy a Szovjetunió nem ereszti szabadon Kelet-Európát. Franciaországban ráadásul elég fonák helyzet alakult ki: az állam minden szempontból pártfogolta a magyar menekülteket, ápolt, elhelyezett, befogadott bennünket. Viszont a francia értelmiségiek elég jelentős részét zavarba hoztuk...

K.Á.: – A baloldali értelmiséget?

K.E.: – Legalábbis a baloldali értelmiség népes sztalinista vonulatát, azokat, akik lelkiismereti kérdést csináltak a Szovjetunió feltétlen elismeréséből. A francia baloldali értelmiség hívő értelmiség volt a szó szoros értelmében, mint ahogy Franciaország erősen vallásos ország volt: ott találkoztam először tömördek olyan vallásos emberrel, amilyenel Magyarországon csak nagyritkán: olyanokkal, akik a hit nevében mindennapos erkölcsi, filozófiai, világnézeti és magatartásbeli követelményeket támasztanak és szakadatlanul a hit szűrőjén keresztül vizsgálják mindennapi gondolataikat, cselekedeteiket, az emberekhez való viszonyukat. Nos, ennek a hívő társadalomnak éppen az intellektuális része távolodott az intézményes egyháztól és közeledett az új egyházhoz, a kommunista párthoz, mert ez az új egyház sokkal tevékenyebben avatkozott a konkrét ügyekbe, s ettől várták akkoriban a világ megigazulását. A harmincas években már zajlott ez a folyamat, és olyan eseményektől kapott erkölcsi erősítést, mint az 1936-os Népfront vagy a második világháború utolsó éveiben a hitleri megszállók ellen szerveződött ellenállás, melynek során a kommunisták már következtetesebben harcoltak és elég tetemes véráldozatot hoztak. A német-szovjet paktum idején ugyanis nem tartották időszerűnek ezt a harcot, s a párt akkori politikájáról szóló fejezetet megbízott krónikásai erősen kozmetikázták utólag. No, de elég az hozzá, a francia értelmiség jelentős része irracionálisan hitt a racionalista marxizmus győzelmében. Ennek a hitnek egyik

sarktételeként vallották, hogy bármilyen ballépést követ el a Szovjetunió, történelmi távlatban igazságosan cselekszik. Mivelhogy a szocializmus országa. Sokan úgy gondolkodtak, hogy Franciaországot is népi-demokráciává kell átalakítani; természetesen nem olyan porfészek népi-demokráciává, mint a közép-kelet-európai országok, hanem kulturált, civilizált hagyományából jellegzetesen táplálkozó országgá, amely a „béketábor” zenekarában az első hegedűs szerepét tölti be. Ez az elképzelés gyakorlatilag megbénított sok kitörni kívánczó, baloldali kritikát. Elhallgattatott öncenzúrával és elhallgattatott tényleges cenzúrával, mert az útitársak jelen voltak mindenütt a sajtóban, kiadvóvilágban, s amikor tehették, íróasztalfiók mélyére süllyesztették a Szovjetunióval szemben nem megértő kéziratot, nem beszéltek botrányos eseményekről. Szóval, amikor lezajlottak a magyar, akkoriban „felkelésnek”, „lázadásnak” nevezett, általunk „forradalomnak” minősített események, és Nagy Imrét is kivégezték, akkortól kezdve a Magyarország iránti érdeklődés megszűnt.

Az elmondottak illusztrálására megemlítek egy személyes élményt. Mikor az Ecole Normale Supérieure-be kerültem, filozófia adjunktus ott a kommunista Louis Althusser volt, aki tíz évvel később a marxizmus modernizálását célzó munkáival szerzett magának országos, sőt nemzetközi hírnevet. 1957 elején behivatott magához és kérte, mondjam el, milyenek voltak a magyar „események”. Óvatosan közöltem, nincsen teljesen átfogó képem az egészről, hiszen egyénként éltem át, vagyis töredékeiben a forradalmat, de nagyjából azért fölvezeltem a helyzetet. Vagy másfél óráig hallgatott, aztán kivette a pipát a foga közül, és azt mondta: „Maga fasiszta.” Ilyesmit hebegtem erre: Hát uram, hogy gondolja ezt, Magyarország jogos szabadságáért küzdött, az én nemzedékem meg főleg a szocializmus megjavításáért, még az sem jutott eszünkbe, hogy valamilyen módon visszatérjünk a magántulajdonhoz... ő meg csak mondja: „Maga fasiszta”. Ennek pedig gyakorlati következménye is támadt. Igaz, kinyírni ott nem lehetett embereket, nem a kommunista párt volt hatalmon, csak egy kommunista mosodafőnök, aki a kollégisták fehéreneműjét tisztította, ingeit, gatyáit, zoknijait, és ezeknek a holmiknak a stoppolása is feladatkörébe tartozott. Az Althusserrel folytatott eszmecsere után az enyémetek nem stoppolták és nem mosták. Ez volt a büntetésem mint magyar fasisztának. Summa summárum, egy-két kiugrott párttagtól eltekintve, akik egy ideig keresték a kapcsolatot az 56-os emigrációval, csak a menekülteknek szóló, egyéni támogatást lehetett a baloldaltól kapni, az országnak vagy a térségnek sosem csaptak akkora nyilvános cirkuszt, mint például Vietnammak.

K.Á.: – Nagy megrázkódtatás lehetett.

K.E.: – Megrázkódtatás a forradalom vérbefojtása volt. A francia baloldali értelmiséggel való kommunikációs nehézség inkább abszurd érzést keltett. Rádadásul ezek az emberek olyan dolgokat dicsértek, amelyeket ők háromszor jobb minőségben birtokoltak, és olyan „vívmányokat” eszményítettek, amelyek az övékénél sokkal esetlenebbek, reménytelenebbek, szürkébbek voltak. Nem lehetett az abszurd élményt kikerülni: sem a politikait, sem a metafizikait, a kettő kéz a kézben járt egymással. A francia észjárását pedig csak a vallással kapcsolatba hozva kezdtem megérteni. Sok politikai cselekvési lehetőséget ennek folytán nem láttam. Szabadságot követelni Magyarországnak pusztába kiáltott szó lett volna. Cél-szerűbbnek látszott a francia gondolkodás játékszabályain belül helyezkedve kitapogatni a gyenge pontokat, ott tromfolni a kommunisták állításait. Erre gyakorlati lehetőségem elég későn nyílt, mert elszigetelten éltem magyar témájú kutatásaim miatt: ezek a dokumentáció nehézsége miatt húzódtak, magyarországi barátok csempészték ki nekem a könyveket...

K.Á.: – Magyarországi barátok?

K.E.: – Magyarországi barátok. Hadd említsem ismételten hálával Kiss Sándort, Nagy Gézát, Rába Györgyöt, Réz Pált, Somló Verát... Apám járt a Széchényi Könyvtárba és kör-mölte nekem a ritkább, kint hozzáférhetetlen, kisebb folyóiratokat, Gyergyai Albert cipelte bőröndben a könyveket. Más utazók is, sutyiban. Egyszer az egyik kofferban összetört egy barackos üveg, ráfolyt Kosztolányi novelláira, melyek „fütyülő” szagúan érkeztek. Máig is

mélyen belelegezve olvasom ezeket a novellákat, melyek persze a minőségüket nem csak ezért őrzik meg korlátlan ideig. Szóval voltak munkámnak mulatságos fordulatai is.

Mármost ebben a magányos kutatói helyzetben még a társadalom senkiföldjén éltem, amikor az 1968-as áradat megindult. Először nem teljesen értettem, miről van lényegileg szó; mikor megértettem, próbáltam felvilágosító szövegeket mondani volt évfolyamtársaimnak, CNRS-kutatóknak, akikkel az akkor összeverődő, igen pezsgő gyűléseken találkoztam. Megütközve hallgattak, ha és amikor meghallgattak. Roppant lelkesedésben teltek napjaik, és nem értették, miként lehetséges, hogy amíg ők, francia fiatalok, végre összeölelkeznek a marxizmussal, a prágai ifjúság szeretne a marxizmustól elszakadni. De hát 68-nak inkább külső szemlélője maradtam. 1969-ben viszont kineveztek az egyetemre. Akkor jöttem rá, hogy a franciákat igazából csak Franciaország érdekli, és a külföld csak úgy fér bele gondolkodásukba, ha átalakítják a maguk képére. Persze tudjuk, tudnunk kell, hogy a magyarokat csak Magyarország érdekli, és a világ minden országa önmagába szerelmes. Egyszer a clermont-ferrand-i vonatban a fülke utasai egy beszédes spanyol diáklánytól megkérdezték, mit gondol Franciaországról. „Ó, imádom Franciaországot, mondta, csak ne lennének benne franciák.” Meglehetősen egyetemes érvényű kijelentés volt.

Mármost a francia munkakörnyezetben fedeztem fel egész közelről szokásait, elképzeléseiket. Óriási élményt jelentett megismerkedni az egyetemi demokráciával, amely sokkal hitelesebben működött, mint a feudális struktúrákat életben tartó magyar egyetemeken a kommunizmus idején. 1968 következménye volt, hogy az úgynevezett mandarinok, vagyis a professzorok kiváltságai megnyirbálódtak, háttérbe szorult a hierarchia, megnövekedtek az egyetem ügyeinek nyilvános megvitatási és ellenőrzési lehetőségei, roppant modernizációs folyamat zajlott valamennyi tudományág módszertanában és sok új tudományág oktatási tárgygyá lépett elő. Szóval dinamikus, izgalmas, tanulságos folyamat zajlott, de mindig a marxista befolyás növelésének hátsó gondolatával és messianisztikus reménykedéssel. Mit lehet ilyenkor tenni? Ami az ideológiai problémát illeti, egyetlen kezdeményezési lehetőség, hogy ebben a környezetben mozogva az ember megkísérli az ő hitüket bennük vallásos hit gyanánt tudatosítani, s ezáltal az állítást a kérdésfelvetés, a kérdőjelezés felé elmozdítani. Más különben egy hitet nehéz megingatni, pláne mivel az egész 1968-as szellemi mozgalom amúgy is a racionalizmusban látta egyik fő ellenségét, és a logosz világának és univerzalitásának, a nyugati racionak, a kapitalista racionak lebontását célozta. Szerencsére a közvélemény nyomása nem érvényesült a szemináriumokon: ott teljes szólásszabadság uralkodott; én pedig modern irodalommal foglalkoztam, és mindig vitatkoztam diákjaimmal valamelyik élő, kortárs francia szerző művéről, s abban egy-egy ideológiával töltött részletben elmélyedve próbáltam okot, okozatot, célokat elemezve megvilágítani a hit összetevőit, vagyis hintettem a ráció konkolját.

K.Á.: – Eközben a párizsi magyar emigráció tagjaival is tartotta a kapcsolatot. Hogyan alakult ki a párizsi magyar emigráció?

K.E.: – Nem alakult igazán ki.

K.Á.: – Hogy érti ezt?

K.E.: – Más országokban, Angliában, Hollandiában, Svédországban, Németországban, Ausztriában, Svájcban kiépültek emigráns szervezetek. Franciaországban a kezdet kezdetén próbált kezdeményezni az 1947-es pártok egy-két képviselője, de ezek hamarosan továbbmentek Amerikába. Politikai mozgalomról ezután nem tudok. Párizsban az egyetemisták eléggé összetartottak, előbb-utóbb azonban elvégezték tanulmányaikat és mentek tovább a maguk egyéni útján. Albrecht Dezső, volt országgyűlési képviselő próbálta a fiatalokat összetartani, de betegsége, majd halála véget vetett ezeknek az inkább kulturális és igen kislétszámú találkozóknak. Erős politikai kisugárzása volt persze Gara László antológiájának, melynek nyersfordításait, válogatói és fullajtári szolgáltatásait Sipos Gyulától és tőlem csikarta ki szeretett szerkesztőnk, de folyamatában ez a munka

egy-két ember irodalmi tevékenysége volt, és csak elkészülte után értékelődött az emigráció diadalaként. Az *Irodalmi Újságnak*, mikor a 60-as években áttelepült Párizsba, rengeteg munkatársa volt több világrészben, de szervezeti életet nem hozott létre. A Magyar Füzetek körül az izgalmas és magvas politikai vitáktól hangos Demokrata Klub csak a 80-as évek elején jött létre Kemény István, Kende Péter és Márton László vezérletével. Ők léptették fel először a magyarországi ellenzék képviselőit. Azelőtt működött református misszió, katolikus misszió, próbálták a maguk aklába terelni a hívőket, segítették a szegényeket, a rászorulókat, de Párizsban az emigráció intézményesen nem politizált.

K.Á.: – Én inkább irodalmi szerveződésre gondolok, például a párizsi *Magyar Műhelyre*, melynek nemcsak Párizsban volt meghatározó szerepe, hanem visszahatott az anyaország kultúrájára is. Ezt elég kevés emigráns irodalmi fórum mondhatta el magáról.

K.E.: – Igen, a *Magyar Műhely* kiiktatta a folyóiratból a politikát, ilyenformán a lap könnyebben szállingózott be Magyarországra. Persze a szerkesztők a politikába, legalább is az irodalompolitikába beavatkoztak. Már említettem például Weöres kötetének, *A hallgatás tornyának* kalózkidadását.

K.Á.: – Akkortájt már az is politikai cselekedetnek számított, hogy olyan sok avantgarde mű jelent meg a lapban.

K.E.: – Igen. Magyarországon egyre nagyobb szerepet tulajdonítottak neki, mind a hivataltosok, mind a félig vagy teljesen ellenzékbe vonult írók. Megindult a vándorlás: sok nyugatra látogató magyar író látogatott el a műhelyesekhez, vitték haza a kiadványokat, gondoltam, így nyílt jórészen lehetőség az átháramlásra, a fiatalok tájékoztatására, akik szívesen kaptak az avantgarde elképzeléseken. De hát a *Magyar Műhely* Párizsban nem alkotott igazán nagy kört. Kezdetben, vagyis 1962-1963-ban a hat szerkesztőn, Harcsi Józsefen, Márton Lászlón, Nagy Pálon, Papp Tiboron, Parancs Jánoson és Szakál Imrén kívül franciaországbeliek talán tizen sem írtunk a lapba. A képzőművészeti mellékletek, melyeket Pátkai Ervin szerkesztett, modernebbek voltak, mint a szövegek. Papp Tibor, ha jól emlékszem, Nagy László nyomdokain indult, Nagy Pali naturalista novellákat írt, a lap maga nem avantgarde szellemben készült, mely szellem vizei fölött csak jó pár évvel később terjedt el és 68-70 tájban lett markánsan egyeduralkodóvá. A hetvenes évek elejétől kerültek megrendezésre a *Magyar Műhely* igazán népes találkozói, először a Párizs melletti Marly-le-Roiban, aztán Bujdosó Alpárék odaadó szervezésében Ausztriában: ezekre jártak el minden országból és egyre inkább Magyarországról az érdeklődők. Voltaképpen Magyarországon volt igazán inspiráló hatása a lapnak és találkozóinak. Nyugaton az ember eredetiben vehette kezébe azokat a könyveket, folyóiratokat, amelyek a *Magyar Műhelyt* ihlették.

K.Á.: – Mikor tudott először Magyarországra visszajönni?

K.E.: – 1969-ben. Megvártam, míg ledoktorálok, mert attól tartottam, ha netalán Magyarországon lecsuknak, akkor füstbe megy hosszú és fáradságos munkám. 69-ben szüleim meglátogatására indultam volna, de először, vagyis húsvétkor nem engedtek be, csak augusztusban tudtam megszerezni a vízumot. Egy évre rá pedig meghívtak a második Anyanyelvi Világtalálkozóra, melyet Debrecenben és Budapesten rendezett a Magyarok Világszövetsége. Akkor megkaptam a vízumot minden nehézség nélkül. Többet viszont a szervezet nem hívott. Ugyanis az egyik tanácskozáson arról folyt a szó, hogy terjeszteni kell a magyar irodalmat, és ezt mindenki magától értetődőnek tartotta. Megkérdeztem, miért kell terjeszteni? Szörnyű provokációt és sértést hallott ki ebből mindenki, holott kérdésem arra vonatkozott, hogy a mi, külföldön nem nagyon fontosnak tartott irodalmunk terjesztéséhez milyen hathatós érveket kellene kidolgozni. De a kérdés zavarta a hivatalt azért is, mert a hathatós terjesztésbe olyan szerzőket is be kellett volna venni, akiket akkortájt éppen csak megtűrték. Így aztán kimaradtam. Szerencsére. Mert ezek a találkozók egyre kétesebb szerepet játszottak: akik ezekre hazajöttek, azoknak látogatásáról az emigrációt nagy lelkesen tájékoztatták luxuskiadványokban. Nem tudom, ismerte-e ezt a játékot? Hiába nem számított igazán ütőképesnek

a magyar emigráció, az a tény, hogy nem függött a kádárista hatóságoktól, egyszerűen nem fért ezeknek a hatóságoknak a begyébe. Próbálták hát minden módon leszerelni ezt a függetlenséget: például kompromittálni az emigránsokat, csak ilyen apróságokkal, hogy X.Y.-t lefényképezni egy párttitkárral vagy egyéb rendszermuftival, amikor esetleg nem is beszélgetnek, csak éppen egymás mellé sodródnak valamilyen fogadáson: tüstént odasurrant a fotós, és jött a *Magyar Hírek* következő számában a képes riport. Szerencsére mint nemkívánatos elem ebből az ipiapacsból kimaradtam. Nálamnál kívánatosabbak viszont részt vettek benne és kint sok támadás érte őket, éppen mert nyugaton nem volt magától értetődő, hogy politikai menekültek miért is fényképeztetik magukat Magyarországon. A hatóságok nem csupán becsalitztak, nyújtották kifelé is kezüket jó messzire. Párizsban valamikor a hetvenes évek közepén kezdte meg működését az első nagyjából színvonalas társaság, a Magyar Nyelv és Kultúra Franciaországi Baráti Köre, melyet a szabadkőműves Kemény Mihály vezetett. Minden hónap valamelyik hétfői napján rendeztek előadásokat, melyekre sok hazai előadó jöhetett ki magyar hatósági engedéllyel; ennek hallgatólagos ellenszolgáltatásaként rázós, vagyis politikai nézeteit véka alá nem rejtő, kinti előadót csupán elvétele ültettek ki a dobogóra.

K.Á.: – Skizofrén helyzetek sorozata.

K.E.: – Mint általában az emigrációs helyzetek. Érdekes módon például a lengyel emigráció politikai emigráció is akart lenni: ehhez megvoltak elképzelései, cselekedetei, intézményhálózata. A magyar emigráció inkább csak kulturálisan terjeszkedett és szervezkedett Európában. Találkozók négy-öt szellemi góc körül jöttek csupán létre rendszeresen. Említendő a *Magyar Műhely*en kívül a hollandiai Mikes Kelemen Kör, Londonban a Szepsi-Csombor Kör, az Európai Protestáns Szabadegyetem, feltehetőleg a Pax Romana is, de azzal semmiféle kapcsolatot nem tartottam. A többi rendezvényein esetenként megfordultam, de rendszeresen a Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napjaira jártam el és azokon vettem tevékenyen részt. Eljártak a *Magyar Műhely* szerkesztői is ezekre a minden évben más témakörnek szentelt előadássorozatokra, melyeknek a kiváló hollandiai magyar értelmiségiekből alakult társaság nyújtott szilárd keretet és szervezeti háttérrel. Kezdetben, az ötvenes évek végén, népes önképzőkör és pezsdítő asztaltársaság ötvözetének is lehetett tekinteni: idősebb, nagynevű emigrációs értelmiségiek, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kerényi Károly, mások vállaltak valóságos „osztályfőnöki” szerepet a javarészt egyetemistákból toborzódott résztvevők szellemi eligazítására, ők támasztották fel számunkra azt a demokratikus magyar múltat, amelynek lerombolóival ők szakítottak, s amelyet a lerombolók nekünk otthoni tanulmányaink során eltorzítva mutattak be, amikor éppenséggel nem tagadták le. Tomboldál is szolgált egyúttal az a fiatal Mikes Kör: a nappali elmélyült előadásokat, vitákat éjszaka vitalista poharazások, és a nemeknek nem annyira harca, mint gondtalan egybefonódása váltotta fel, úgyhogy aki oda elment, az nem csupán szabad értelmiséginek, de szabad embernek is érezhette magát, hiszen bárhonnan érkezett, mindenütt, minden országban konvenciókat kellett tiszteletben tartania, itt pedig ezek a korlátozások derűsen képlékenynek mutatkoztak. Ezt a felvillanyozó hangulatú helyzetet játékos természetemmel nagyra értékeltem. Voltaképpen három évtizeden át a Mikes Kelemen Kör évi találkozóit jelentették számomra az eszményi Magyarországot, a szellemi színvonalat, egymás véleményének meghallgatását, józanul érvelő szembesítést és tiszteletben tartását, a baráti közösséget, és mindehhez az élet gazdag skáláját, mely három napig tobzódva érvényesült az őszeleji holland parkokban és azokban az aránylag kényelmetlen kastélyokban és konferencia-épületekben, ahol fiatalságunk élete értelmének magyar vetületét kereste, és azokon az eleinte egy hetes, majd három napos hupeningeken meg is találta. 66-67 tájban „rituális apagyilkosságot” is elkövettünk: vagyis ujjat húztunk főleg Szabó Zoltánnal és többé-kevésbé Cs. Szabó Lászlóval is, akik mereven elzárkóztak mindennemű nyilvános hazai kapcsolatfelvétel elől. Az én nemzedékem pedig nem akart teljesen elszigetelődni a hazai szellemi élettől. Persze az országgal való kapcsolattartás a kinti porondon is kötéltáncsal járt. Magyarországról nem lehetett általunk kiválasztott elő-

adót meghívni a minisztériumoktól való engedély kieszközlése nélkül. Ezek a hatóságok pedig bizottságokat varrtak nyakunkba, „megbízható” felvezető kíséretében. Az első küldöttséget Szabolcsi Miklós vezérelte. Mindenki tudta, hogy Szabolcsi „Pártunkat és Kormányunkat” képviseli, de hát a diplomáciai érdek megkövetelte, hogy mosolyogjunk és beszéljünk vele, ő pedig szintén mosolygott és beszélgetett. Egymásra találó, régi kebelbarátok látványát nyújtottuk meghatóan. Egyébként ő is láthatóan élvezte ezt a szerepét, melyet otthoni szerepével, nemdebar, aligha lehetett azonosnak mondani. Ez a hintapolitika eltartott több mint húsz évig 1967-től: első kötetem akkor jelent meg. Ekkor hozta el Hollandiába Márton Laci autóval az első ötven példányt, úgy emlékszem, mely akkor kiosztódott, s ennek következtében megmenekült a buldózer elől. Szóval 1967-től nagyjából 1988-ig tartott ez a kötélhúzás: kit szabad kihívni, kit eresztene ki. Mészöly Miklós például néha jött, néha nem jöhetett, mert hol valamilyen megbízatással akarták a hatóságok útra bocsájtani, amit ő nem vállalt, hol pedig titalomra ítélték. Ugyanez történt egy sereg más értelmiségivel. Mindazonáltal hazaiak évről évre eljutottak a Mikes Tanulmányi Napokra, gyakran olyanok, akik éppen külföldön utaztak, és nem reszkettek attól, hogy milyen büntetés vár rájuk Magyarországon.

K.Á.: – Szellemileg nyilván folyamatosan tartották a kapcsolatot az országgal, de érzelmileg mennyire lehetett követni az itthoni eseményeket, azt hogy milyen mechanizmusok alapján oldják meg az emberek a feladataikat és konfliktusaikat? Mennyire tudták ezt kintről megítélni, másrészt elfogadni? Ebből a szempontból valamelyest idegennek érezték-e magukat, mikor hazalátogattak?

K.E.: – Nem, azt hiszem, senki sem érezte magát idegennek, legfeljebb itt éreztek minket idegennek. Főleg a ruházkodás és az anyagi eszközök jobb színvonala miatt. Ami a konfliktusok megoldását illeti, az sem 56 előtt, sem 56 óta nem egyforma mechanizmusok szerint történt, s éppen a mechanizmusbeli eltérések szerint alakultak ki rokon- és ellenszenvaink. Különbözik a helyzetet lehetett követni, mert akár huszonöt, akár harmincöt apró újdonságról hallott az ember, az a lényegen nem változtatott. Persze volt, aki csak nagyjából követte a fejleményeket, és volt, aki le nem vette ujját az aktualitás ütőeréről. Emlékszem például, hogy a *Magyar Műhely* szerkesztői milyen feszült figyelemmel kísérték a Pozsgay és Aczél közti csatározásokat, mert, nemde, a lap hazai terjesztése ezen múltott. Egy időben állandóan azon rágódta, hogy bejön-e most Pozsgay, nem jön be, emelkedik-e, süllyed? Mintha nem is emigrációban éltek volna, annyira függvényévé váltak a pártpolitikai csatározásoknak. Mások próbálták a helyzetet távolságtartóbban elemezni. Sosem alakult ki az emigrációban egységfront. Rajtam kívül tíz szerző vállalta, hogy az általam 1976-ban kezdeményezett és a Mikes Kelemen Kör által 1982-ben megjelentetett *Belső tilalomfák – Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról* című tanulmánykötetbe írásával részt vegyen. További öt jóismerősöm szívósan fúrta a vállalkozást. Demokratikus körülmények között nem rossz arány.

K.Á.: – A magyar irodalom alakulásáról mi a véleménye? Említette, hogy íróként szemlélve kevés rokonvonást érez a magyar irodalomban.

K.E.: – Ez árnyalásra szorul. 56 után, érzésem szerint, eleinte nem volt igazán érdekes magyar irodalom. Aztán egyszerre érdekes lett, mégpedig zömében. Szóval nem kevés könyvet el kellett olvasni, nem lehetett kihagyni azzal az ürüggyel, hogy hát, Istenem, olyan, mint az előző évek termése. Első felfedezések közé tartozott Ottlik, Mészöly, Mándy, aztán, hogy is hívták a részeges Malcolm Lowrystát, aki elhalálozott?

K.Á.: – Hajnóczy.

K.E.: – Hajnóczy. Konrád, az induló s szerintem akkor sokkal jobb Konrád, és ugyancsak a kezdeteiben ígéretesebb Hernádi, valamint már felbukkant Esterházy, Nádas... Szóval sok új hang, újító próbálkozás: műveiket nagy izgalommal olvastam. Legfeljebb ennek a pezsgő irodalomnak az elkötelezettsége nem igazán lekesített. Itt érkezőnk el a maga nagy kérdéséhez, hogy nekem mi a visszás érzésem azzal szemben, ami a magyar közvéleményből ujjongást vált ki? Egyszerűen az, hogy az irodalom, mint annyiszor már, megint faltörő kossá vált,

és praktkerré. Feladata ütni az ellenfél fején és elmondani azokat a politikai dolgokat, amelyeket másképpen – úgy tartja az irodalmi és a nem irodalmi közvélemény – nem lehet elmondani. Ahogy liberalizálódott a helyzet, úgy rémlett szememben egyre fonákabbnak a magyar irodalom eme pártosan elkötelezett funkciója, ellenzéki, pártos funkciója. Ugyanis mindinkább ki lehetett fejezni ezt a véleményt világosabb, pontosabb, ésszerűbb nyelven, mint a szépirodalomé, pláne a költészeté. Illyés például, különösen a Kádár-korszak Illyése, nekem és sokunknak nyugaton kísérteties jelenségnek számított, mert gazdag képnyelvének kétértelműségeibe, csavaros, minden szorításból, a hatóságéból akár az olvasóéból kibúvó megfogalmazásaiba burkolódzva a magyar nép őriző pásztorának állította be magát. Egy a milliókért bölcseledett, rímekben. Reggel, délben, este, még éjszaka is ő volt az ország. A hatóságé is meg a magyar népé is, amely közös ország a költészet égíszé alatt belátta, hogy gondjai végül is közősek, nem ellentétesek. Szememben ez meglehetősen anakronisztikus játéknak számított, s úgy éreztem, ha a magyar irodalom és a magyar közgondolkodás ezen a szinten ragad meg, akkor Magyarország szellemi és kulturális esélyei a jövőben összezsugorodnak. Ez a kortévesztő sajátosság kiütközött, amikor a párizsi Magyar Intézet Illyésnek költői estet rendezett a Georges Pompidou Csarnokban. Elég sok szöveg le volt fordítva. Jean-Luc Moreau mutatta be Illyést, hogy ő a magyar Victor Hugo. A név persze megtisztelő, csak az a bökkenő, hogy Victor Hugo a XIX. században élt, és a XX. század második felének Franciaországában semmiféle olyan költészet-felfogást, illetve költői funkciót nem lehet elképzelni, amilyent Hugo hirdetett és megtestesített. Vagyis visszásan hatott, hogy a magyar szellemi élet és ennek kiemelt képviselője XIX. századi szinten mozog, amiből csak arra lehetett következtetni, hogy Magyarország legalább egy századdal elmaradt a modern fejlődés mögött. Az is következett ebből a jelzésből, hogy a nyilvánvalóan szükséges modernizáláshoz vagy át kell ugrani ezen az életveszélyes szakadékon, vagy pedig végigjárni az odavezető utat, akkor azonban sosem érhető utol a közben szintén továbblépő nyugati fejlődés. Szóval Victor Hugo neve hallatán lehetett ironikusan szemlélni az eltolódást, de kétségbe is lehetett esni rajta. Legfonákabbnak mégis az rémlett, hogy éppen Illyés mércéjét kellett a magyar irodalom mércéjének elfogadni, holott voltak olyan költőink, akik modernebbül éltek írói munkájukat és szerepüket. Azok persze, ha éppen nem tiltották őket el az utazástól, akkor sem mutatkozhattak be állami támogatással, mint a magyar kultúra képviselői. Az zavart tehát, hogy egy mesterségesen életben tartott hagyományban megmerevedik a magyar kultúra képe, s ezáltal fejlődésre képtelennek mutatkozik.

Még tágasabb értelemben ezt a kérdéshalmazt kritikusán szellemi tökéletesedésünk szempontjából nézem. Induljunk ki egy kommunikációs problémából. Az erre a névre érdemes irodalom leggazdagabb építőanyaga az a nyelv, amely az érzékekből és a nem leg tudatosabb lélektani rétegekből táplálkozik. Másrészt a bölcselet, a történelem, a politika, a pedagógia mind okfejtő, fogalmi gondolkodást tételez fel. Olyan ország, amelyik irodalmi látásmóddal, s nem okfejtő elemzéssel közelíti meg az életet, olyan hátránnyal indul, amelyet a mai világban gyakorlatilag nem lehet bepótolni. Nem is szólva arról, hogy a közélet irodalmi elvárású, értékelésű és kifejezésű megközelítése sorozatos félreértésekhez vezet. Egy szöveg többek között akkor irodalmi, ha nem minden olvasó érti ugyanazt rajta. Aki képekben fejezi ki magát, annak beszédét sokféleképpen lehet értelmezni. A közéletben, a demokratikus politikai életben való részvétel viszont az állampolgárok közötti világos szót-értést igényli, a hangzatos mellébeszélések elemző semlegesítését. Érzelmektől, indulatoktól fűtött és nem józanul ellenőrizhető tényekre támaszkodó elmeszuttatások az ösztönvilágot hozzák mozgásba, nem a józan ész tartományát, és annak, aki az irodalomból tanult az ország sorsán gondolkodni, legalább oly kusza és manipulálható a vélekedése, mint azé, akit a szentbeszéd készített fel a tények értelmezésére. Irodalom és az úgynevezett valóság között csalóka a tükrözési kapcsolat, s az a pedagógia is képtelen, amely erre a megtévesztő kapcsolatra alapítja gyakorlatát.

Márpedig ez egyfajta magyar hagyomány, amelynek hátrányain kevesen hajlandók el-

gondolkodni. Már imént említettem, hogy az 1910-1919-es évtizedben érdemes a szimbolizmus, a dekadencia és a forradalmak kapcsolatát firtatni. De fölvethető a kérdés hosszabb lejáratú gondolatmenetben: voltaképpen mi haszna volt az országnak abból, hogy a középiskolában arra tanították, tulajdonítson roppant történelmi és ideológiai jelentőséget a költőfejedelmek sorának? Mi kézzelfogható hasznunk volt abból, hogy Petőfi kiállt és elszavalta a Talpra magyart? Igen lelkesítő retorika ez persze, de ezen túlmenően mennyiben nyertük vagy veszítettük el a szabadságharcot? Mi politikai hasznunk volt Ady nagy háborgásaiból, mi politikai hasznunk József Attila munkásverseiből és a többi. Nem a költők irodalmi jelentőségét, verseik esztétikai értékét vonom kétségbe, hanem azt, hogy ezek a versek ideológiai tananyagként, szerzőik pedig pedagógusként szerepelnek a köztudatban. Ezzel szemben a magyar köztudat egyetlen pedagógust sem tart hősként számon. Egyszerűen nincsenek közismert, pedagógus, nagy embereink. Viszont egy sor költőt nagy tanítómesternek könyvelünk el anélkül, hogy pontosan felmérnénk, ténylegesen mekkora szerepük volt abban, ami-re őket egyfajta szellemi közvélemény nálunk állandó jelleggel felhasználja. Vagyis az irodalomtörténetírás és az irodalomtörténetírásból táplálkozó mindenféle szónokok. Közgyűlésen, főlavatáson, parlamenti beszédben felidézett írók, költők valamiképpen mind vagy harcosok, vagy pedagógusok, vagy áldozatok, akiket úgy kell tisztelni, hogy bennük a nemzet testesül meg. Márpedig az én szememben – és itt hangsúlyozom, hogy hazafias megfontolás vezet – az ország boldogulásának egyik feltétele az, hogy ez a fajta gondolkodás a század végére, amennyire csak lehetséges, megszűnjék. Különben Magyarország nem tud felzárkózni ahhoz a józan megfontolásokon alapuló modern szövetséghez, ami talán Európából lehet, s amely szövetség egyedül képes a nemzetiségi nyűgök feloldására. Ha ez a XIX. századi gondolkodás nem tudja átadni helyét modernebb tartalmaknak és formáknak, szeretett hazánk egyszerűen álmodozó, ködevő, nagyokat kiáltó, melodramatikusan félrebeszélő ország lesz.

K.Á.: – Viszont e hagyományos szerepnek paradox és kézzelfogható következménye lett az, hogy a lezajlott rendszerváltás élére művészek, irodalomtörténészek és történészek álltak, s ezzel valóságos hiányt pótoltak, hiszen a profi politikusok az előző rendszerben csak egyféléképpen politizálhattak, s így nem képviselhetek volna autentikusan más, vagyis nem szocialista nézeteket. Tehát mégiscsak volt haszna és eredménye az elkötelezett szerepnek. Másrészt ennek a jelenségnek lett az a keserű ára, hogy a kulturális élet területén már talán csak a hamu alatt parázsló népi-urbánus ellentét a politika szelétől újra (ha lehet, még hevesebben) fellángolt, és közhelyszámba megy, hogy egyszer már túlhaladottnak hitt kulturális törésvonalak mentén szerveződött újjá a rendszerváltás utáni politikai élet.

K.E.: – Attól tartok, rá lehet arra is kérdezni, hogy vajon ez a nagy politikai, történelmi átalakulás csakugyan nem jött volna létre az írók tiltakozása, állandó jelenléte és beavatkozása nélkül?

K.Á.: – Nyilván nem e szerepvállalás miatt történt meg a változás, hadd ne kezdjem emlegetni a geopolitikai helyzetet vagy a hidegháború folyamatát, Gorbacsovot és a többi. De véleményem szerint minden másképp történt volna, Magyarország másutt tartott volna a reformfolyamatban, az úgynevezett fellazulásban, ha a magyar értelmiség – ki így, ki úgy – nem vállalt el politikai szerepet.

K.E.: – Tévedések elkerülése végett nem a magyar értelmiség politikai reformküzdelmét kifogásolom. Bökkenőt abban látok, hogy ez az értékes, hathatós erőfeszítés irodalmi glóriát kap, s egyáltalán mint az irodalom nevében végrehajtott, sőt mint az irodalom természetével egylényegű cselekvés minősül. Szerintem ez optikai csalódás és balog félreértés. Amikor pedig ez a politikát irodalomként szentesítő szerep külön hangsúlyozódik, ott kísért nyomban a mítosz, hogy mindez különleges magyar vívmány, holott a földcsuszamlás bekövetkezett vagy húsz ország, illetve náció területén, nagyjából ugyanolyan felemásan. A szavak és a közéleti gesztusok különböznek. Magyarország sajátossága az a beidegzett feltételezés, hogy az írók döntő szerepet játszottak. Én még azt sem tudom, hogy 1956 mennyire tulajdonítható

az íróknak, mennyire nem tulajdonítható, mennyire lett volna elkerülhető, mennyire nem lett volna elkerülhető. Ezek mind eldöntetlen kérdések, megvitatásra várnak. Amit azonban határozottan észlelek és indokolni tudok, az annyi, hogy az írók valós szerepének eltűlése és teljesen pozitív színben való feltüntetése ellentétben áll a modernizálással. Olyan megmerevedett szellemi nézőpont ez, amely egyrészt elbátortalanítja a magát demokratikus szavazással képviseltetni óhajtó állampolgárt – éreztetve vele, hogy ő nem eléggé „ihletett” jelölje önálló kiválasztásához –, másrészt táplálja a XIX. század óta közhelyessé vált gondolkodást az irodalom és a politika kapcsolatáról. Idevágó modern elemzésre égető szükség volna. S nem arra, ami egyfajta kísérteties zsákutcában történik, vagyis az ósdi, népi és urbánus vitára, ami kívülről nézve rengeteg kárt okoz az országnak.

K.Á.: – Belülről nézve is.

K.E.: – Nyilván, hogy belülről nézve is. Mindenesetre kívülről nézve azt látom, hogy ilyen helyzetben, bármelyik párthoz áll közel a bankár, a nagyiparos eleve kevesebb támogatást nyújt, kevesebbet is ruház be, mert ugye, ki tudja, mikor lesz pogrom, és akkor polgárháború, és akkor a létrejövő gazdaságot feldúlja egyik vagy másik csoport, esetleg mindkettő. Lidérces téveszméktől inog a belső biztonságkép: emlékeztet a második világháborúra és baljósan jelzi a jövőt, amely ilyen egészségtelen helyzetre alapozódik. Ésszerű ok egyszerűen nincsen, s az etnikai küzdelemben még az etnikum is képzeletbeli, hiszen végül is szerencsére nem a faj határozza meg, ki a magyar. No de erről cikkeznek itt sokan. Kívülről én még azt látom, hogy uralmi helyzetéből kiborult a marxizmus, amelynek bejáratott sínjein lehetett gördülni, s ki lehetett számítani a gördülés következményeit. Ezek a sínek most össze-vissza görbültek, és támadt egy ideológiai űr, amely elől belemenekült a magyar értelmiség a hagyományos toposzba. Ez az urbánus-népies közhely pótolja a gondolkodást, az újításra való törekvést, holott mennyi minden érdekes újításra lett volna, lenne lehetőség a bizonytalan hivatkozási rendszerű körülmények között. De túl sok embernek fontosabb az a szellemi biztonság, melyet a közhelybe való kapaszkodás nyújt, az elnyűtt húrok pengetése. Egy, csak egy legény állította egy újság anketon, hogy a szóbanforgó kiszorítás szellemileg serkentő. Én azonban sem nála, sem másnál nem látom, hogy mennyiben kapott ösztönzést a hol övön fölül, hol csak övön alul osztogatott ütésektől. Szóval új dolgok alig születnek, mert a legtöbben a nagy országos meccsre figyelnek, és várják, melyik csapat rúgja a gólt, a másik hogyan rúg vissza... Úgy rémlik, a leszűkült érdeklődéssel a kozmikus szorongást ki lehet védeni. Ami pedig az irodalmat illeti, inkább a vele kapcsolatos elvárásokkal van baj. Elenyészően kevés magyar író vesz érdemi részt szépirodalmi alkotásaival a csetepatéban, fő tevékenységük másutt bontakozik ki, de a közvélemény elvárásai olyanok, hogy egy-egy kritikus vagy akár a szóbeszéd odacsatolja valamelyik táborhoz, és ha „odacsatoltan” kapja a könyvet, az olvasónak már gondolkodnia nem kell, mondhatja papagájként, hogy ez itt, na, ez itt egy jó urbánus mű, ez meg itt, no, ez itt pedig egy jó népi mű. Félelmetes szegénységi bizonyítvány. Attól tartok, az előítéletek istállójában nagytakarításra van szükség. Nem magamnak követelem ezt a szerepet, mert már eljárt az idő erősen a fejem fölött, csupán várom az ifjabb zászlóbontót, s kívánom, hogy zászlót bontva minél kevésbé keveredjék bele ezekbe a csatározásokba, maradjon minél biztosabb ura paradoxális vállalkozásának. Én azzal a kérdésfelvetéssel támogatnám, hogy miképpen lehetséges elválasztani pedagógiát és irodalmat: legalábbis ebben az alpári formájában, mert nemes értelemben minden irodalom egyszerre szórakoztató és nevelő. Szóval ezt a korlátolt, silány, tuskók követelésének engedő, mindenféle újítást és képzeleti mozgékonytságot béklyózó felfogást hogyan lehetne a kormánykerék mellől elteszékelni úgy, hogy végre legyen más szempontú az irodalom iránti érdeklődés, ne azt várjuk tőle, hogy az ország napi problémáiban eligazítson, annál is inkább, mert a napi problémák megoldását, a maiakét különösen, ajánlatosabb szakemberekre bízni.

K.Á.: – Magyarországon megjelent írásaira milyen visszhang érkezett?

K.E.: – Folyóiratban közölt írásaimra nem hiszem, hogy lett volna visszhang. De Pá-

rizsban élek, és nem is jutott eszembe ennek utána érdeklődni. Előző két kötetemre külföldön, a szűkös helyzethez képest, hiszen a kritikus is ingyen dolgozik, nem is kevés elemzést kaptam: elmélyültebbet a *Lelki gyakorlatra* Albert Pál írt, a *Színhelyekre* Kibédi Varga Áron. Hazai pályán Gyergyai Albert és Szakolczay Lajos, majd Fábíán László és Pomogáts Béla nyilatkozott rólam hozzáértően és bátorítón.

K.Á.: – Kíváncsi vagyok, hogy most megjelenő kötetének milyen lesz az olvasata.

K.E.: – Én is kíváncsi vagyok persze, bár meglehet, hogy nem lesz az én szándékaimnak megfelelő olvasata. Jósolni nem tudok. Örvendetes meglepetések is érhetnek. Akármit mondjon is azonban a visszhang, része lesz annak a borzalomnak, amelyet recepciónak neveznek. Az olvasás-elmélet törvénye szerint, amit a szerző mond, azt az olvasó csak másképpen tudja fogni. Lehet ezt nevezni teremtő félreértésnek, és mint tanár így is tanítom lelkesen, ám mint író az elidegenedés legmagasabb fokának tartom. Ha egyik sem akar komolyabb bajt okozni önmagának, Dr. Jekyllnek és Mr. Hyde-nak érdemes kiegyeznie.

K.Á.: – Befejező kérdésem a párizsi magyarság jövőjével kapcsolatos. Mindaz a politikai és szellemi átrendeződés, ami Magyarországon történik, hogyan hat vissza az emigrációs létre, hiszen ma már a politikai emigrációból egyszerűen párizsi tartózkodás vált. Például a *Magyar Műhely* is elvesztette missziós szerepét. Ezt a szerepváltást hogyan tudják feldolgozni? Hogyan lesz tovább?

K.E.: – Ami a *Magyar Műhely* illeti, az ő szerkesztőségük áthelyeződött Budapestre, az alapító szerkesztők, akik még Párizsban élnek, pendlíző szerkesztők lettek. Nem árt, feltehetőleg, tájékoztatni a magyar avantgarde-ot arról, hogy hol tart a francia, sőt általánosabban a nyugati avantgarde, melynek idővel Papp Tibor és Nagy Pál tevékeny tagja lett. Papp Tibor például számítógép-költéssel foglalkozik, vannak francia nyelvű művei meg olyanok, amelyek élvezhetők a magyarul nem tudók számára is. De hát minderről ők személy szerint pontosabban tudnának beszámolni.

Ami engem illet, én kint élek, egyrészt mert ott vagyok házas és ott keresem a kenyeremet, másrészt, mert nem mondta senki, hogy jöjjenek ide vissza. Ez is szempont, ugyebár. Hozzájön ehhez még az a szempont, hogy most már csak azért is kint próbálók irodalmat csinálni – egyébként lehet-e ép ésszel állítani, hogy a magyar irodalmi alkotás, és tágasabb értelemben, a magyar irodalom művelése magyar fennhatóságú területhez van kötve? – szóval, mert ragaszkodom anyanyelvemhez és ragaszkodom Magyarországhoz és elvárom, hogy itt és külföldön magyar egyénnek ismerjenek el, mindennek nevében bele óhajtok szólni a magyar életnek ama vetületébe, amelyhez valamennyire értek, amelyért nyugaton nem keveset tettem, vagyis a magyar kultúra kérdéseibe. Szeretnék úgy élni, hogy semmiféle magyar vagy egyéb intézmény ne gyakorolhasson rajtam cenzori ellenőrzést, hogy úgy és azt írjam meg, amihez kedvem van, amit esztétikailag jónak látok, amit a magam képességeivel meg tudok valósítani. Úgy gondolom, legfőbb ideje modernizálni a magyar kultúrát, és ebben a modernizációs folyamatban szeretnék részt venni Párizsból is. Érzésem szerint ráadásul, ha Párizsban vállalkozom erre, nagyobb eséllyel teszem, mintha itt vagyok és részt veszek a mindennapos csatározásokban. Ezekbe ugyanis, bár csupán a múlt kortévesztő hordalékai, kilátástalanul bele lehet veszni.

K.Á.: – Milyen útját, módját tartja lehetségesnek?

K.E.: – Kiváltképp írásokkal. Kapcsolatot tartok fenn folyóiratokkal, írhatok esszét, írhatok olvasói levelet, de megjelentethetek kötetet is, hogyha kiadók lesznek még és hogyha lesz demokratikus kultúra. Mindezt szeretném tenni. Hogy aztán miként, arra legközelebbi tervem az, hogy hatvanadik évemben nyugdíjba vonulok, nem húzom ki addig, amíg az egyetemi tanárok szeretik, vagyis ameddig Franciaországban el lehet menni, hatvanhét-hetven éves életkorig. Utána Párizsban leszek független magyar író. Nyugdíjamat eltart, a magam ura leszek. Gyerekkoromban sem pilóta vagy tűzoltó, hanem magánzó akartam lenni.

K.Á.: – Akkor ehhez kívánok sok szerencsét.

K.E.: – Nagyon szépen köszönöm.

(1992. május 27.)

Felhők könyve: *Virga*

Egy kora nyári délután az erkélyajtó résnyire hagyott sávján enyhe légáram szökött be, éppen csak érintette arcomat. Arrafelé mozdítottam fejem. A fák irányából zizegő hangra lettem figyelmes, talán az akác tavalyi termései. Szentjánoskenyérnek hívtuk gyerekkorunkban, bár tudtuk, hogy nem az. Szerettem játszani hosszú, barna hüvelyével, felpattintva végénél, peregtek belőle a csillogó magvak. Egyet a számba is vettem, nem haraptam el, csak szorítottam fogaim között, csiklandozva vele nyelvem hegyét. Olyan érzés volt, mintha súgnának valamit, ahogy a másik ajka súrolja fülem, s a meleg lehetésgomolyagban elpattanó szavaktól finom borzongás áramol át nyakszirtemen. És szinte érezni lehet, ahogy a lecsapódó lehetéspára hűvösében elhalnak a hangok.

Tompa nyomást éreztem a hasam táján, nekifeszítettem hátam a nádszéknek. Apró, sűrű koppanásokkal tágultak a nádfonatok. Mint egy megrekedt sétabot, vagy a zápor hangja, ahogy végigver a ponyván. De jó is befutni alá, éppen csak érintve vizes hajunkkal a kirakatüveget, s arcunkban azt a vékony permetet, ami a sűrű vászonból szítál.

Megfigyeltem, hogy ezt a szorító érzést a hasamon gyenge émelygés követi. Nem tudok nyelni, torkom mintha a szápadlásomhoz tapadna, s keserű nyállal telik meg a szám. Kőrisbogarát piszkáltam meg egyszer egy ágdarabbal, s valami átható szagú váladékot engedett ki magából, mire ugyanez az émelyítő nyál leperte el a torkom.

Lenéztem ölembe, széttárt combjaim háromszögében szoknyáim redői, mint legyezőszárnyak sugarai gyűltek egyetlen csomópontba. Ebbe a sötétbe bújtak a ráncok lágy dűnéinek egyre mélyülő árnyai.

– *Mi történt?* – kérdezte anyám ölembe tévedt kezemre nézve.

Tizenhárom éves lehettem akkor, emlékszem, a nagy fotelben ültem, szemben az ablakkal. Kintről keréknyikorgás zaja szűrődött be, bicikli vagy babakocsi lehetett. A nagy szárnyas ablak felső harmadát felhős égbolt töltötte be, és szinte elvakított a szürke tömbök között egy helyen kivillanó, szikrázó felhőhártya. Lebomló szélei kis cafatokban hagyták el ezt a rombusz alakú foltot. Egyszerre elsötétült előttem a szoba, de csak egy pillanatra lehetett, mert még emlékszem, hogy a szemközti fa koronáján egy nagy madár billegett, s ahogy kitisztult körülöttem minden, ugyanott egyensúlyozott.

Nem válaszolhattam anyámnak, mert egészen furcsa történetbe kezdett – mindig ezt tette, ha nem figyeltek rá –, hogy mikor kicsi voltam, nem lehetett elvonszolni a hipermangános lavór mellől. Magam előtt látom a fehér zománcos lavór alján a néhány szem bíborkristályt, ahogy oldódik a vízben, s imbolyogva piros hajszálerecskék igyekeznek a felszínre. Anyám keze mint valami madárszárny verdes benne, vérvörös felhőgomoly támad, és húzza tekintetem ez a hömpölygő áram, mintha benne sodródnék én is.

Akkor még jártak a villamosok. Ahol laktunk, attól már csak két megállóra volt a végállomás. Innentől lejtett az utca, s a villamosnak fékeznie kellett, amittől a talpamon át az orrom hegyéig zsibbadásszerű bizsergés járt át, s orrvérzés szaga volt mindennek. Abban az időben elég sokat vérzett az orrom. – „Hajolj a lavór fölé, mindent összevérezel!” – hallom anyám hangját, ahogy hideg vízzel mosta az arcom és a tarkóm. Végre elengedte a nyakam, s fölegyenesezhettem. Vattával az orromban beülhettem a nagy fotelba, s csak ritkán és óvatosan nyeltem egyet-egyet, nem szerettem azt a fémes ízt.

Azon a lejtős részen a finom vaspárna szinte beivódott a talpfákba és a sínek közötti kőzúzalékba. Ez a rozsdaszín csak a visszahúzódnak hófoltok nyomán változott iszapos, fekete csillogásúvá. Eldobott karácsonyfa gördül egyet-egyet a földi szélben, nézem, hogy besodródik-e a sínekre. Aztán ereszkedik lefelé a villamos, párás ablakára belülről köröket töröltek, mögötte arccsontok. Legfőképp az orrok tűnnek az ember szemébe, kis csúcsok, s alig tér el egymástól irányuk, mind a vizes körök felé fordulnak.

A lábam előtt valami rongy szösze terelte el figyelmem, fennakadt a parketta ízületén, azt borzolgatta az erkély felőli légáram. Szoknyám széle éppen csak érintette a padlót, kis kürtöt képezve a szellő irányában. S az a kis szélcsomó egy pillanattal előbb jelezte a lábam szárán felfutó borzongató érzést.

Mindig is különös ruhadarabnak tartottam a szoknyát. A gyermekéhez leguggoló anyán vehető ez észre legjobban, semmilyen por nem zavarja, amit a szoknyája söpör. S mikor feláll, éppen csak végigsimít rajta combközépen, látszólag öntudatlan, figyelme legmélyén hagyva ezt a mozdulatot. De mégsem csak úgy van, a lépcsőn fölfelé, ahogy súrolja a térdet, vagy kibújva belőle, s az ágyra terítve felidézhető ugyanaz az érzés –, mintha egy kéz indulna el rajta a redők sugaras vonalát követve.

– *Hát akkor... becsukom az erkélyajtót* – mondta anyám. Arra a huppanásra még most is emlékezem, ott állt a nyitott ajtóban, arcát nem láttam tisztán, alakja is egy szürke folt volt a kinti fények hátterében. Talán az a tompa zaj okozhatta, de azzal szinte azonos pillanatban, mintha hasamban valami vákuumos úr keletkezett volna. Régebről ismerős volt ez az érzés, de ilyen erős változatban még sohasem. Egy dombtetőhöz kötődött, akkor jelentkezett először, amikor egy oldalába vajt homokbánya látványába merültem.

Megszorítottam a fotel karfáját, combjaim tövéből lüktető forróság áradt szét, mint az iskolai kötélmászáskor. Ugyanaz a félelem, valami csattanáshoz hasonlatos érzés, mintha nagy magasságból a sarkamra esnék, s abban a pillanatban az arccsontjaimban érzem ezt a detonációt. Nyelvem is elzsibbadhatott, fogaimhoz érintve, mintha idegen tárgyak lennének a szájüregemben.

Előbb az ujjaimra néztem, egészen kifehéredtek, a körömágy körül repedezett bőrdarabkák még feltűnőbbé váltak. Valahol ott forgolódhatott körülöttem anyám is, mert a testéből áradó enyhén savanykás szag megütötte orrom. Anyaszaga van, mondatta velem néha valami ráismerés, de akkor nagyon idegen volt, és elviselhetetlen. Talán gyűlöltem is, mint annyiszor, ha belibbent gyermekemet nagy titkaimba.

Vöröses fénypázsma tört be az ablakon, lassan fölemeltem tekintetem. A kilyukadt felhődarabon át villant egyet-egyet, ahogy a sodródó alsó rétegek szag-

gatták azt a fényfolyást. A hegy fölötti hatalmas felhőtömb narancsos sávban vált el a gerinctől, s a hegytetőn a házak meg a fák kontúrjai, mint egy barátom gótikus zsinórírása, csipkézték ezt a szivárgó izzást.

Hirtelen fájdalmat éreztem, mintha szívverésem a hasamba tevődött volna át. Bőröm alatt minden lüktetésre aprót rándult hasizmom. Valahol leesett egy deszka. Talán az éles csattanásra, de egy utolsó görcsös rándulással abbamaradt a fájdalom.

Gyerekek játszottak a parkban, vékony kis hangjuk hullámokban szállt fel a szobába, összesűrűsödött, eltávolodott, majd újból visszatért, mint a falevelek árnyéka a plafonon, ahogy áttört rajtuk a fény. Egy-egy pászma egészen a szoba túlsó sarkáig is bevillogott, ahol a tapétás falszeglet már árnyékba borult.

Valami mélyről jövő borzongást éreztem, mint az akkoriban oly gyakran rámtörő emlékképtől. Zizegő, száraz mezőn át vezető keskeny földúton megyek a vasúttól pár kilométerre lévő falu felé. Nem merem fölemelni a fejem, a földút füves szegélyét követem tekintetemmel, de így sem tudok szabadulni attól a formátlan érzéstől, mintha kívülről látnám magam, ahogy ott megyek.

Lassan áttörnek ezen a borzongáson a kinti zajok, a gyerekhangok, anyám hangja, de mind egyetlen masszában és hihetetlen idegenül. Semmire nem emlékszem, hogy szálltam ki a fotelból, hogy kerültem a fürdőszobába. Csak egy rozsdásvörös folt pulzált szemem előtt, amit a fotel csontszín bársonyhuzatán láttam egy pillanatra, majd beleveszett valami vakító felhőfodorba.

PARTI NAGY LAJOS

Az abrosz ráncai

Pálinkás György albumkönyve

Most, hogy megkísérlem előállítani annak a bevezetőnek a „szerkesztett változatát”, amit Pécssett, Pálinkás György, *A városban esik az eső* című albumkönyvének bemutatóján olvastam fel, nos, most különösen hiányzik az a város. De ebbe nem kezdek bele. Nyár van, augusztus, én meg ezer kilométerre északabbra veszem elő a könyvet megint, s a szövegemet, ezt itt, és mégsem ezt. Mert-hogy egy szerkesztett változat mindent kibír, az eleve csinált előbeszéd kikalapálását is, visszapongyolítását is, mindent, hisz mint egy ki-, illetve újrafeszített hálón, az élmény java, a könyvé, amaz estéé úgyis áthull. Vagyis a *könyvet* magát kéretik elolvasni. Elnézegetni. Ülني vele. Mert ez nagyon is beszélgetős könyv. Album. Fotó és fotómondat-gyűjtemény.

Azt írtam, illetve mondtam, vagyis kérdeztem akkor, hogy ha már nem nézni s olvasni épp, hanem beszélni róla, akkor miről?

S hogy „ezer miről”.

S azt gondoltam, hogy egy valamibe nem kezdek bele, abba, hogy nekem mi volt és mi ez a város, és hogy „irigylem” Pálinkást, mert megírta róla a könyvet. De ebbe nem kezdek bele most sem. Nem lenne vége.

Választottam inkább a könyv 51. oldaláról, véletlenül, bár hangsúlyozottan a legközepéről egy mondatot, mely mondat a Szent György patika portáljának keresztlécével, s az előtte elvonuló nagysága kalapjával feküdt, illetve fekszik most már mindétiglen egy magasságban, szóval egy többszörösen központi mondatot, miszerint „Azokon a teadélutánokon is hosszan és kitartóan meredt az abrosz ráncaira, egészen addig, mígnem az az érzése lett, *hogy ő nincs is ott*”.

A továbbiakban, nem tagadván, hogy a kínálkozó „ezer mi” közül néhányat, vagy akár egyet tetszőlegesen vagyok kénytelen kiválasztani, hogy általa – persze némi csalással – az „egésről” beszéljek, nos, közelebbi vizsgálatra ajánlottam ezt a mondatot, előbb a benne foglalt „ars fotografica” következtében, majd az ugyanott elrejtett olvasási ajánlat okán, hogy mit és hogyan tehet ezzel a kivételesen szép könyvvel az olvasó.

Addig nézni valamit, amíg már nem vagyunk ott, legalábbis, míg azt nem érezzük, hogy mi, személy szerint *már nem is vagyunk ott*, mondtam bizonyos nehézséggel, s hogy ez volna az író, avagy a fényképész számára a személytelen személyesség problémája, illetve helyzete. Vagyis merően, de egyre messzebből nézni ama abrosz ráncait, eltávolítani, tárgyilagossítani, ameddig csak lehet, el a *mi* teadélutánunk, a *mi* abroszunk személyes emlékét, addig, hogy már ne legyen a miénk, s tovább, hogy ne abrosz legyen, s még tovább, hogy ne ránc, ne hullám, ne fodrozódás legyen, hogy végül fehéredjék ki egészen, míg bele nem fájdul a szemhéj, az emlékezet, míg ott-nem-létünk iszonyúan intenzív nem lesz – s ebből tisztuljon ki aztán AZ abrosz, ha úgy tetszik az „abroszság”, s rajta a pontos, a teadélutánénál pontosabb ráncok, amik viszont már az arcunk lehetőség és kegyelem szerint végleges ráncai. Amik már úgy vagyunk mi, hogy alanyként, tárgyként ott se kell lennünk.

Ezt írtam, illetve mondtam azon az estén, majd megriadva az előbbi mondatától, egyszerűbben és setesutábban szólva azt, hogy a fotográfus, ez esetben Pálinkás, az író: él, teadélutánol, kicsinyít, eltávolít, kifehérit, szenved és gyönyörködik *szemhéjből*, belát, közelít, egy tál lencséért el nem ad, majd megint közelít, kinagyít, és ott van.

Illetve nincs ott.

Illetve ott van.

S jutott akkor az eszembe Proust, illetve Antonioni, illetve Mészöly, mint néhány eljárás-minta a végtelen számúból. S a személytelen személyesség, valamint a szeretet „tárgyköréből” Simone Weil.

Továbbá Thomka Beátának egy hallatlanul fontos és pontos mondata, miszerint a Pálinkás-szövegeknek az opálosság, a homály nem burka, nem felrepezthető, eltávolítható burka, hanem halmazállapota. Mondhatom hát, mondtam és írom most is, hogy ennek a gyönyörű és imponálóan lassú könyvnek a Város – melyet a jelenlévő pécsiek előtt tényleg fölösleges volt nevén neveznem – nem tárgya, nem apropója, hanem halmazállapota. Ahogy Pálinkás verseskönyveit

nek s előző prózakötetének is halmazállapota „Naconxipan”. És ahogy ebből van, Naconxipan-opálból a civil Pálinkás Gyuri minden mondata és története.

Bevezetőmet beszélgetés követte, a „civil” Pálinkás Gyuri ott ült mellettem, a rossz moderátor személyességével mondhattam tehát, hogy ő akkor is itt van, ha nincs itt. Merthogy ott volt, s merthogy már évek óta nem él ott, ahogy én sem. Mindazonáltal ott van. S ez nem hűség avagy „olthatatlan szeretet” kérdése, persze azé is, s nem sorsé, hanem talán az írói génké. Pálinkás írósága nagyon, és kivételesen Pécsből van. Ha itt, magamnak ellentmondva, megneveztem a várost, csak azért tettem, hogy sietve mondhassam, ez a Pécs nem az a Pécs, nem a bédekkerek, a nyájas és buta turistakalauzok városa, hanem egy homályos, áttetsző, de sohasem *átlátszó* belső város, nem locus, nem provincia, hanem az a személytelenül személyes univerzum, amiben és amivel minden elmondható, amit Pálinkás Györgyön keresztül „világ”-nak hívnak.

Hogy ez a város ilyen, mondtam akkor, majdnem belekezdve abba, aminek nem lett volna s itt sem volna vége, szóval, hogy de facto ilyen símivalóan gyönyörű, s hogy mint valami fényből és időből való üveghagyma, a végtelenségig hámozható, hát az Pálinkás és sokunk külön szerencséje, ha nem is véletlen.

Egyébként is, Pécs vagy nem Pécs, mindannyiunknak van egy ilyen belső városa. Azzal álmodunk, annak a járdaszegélyein rémülünk meg álunkban a hasraeséstől, annak gesztenyefái csinálják a májust, s bármilyen albumot lapozgassunk, erre a városra ismerünk rá, ott lobbannak el kis *déjà vu*-ink gömbvillámai.

Az idő, mondtam azon a pécsi estén, ezekben a városokban másként működik, azaz másként *van*, legalább száz évnyi idő képes összegyűrődni egyetlen pillanatban, egy horgany-építőszekrényben, egy kocsikerékben, egy mammatusz-felhőben, vagy éppen egy abrosz ráncaiban, mely idő akkor is a miénk, ha nem át-, hanem csupán megéltük. Ezért van, hogy bár a könyv mikrotörténeteiben, illetve mögöttük az író gyerekkorát, úgymond személyes emlékeket gyanítunk, szóval ennek ellenére sem zavar, hogy az archív fotók, a szöveggel egyenrangú kivágások, kinagyítások sokkal inkább Pálinkás Gyuri bácsi gyerekkorát idézik, mint Gyuriét. Nem zavar (sőt!), hisz e könyvben egy speciális halmazállapotról van szó, mely halmazállapotban idő és tér is, személy is másként viselkedik, másként homogén.

Talán ugyanezért nem zavart, gondolom most, e bevezető tán túlzott személyessége és személyeskedése, Pálinkás György a barátom, sokat tudok a városáról, városom nekem is, ha másként viselkedem abban – ebben – a bevezetőben, az lett volna furcsa és hiteltelen.

Telt az idő, illetett hát minél gyorsabban befejeznem, ahogy ígértem, azzal az olvasási ajánlattal, amit az apropóul kiválasztott Pálinkás-mondat magába foglal. Vagyis hogy nézhetjük, olvashatjuk e könyvet úgy is és addig is, míg az az érzésünk nem támad, hogy mi magunk már nem is vagyunk itt, illetve ott. *Szét*-nézhetjük, *szét*olvashatjuk egész a személytelen személyességig, mutatis mutandis azzal az eljárással, ami az íróé, hogy a végén, ha jól, ha szeretettel olvassunk az író abroszráncaiban a magunkéira ismerjünk. Nem magunkra, de a magunkéira, úgy, hogy az író arca felszívja az arcunkat, hogy mi magunk már nem

is vagyunk, s ezáltal, a személytelen beleélés által hagyjuk birtokunkba vevődni a könyvet.

S lehet, mondtam, illetve írtam és írom, egyszerűbben is. Hogy az író személyes ismerősünk, kalauzunk, hogy mellészegődünk a Séta-téren, a Király utcában, a Város különös és ismerős idejében, és kérdezzük és kérdezzük: hogy is van ez, *bővebben* hogy is van ez, Gyuri?

De ez, a vége, ez már a beszélgetéshez tartozott, ahhoz, amire valójában és leginkább szolgált az az este, arra, ami a könyv kapcsán és apropójából kérdezhető és megbeszélhető, hisz magát a könyvet, mondtam, hát azt úgyis ki-ki otthon és egyedül olvassa végig, valami estén, mikor közel van ama belső város, amellyel Pálinkás György belső városa lassan, kedvtelve, eltűnődve, netán vitázva összehasonlítható.

THOMKA BEÁTA

Törékeny prózai veduták

Pálinkás György: A városban esik az eső

Homályos, matt bevonat borítja Pálinkás György könyvét, Pécs főterét a címlap fotóján. Mintha ezen a homályon kívánna áthatolni az olvasás, ám ha a tekintet a jobb oldali szövegek s a bal oldali régi pécsi városképek, veduták között lépdél, szövegben és képen egyazon homályüveg előtt téblábol. Ezt követi a felismerés; e prózából és képből, nyelvből és látványból szőtt világnak nem burka a fátyolszerű homályosság, hanem halmazállapota. Nem kívülről tűnik fátyolosnak, hanem ténylegesen az. Emlék- és eseménytöredék, illat és asszociáció, érzés- és észleletfragmentum lényege az illékonyság, árnyképszerűség, a *fakó foszlány* (Mészöly Miklós) minősége.

Hogy a világ hívódik elő törten, tompítottnak, lassítottnak e különös érzékenység hatására, vagy mint ilyen tűnik fel az imaginárius rétegben, s tör a fikció alakító sugárkörébe, nehéz eldönteni. Ha a látványi művészet felülmúlhatatlan példájára, Tarkovszkij *Stalker*ére gondolunk, aligha lehetne leválasztani a tárgyról a tárgyat fedő réteget. A fénytörő, vibráló, mozgásba rezdülő vízfelületekre gondolok, melyeket hosszú időn át együtt szemlél a szem a természet és a civilizáció vízalatti tenyészetével és enyészetével. El nem különíthető e két terület, a fenti, s a mögötti, s az alatti egymástól, víz és meder együtt alkot tócsát, pata-

kot, árkot. E mostani kötet szenzuális nyelvi világképében a takaró, félig fedő rétegekkel együtt válik érzékelhetővé tárgy és kép.

A szűrők, hang- és fényfogók, árnyékolók, fénytörő lencsék nem a narrációs kelléktár eszközei, hanem a látásmód és alkat belső formái. Nem alkalmazásuk révén áll össze a letűnt időre s annak városképére vonatkozó közlések sora, hanem általuk jön létre. Az imaginárius tartalmak nem a fenti eszközök hatására, hanem az általuk képződő alakzatokban, nyelvi, képi szerkezetekben válnak megformálttá. Mintha a könyv patinás modora sem a régmúltak szellemének s az újraidézésnek a következménye lenne, hanem egy meghatározó személyiség-réteg hiteles artikulációja. Az elbeszélő a köd, az árnyék, a lehelet, a pára nyelvéét igyekszik prózanyelvvé tenni: „*átszivárog rajta egy arc*”; „*az arcok zugaiban megreked az árnyék*”; „*hangok szivároghatnak egyes fényképekből*”; „*betemetett az ég*”.

Az efféle metaforikus és szinesztéziás beszédmódra keresi a megfelelő szót jó ideje a prózaelmélet. A szövegalkotás olyan folyamatokra támaszkodik, melyek jórészt az imaginárius rétegből származnak. Nem a tények, megtörténések, hanem a tudattörténések, a *spirális álmok*, az érzéki emlékezet anyaga válik beszéd tárgyá. Igen közel kerülünk tehát a lírai artikulációhoz, s nem csupán az anyagot, tárgyat, hanem a formálást illetően is. Pálincás György különös mondatritmust követ, a beszéd tagolásának, lassú lüktetésének, lélegzésének a magyar prózában ritka lehetőségeit fedi fel.

Egy helyen a kerítés előtt elhaladó gyerek próbálja rekonstruálni a lécek által eltakart kép egészét. Oda-vissza lépked, hogy összeálljon, az eltakartból kiválják a sejtett látvány. Mintha előttünk is így rejtőzne-feltárulkozna, összeállna-szétoldódna egy virtuális történet, képzelt gyermekkor, imaginárius Pécs-panoráma, képből és meséből, tágításokból és közelítésekéből. A képi és nyelvi imagináció ritkás szálszövevénye rejtélyes, emlékezetes albummá rendeződik.

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai e hónapban is
a hónap utolsó csütörtökén,
tehát november 24-én, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai
iránt érdeklődő olvasókat, barátait,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

A magányos nő nyomában

Most még azt árulja el nekem, hogy mi a jó ebben az Agnes Baltsában. Csúf, mint egy boszorkány, és vagy öt helyről szól a hangja...

Mit lehet erre felelni? Túl határozott az állítás. Túl közel van az igazsághoz, meg túl messze is. Ha nem is öt, de csakugyan három helyről szól a hangja. És akkora a váltás köztük, hogy szinte három hangja van: egy magas, egy középső, egy mély. Bizonyára rengeteget dolgoztak rajta énektanárok, hogy eltüntessék a különbséget, hogy a töréspontoknál minél kisebb legyen a zökkenés. Mostanra már ki is lyukadt a hang, bizonyos pontokon alig szólal meg. S hogy ő maga csúnya lenne? Ízlés dolga. Nyilvánvalóan nem valami klasszikus szépség. Véz-na felsőtest, vastag lábak, nagy orr, nagy száj és ráncok, rengeteg mély redő. (Nem félek az öregségtől – mondta egyszer. Soha nem voltam fiatal, mindig megvoltak a ráncaim. Még szeretem is őket.) Ha csúnya, hát csúnya. Számomra életem nagy kalandja volt.

Bécsben láttam először. Akkor már híres énekes volt, és tudtam, hogy ott van a városban, hiszen két nap múlva volt a premier. Egyszer csak szembejött az utcán, a lehető legkézenfekvőbb helyen, a Kärtnerstraßen, kétszáz lépésre az Operától. A legszebb nercbunda volt rajta, amit életemben láttam. Azóta láttam már szebbet is, de azt is ő viselte.

Annyira megdöbbsentem, hogy csak így szembe jön az utcán, anélkül, hogy csődület lenne, hogy, bár irtózom az ilyesmitől, megszólítottam. Nem volt egyedül, egy hasonló, de csak hasonló szép bundás nőbe karolt. Később tudtam meg, hogy a nővére volt. Ezt a bölcs kérdést sikerült odamentemben kieszelnem: ugye, ön Agnes Baltsa? Ő volt. Nyögve, nehezen találva a szavakat fejeztem ki tiszteletemet, ő pedig türelmesen hallgatta. Végül még eljutottam odáig, hogy jön-e Budapestre. Nem valószínű. Utánanézve láttam, hogy a Stiefelkönig-be ment, egy drága cipőboltba.

Ennyi lenne a történet, ha két hónap múlva nem öröklök mesésnek mondható vagyont egy németországi nagybátyám halálával. Temérdek bankó szállt rám, amiért nem kellett csinálnom semmit, csupán értre menni Münchenbe. És Münchenben énekelt éppen Agnes Baltsa, Rossinit, a *Hamupipő*két. Megnéztem mind a hat előadást. Aztán ő ment tovább Frankfurtba. Én utána. Hamburg, Berlin, Bécs, Milánó, London. Jártuk a világot. Ő énekelt, én hallgattam.

Előbb csak ott akartam lenni, aztán már az első sorban ülni, hogy semmit el ne mulasszak. Ez sem volt elég. Még közelebb kellett mennem hozzá. Gyémántokat árultam New Yorkban a Tiffanynál, mert tudtam, hogy ő is ott vásárol. Eladtam neki egy nyakláncot és egy briliánsgyűrűt. Elég jól ismertem már a kezét és a nyakát. A nyaka hosszú, keresztben árkokkal, és vékony, szinte túl vékony

ahhoz, hogy tartsa a fejét, főleg azzal az alig rendbetartható szénaboglyával, amit akkoriban frizuraként viselt. A keze szinte férfikéz: erős és eres.

És még tovább. Befurakodtam a Metropolitan kórusába. Végigcsináltam a próbákat Zeffirelivel. Csodálatos volt. Addig el sem tudtam képzelni rendezőt, aki sírva dolgozik. Zeffirelli mindent lejátszott: hol Carmen volt, hol José. Énekelt, és meghatódott annyira, hogy ömlött a könnye. Zokogva rendezte végig az utolsó jelenetet. Az előadásról tévéfelvétel is készült, amelyen én is látható vagyok a karban. Ez az egyetlen közös fellépésünk.

Viszonylag jól tudom hát, hogy milyen Agnes Baltsa Carmenje. Egy Carmenje van, lényegében ugyanazt játssza, ha változik is körülötte a szereplő, a díszlet, a közönség, a város. Egyedülálló szerepformálás, a szó minden értelmében. Egyedülállóan pontos és gondos. Például mindig elrejt az első felvonásra a ruhája dekoltázsában egy kis kócot, amit a verekedési jelent alatt észrevétlenül elővesz. Amikor aztán szétválasztják őket, úgy tesz, mintha az ellenség hajából sikerült volna kitépni egy csomót. Szépen, szálanként szétszedi a haját, aztán gombócba sodorja és elfújja.

De amit tesz, egyedülálló úgyis, hogy Carmen nála magában áll szemben az egész világgal. Két mezítlábbal a földön. Társat keres és remél egy kis tizedesben, aki nem ájul el tőle az első pillantásra. Csalódnia kell. Meg kell értenie legkésőbb a Virágária alatt, hogy ez sem az. Don José énekel, amilyen szépen csak tud. Baltsa hallgatja, rezzenéstelen arccal. Rezzenéstelenül, de ijesztő fájdalommal. Megint a ráncok. Mintha egy indián totemoszlop hallgatná az éneket.

Végig összeméri magát, lássuk, ki a keményebb, a világ vagy Carmen. Aztán öngyilkosságot követ el, fölnyársalódik José késére. Ingerli előbb a férfit, hogy inkább ő ölje meg, ne legyen ennyire dicstelen a halál, ne kelljen beismerni a vereséget. A gyűrűt, a tőle kapott gyűrűt a fogával húzza le ujjáról, és a másik arcába köpi. Gyerünk! Szabadíts már meg. Ne kelljen többé önmagam lenni.

Az ilyesmit nem lehet utánozni. De mást sem. Cecilia Bartoli, ez az igazán nagyszerű énekesnő *Figaro*-lemezésén, hangról hangra, szünetről szünetre elismétli, amit Baltsa tesz a magáén. Egészen más az eredmény. Az egyik egy szép hangú nő. A másik Cherubino, és még sokkal több. Pimasz, kegyetlen görög istenség.

Éveken át voltam Agnes Baltsa nyomában. Vízirendőrnek adtam ki magam, és amíg az Égei-tengerben úszott a sárga fürdőruhában, békatalppal, meglehetősen jó stílusban, én motorcsónakon odaszáguldottam, és a nehezen megtanult mondatot kiabáltam felé: Itt nem szabad fürdeni. Veszélyes lehet. Nem értette meg. Utólag jöttem rá, hogy ógörögül ordítottam.

Herbert von Karajan aláírásával levelet hamisítottam, és visszamondtam Anna Tomowa-Sintow szerződését a salzburgi *Rózsalo*vagra. Aztán átöltözve, krákogva jelentkeztem, mint Anna Tomowa-Sintow, végighörögtem, köhécseltem a próbákat, hogy sajnos meg vagyok fázva, de a bemutatóra minden rendben lesz. Érezni akartam, hogy csókol egy férfinak öltözött nő egy nőnek öltözött férfi nyakába. Borzongató élmény volt. A főpróbán persze minden két perc alatt kiderült. Még sikerült meglépnem.

És még nem is ezt tartom szélhámosságom csúcsának. Egyszer sikerült az öltöztetőnőjének lennem Hamburgban. Csak öltöztetni kellett, az arcát maga fes-

tette. Nem engedte, hogy más is hozzáérjen. Amint megérkezett, kipakolta az asztalra a műtűrjeit, vagy húsz apró tárgyat, szemmel verés elleni követ, Szűz Mária képet, ezüst kutyuskákat. Sminkelt, aztán ráadtam a parókát, fejdíszet, gyöngyházfényű, gyönyörű ruhát. Királynő volt. Föl-alá sétált az öltözőben és a folyosón. Elküldött kávéért. Aztán teáért. Vízáért. Cukorért. Rágógumiért. Mitől fél? – kérdeztem. Maga csodálatos. Nem tud megbukni.

Tudom, hogy jó vagyok. Tudom, hogy szeretnek. Tudom, ha megbukom, akkor sincs semmi. Eleget énekeltem. És mégsem hagy el a félelem. Nincs senki, akivel megoszthatnám. Nagyon egyedül vagyok ezen a világon.

Kiment és énekelt. A közönség tombolt a gyönyörűségtől.

És akkor jön egy ember, hogy mi a jó ebben az Agnes Baltsában. Mi a jó abban, akiért odaadtam az örökségem, a vagyonom, az ifjúságom; mindenem, amim volt, és még csak meg sem bántam. Tényleg nem tudtam mit felelni. Csak sokára, nehezen. Hogy van azért súlya a színpadon. Van valami kisugárzása.

Szép literatúrai ajándék

Pécs, 1994/I.

Megjelent a Janus Pannonius Tudományegyetem bölcsészkarának hallgatói által szerkesztett negyedévi bölcséleti és irodalmi lap első száma.

A TARTALOMBÓL:

Kulcsár Szabó Ernő beköszöntője
Ezra Pound verse
Denis Roche: *A költészet utolsó költeménye*
Beszélgetés Jacques Roubaud-val
Jacques Derrida: *Mi a költészet?*
Shakespeare: *A makrancos hölgy* (I. rész) –
Márton László és Rozsnyik László fordításában
Nagy Andrea, Deák Botond, Iwan Gilkin versei
Méhes Károly elbeszélése
Leiszter Attila: *A vágy nyomában*
Tarnay László: *Opponencia-parafrázis*

Egy szám ára 77 Ft. Terjeszti a Szöveg BT.